

KERESZT/EZŐDÉSEK

Válaszutak és metszésponok a kultúrában és a történelemben

KERESZT/EZŐDÉSEK

Válaszutak és metszéspontok
a kultúrában és a történelemben

INTERDISZCIPLINÁRIS TANULMÁNYOK II.

Nyíregyházi Egyetem, 2023

Szerkesztette:

Ajtay-Horváth Magda
Tukacs Tamás

A kötet megjelenését a Nyíregyházi Egyetem
Tudományos Tanácsa támogatta

Lektorált kiadvány

A kötetben szereplő tanulmányok lektorai:

Dr. Ács Pál DSc, címzetes egyetemi tanár

Dr. Almássy Zsuzsanna főiskolai docens

Dr. Annus Irén egyetemi docens

Dr. Balogh Máté Gergely tanársegéd

Dr. Dudics Katalin docens

Dr. Ivancsó István professor emeritus

Dr. Jenei Teréz ny. főiskolai tanár

Dr. Lechner Ilona docens

Dr. habil. Lőrincz Julianna ny. főiskolai tanár, ny. egyetemi docens

Dr. Mercs István irodalomtörténész, MTA köztestületi tag

Dr. habil. Pethő Ágnes egyetemi tanár

Dr. habil. Pintér Tibor egyetemi docens

Dr. Schmerz István ny. főiskolai tanár

Dr. Szilágyi Zsolt adjunktus

Dr. Törő László Dávid tudományos munkatárs

Dr. Zsámba Renáta adjunktus

Készült:

IMI Print Kft., Nyíregyháza

Felelős kiadó:

Nagy Imréné ügyvezető

© **Ajtay-Horváth Magda, Tukacs Tamás**

ISBN 978-615-6032-66-9

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	7
SZÖVEGEK, NYELVEK, KULTÚRÁK METSZÉSPONTJAI	11
Szalai Fatima	
„Ó NEM, E BESZÉD NEM IGAZSÁG! / DEHOGY LÉPTÉL SZÉPFÖDÉMŰ HAJÓRA, NEM / JÁRTÁL TE A TRÓJAI VÁRBAN!”: TRÓJAI HELENÉ ALAKJÁNAK ELŐKÉPEI AZ ÓKORI GÖRÖG IRODALOMBAN	13
Csobó Péter György	
SZELÍD ÉS FENSÉGES VADAK	21
Tukacs Tamás	
ŐFELSÉGE, ROBINSON: MEGJEGYZÉSEK DEFOE REGÉNYÉNEK FORDÍTÁSAIHOZ ÉS ÉRTELMEZÉSÉHEZ	43
Cs. Jónás Erzsébet	
PÁRHUZAMOK ÉS KERESZTEZŐDÉSEK AZ ÚJRAFORDÍTÁSOKBAN	61
Lukács Béla	
THE CONCEPTS OF 'ROAD', 'JUNCTION', AND 'CROSSROADS' AS SOURCE DOMAINS IN MARK TWAIN'S <i>ADVENTURES OF HUCKLEBERRY FINN</i>	75
Nagy Balázs	
MESÉK METSZÉSPONTJÁBAN: A FELSŐTISZAI NÉPMESÉK TOVÁBBÉLÉSE A GYERMEKIRODALOMBAN	89
Tapodi Zsuzsa	
A <i>SOLARIS</i> A VILÁGOK ÉS MŰVÉSZETEK KERESZTÚTJÁN	105
Pieldner Judit	
KULTÚRÁK, MŰVÉSZETEK, ÉLETVILÁGOK KERESZTEZŐDÉSE SALLY POTTER FILMJEIBEN	121

Ajtay-Horváth Magda	
KERESZTUTAK: ERKÖLCSI DILEMMÁK	133
TÖRTÉNELMI ÉS EGYÉNI VÁLASZUTAK	147
Puskás Bernadett	
A KERESZT A BIZÁNCI ÉS A GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ IKONOGRÁFIÁJÁBAN	149
Nagy Tibor	
KÉT ANARCHISTA ÉS A MEGTESTESÜLT SZOCIALIZMUS TALÁLKOZÁSA: ANARCHIZMUS ÉS SZOCIALIZMUS KERESZTEZŐDÉSE.....	157
Szőke Richárd Rajmond	
SZILÁGYI LAJOS VÁLASZTÁSI EREDMÉNYEI A BERETTYÓÚJFALUI VÁLASZTÓKERÜLETBEN 1916–1931..	171
Vincze Tamás	
EGYMÁST KERESZTEZŐ SZÁNDÉKOK, TERVEK AZ APAI ÉS AZ ANYAI NEVELÉSBEN (NÉMETH LÁSZLÓ ÉS FELESÉGE KÉT ÉVTIZEDES VITÁJA).....	181
Szatmáry Ágnes	
KERESZTEZŐDÉSEK, AVAGY FORDULÓPONTOK A FIATAL FELNÖTTEK ÉLETÉBEN.....	207
Kiss Anita	
A NYELVI VÁLTOZATOSSÁG MEGÍTÉLÉSE A KÁRPÁTALJAI MAGYAR EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN	223
Szoboszlai György	
KÜLÖN, KÖZÖS AKARATTAL: FEHÉR FAJVÉDŐK ÉS FEKETE NACIONALISTÁK ÉRINTKEZÉSI PONTJAI AZ 1960-AS ÉVEK ELEJÉNEK AMERIKÁJÁBAN.....	239
Kiss Sándor	
AZ UTOLSÓ LEHETŐSÉGEK ÉVEI – AMERIKAI ÉRDEKEK VÁLASZÚTON AZ 1990-ES ÉVEK KLÍMAKONFERENCIÁIN ...	251
ABSZTRAKTOK ÉS SZERZŐI ADATOK	263

Előszó

A Nyíregyházi Egyetem Angol Nyelv és Kultúra Intézeti Tanszéke által 2023 áprilisában megrendezett, második interdiszciplináris konferencia előadásainak anyagát tartalmazó kötetet veheti kézbe az olvasó. Az előadássorozat célja a bölcsészettudományokon belül fellelhető metszéspontok, átfedések és egymást kölcsönösen megtermékenyítő értelmezések megjelenítése. A tavalyi, 2022-es kötetünk a „Repetitio est...” címet viselte, és az előadások az „ismétlés” változatai köré rendeződtek. Idén a konferencia előadásait egybefogó polivalens hívószó a „kereszt(é)zés” volt, ami térbeli, időbeli, szellemi találkozásokat és/vagy irányváltásokat, egy-egy diszciplínán belüli vagy diszciplínák közötti kölcsönhatások megtermékenyítő lehetőségét jelenti.

A kötet tanulmányai egyrészt valamely tudományterületek közös halmazában helyezkednek el (tehát az irodalom-, a nyelvtudomány, a fordítás, a történettudomány, a képzőművészet, a filozófia és a zene határterületein), vagy valamilyen döntési helyzetet, választást magukban foglaló témákról szólnak akár egyéni, akár társadalmi, történelmi szinten.

Jelen kiadvány tizenhét tanulmánya két fő csoportba rendezhető. A „Szövegek, nyelvek, kultúrák metszéspontjai” címet viselő első rész kilenc, helyenként érdekesen egymással párbeszédet folytató tanulmányt tartalmaz az írások témája által meghatározott időrendi sorrendben. Szalai Fatima antik témájú írása Helené alakjának mint a szépség és a bűn allegorikus megtestesítőjének mitológiai előképeit veti egybe. Csobó Péter tanulmánya a posztkoloniális kritika fogalmi keretében értelmezi Jean-Philippe Rameau *A gáláns indiák* operájának egy részletét, illetve az azt feldolgozó, Clément Cogitore által 2017-ben rendezett videót, míg Tukacs Tamás szintén 18. századi témájú dolgozata Defoe népszerű regényének, a *Robinson Crusoe*-nak négy magyar fordításával foglalkozik ugyancsak a posztkoloniális kritika egyes aspektusainak felhasználásával. Cs. Jónás Erzsébet dolgozata is a fordítás, mégpedig a klasszikusok újrafordításának kérdéskörét vizsgálja, rámutatva – egy 2022-ben megjelent új Puskin-kötet kapcsán –, hogy az eltérő korok szociokulturális, eszmerendszeri háttere, befogadó horizontja alapvetően más fordításokat eredményez. Lukács Béla angol nyelvű tanulmányában egy 19. századi klasszikus, Mark Twain *Huckleberry Finn kalandjai* című regényének földrajzi-kulturális tájait veszi górcső alá, mégpedig a kognitív nyelvészet szemléletét alkalmazva, a fogalmi metaforák szemszögéből elemezve a regényben előforduló „út, „elágazás” és „keresztződés” jelképeit.

A következő négy tanulmány 20. századi írott és filmes szövegekkel foglalkozik. Nagy Balázs dolgozata azt vizsgálja, hogy a 20. század elején, a Felső-Tisza vidékén gyűjtött népmesék hogyan élnek tovább Mészöly Miklós és egy

kortárs mesemondó, Zalka Csenge átdolgozásaiban. A következő két tanulmány egy-egy vizuális szöveget vesz szemügyre: Tapodi Zsuzsanna Stanislaw Lem klasszikus regényét, a *Solarist* és az abból készült filmes feldolgozásokat (Tarkovszkij és Soderbergh) veti egybe, míg Pioldner Judit azt elemzi, hogy Sally Potter filmjeiben hogyan valósul meg a „Másik” megközelítése a film és az irodalom, a festészet, a tánc, a színház és a szobrászat közötti intermediális kereszteződésekben. Végül a blokk záró írása, Ajtay-Horváth Magda dolgozata Jonathan Franzen, kortárs amerikai író, *Keresztutak* című regényének értelmezése az abban megjelenített erkölcsi dilemmák alapján.

A kötet második része nyolc tanulmányt tartalmaz, amelyek a kereszt, kereszteződés, útkeresés, választások motívumait mutatják be az egyéni és történelmi sorskérdések kontextusában. Puskás Bernadett munkája a kereszt ábrázolását tekinti át a bizánci és a görögkatolikus egyház ikonográfiájában. Nagy Tibor történelmi témájú dolgozata két, egymással szakító, de egymás útját a huszadik század elején ismét keresztező ideológiai áramlat, az anarchizmus és a szocializmus találkozását elemzi Alexander Berkman, Emma Goldman és Vlagyimir Iljics Lenin 1920-as találkozója kapcsán. Szőke Richárd Rajmond írása az országgyűlési választásokat az útkeresés, az irányválasztás szimbolikájába helyezve mutatja be Szilágyi Lajos választási eredményeit a berettyóújfalui választókerületben 1916 és 1931 között. Vincze Tamás Németh László naplójegyzeteinek és levelezésének alapján a család viszonyrendszerében értelmezi az egymást keresztező szándékokat és választási lehetőségeket; bepillantást enged az író és pedagógus két évtizednyi, feleségével folytatott küzdelmébe a lányaik nevelésében alkalmazandó elvek miatt.

Szatmáry Ágnes pszichológiai tárgyú tanulmánya szintén a kereszteződések, fordulópontok jelentőségét vizsgálja a fiatal felnőtté válás életszakaszának krízishelyzetein keresztül. Kiss Anita nyelvészeti tárgyú, nyelvi attitűdöket elemző írása szintén az egyéni választás kérdésével foglalkozik a magyar nyelv két változatának vonatkozásában a magyar kárpátaljai egyetemisták körében. A kötet utolsó két tanulmánya ismét történelmi tárgyú. Szoboszlai György dolgozata egy meglehetősen valószínűtlen kereszteződés, a fekete iszlamista nacionalista Nation of Islam és a rasszista Amerikai Náci Párt találkozóit, együttműködési próbálkozásait mutatja be a hatvanas évek elejének Amerikájában. Kiss Sándor végül szintén egy történelmi választatot és egy elszalasztott lehetőséget elemmez az 1990-es évek klímakonferenciáinak összefüggésében az Egyesült Államokban.

A tanulmányok szerzői közül a legtöbben a Nyíregyházi Egyetem oktatói, azonban az első tanulmánygyűjteményhez képest e kötetben „kiléptünk” az intézményi keretek közül, hiszen Nagy Tibor és Szőke Richárd Rajmond a Debreceni Egyetem, Pioldner Judit és Tapodi Zsuzsanna pedig a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem képviselőjében gazdagította kötetünket írásaival.

A tanulmányokat neves szakemberek lektorálták, ami garanciát jelent a dolgozatok szakmai színvonalára. A kötet végén olvashatóak a tanulmányok magyar és angol nyelvű absztraktjai és a szerzői adatok.

Bízunk benne, hogy kötetünket haszonnal forgatják a bölcsészettudományok interdiszciplináris megközelítései iránt érdeklődő szakemberek, oktatók, hallgatók és betűszerető olvasók is.

A szerkesztők

Nyíregyháza, 2023. november

SZÖVEGEK, NYELVEK, KULTÚRÁK METSZÉSPONTJAI

Szalai Fatima

**„Ó NEM, E BESZÉD NEM IGAZSÁG! / DEHOGY LÉPTÉL
SZÉPFÖDÉMÜ HAJÓRA, NEM / JÁRTÁL TE A TRÓJAI
VÁRBAN!": TRÓJAI HELENÉ ALAKJÁNAK ELŐKÉPEI
AZ ÓKORI GÖRÖG IRODALOMBAN**

Trójai Helené alakja az archaikus kortól kezdve a nőiség, a felelősség, a bűn és a *deus ex machina* tematizálásának alapvető és konzisztens toposzául szolgált a görög irodalomban és gondolkodásban. Helené alakja a szépség metaforája volt a görögség számára, azonban szépségén felül a köztudatban mint csábító asszony, a trójai háború okozója és a csaltság megtestesítője szerepelt. Mégis, ha közelebbi vizsgálódásokba kezdünk az antik görögség Helené témájú szövegeiben, azt láthatjuk, hogy az alak önmagában polivalens, jóként vagy rosszként való megítélése a kezdetektől fogva nem eldöntött faktum. Helené és a hozzá kapcsolódó esztétikai minőség és hatás továbbél különböző kultúrkörökben, műfajokban és irodalmi rétegekben, s az antik irodalom és folklór mellett a magas irodalomnak is visszatérő toposza. Helené emellett több más jelentős mitológiai nőalakkal osztozik tulajdonságokban, s a hozzá köthető mítosztörténetek egyes epizódjai szintén intertextuális kapcsolatban állnak egyes istennők történeteivel.

E tanulmány részegységét képezi a doktori kutatásomnak, melynek középpontjában a karakter reneszánsz irodalomban és magyar folklórban való megjelenéseinek összehasonlító vizsgálata áll. A téma kontextualizálásához szükséges megvizsgálni az antik görög irodalom érintett szöveghelyeit. E rövid tanulmány a Helené-alak mitológiai párhuzamainak rövid bemutatására és vizsgálatára vállalkozik.

A Helené-alak részletes vizsgálatához elengedhetetlen áttekinteni a karakter előképeit, melyhez elsődleges forrásként Kerényi Károly klasszika-filológus németül 1959-ben, majd tizennyolc évvel később Kerényi Grácia fordításában magyarul 1977-ben megjelent megkerülhetetlen műve, a *Görög mitológia* szolgál. A mitológia változataiban él, a szereplők eredete, története és sorsa különbözik az egyes mítoszváltozatokban. A Helenéhez s az ő női előképeihez kapcsolódó antik történetek egymásnak akár ellentmondó, demokratikus működésmódjának elemzése és összevetése segíthet az alak lényegét jelentő polivalens létmód megértésében. A mitológia értelmét Jeleazar Meletyinszkij jeles folklorista és mítoszkutató annak harmóniateremtő képességében ragadja meg. A mitológia a káoszt kozmoszá képes transzformálni, így harmóniát teremt. A kozmosznak alapvető tulajdonsága, hogy tartalmaz etikai szempontrendszert is, mely

szükséges a világrend fenntartásához (Meletyinszkij 1985: 216). Helené etikai-erkölcsi megítélése a hozzá kapcsolódó történetekben folyamatosan változik, helyiértéke, jelentősége és hatástörténete időtálló.

Az első és legkézenfekvőbb Helené-előkép a szerelem istennője, Aphrodité. Genealógiájának ismertebb változata szerint ő Zeusz lánya, s a homéroszi eposzokban is így szerepel. Azonban Kerényi hangsúlyozza, hogy e származtatás valójában tudatos törekvés, melynek célja, hogy Aphrodité Zeusz alárendeltjévé váljon. Aphrodité tisztelete területileg is kiterjedtebb, mint az olümposzi isteneké, s a trójai háborúban sem a görögséget pártolja, hanem a „barbár” trójaikat. Egy másik mitológiai származtatás alapján Aphrodité Uranosz lánya. Amikor Khronosz levágta apja férfiasságát, az a tengerbe esett, s annak habjából született Aphrodité. Aphrodité Diónének is nevezik, mely a Zeusz név női alakja, s képzés szempontjából a latin Dianához hasonlítható. Van olyan történet is, mely szerint Aphrodité Zeusz és Dióné vízistennő lánya. Aphrodité férje a legtöbb mitológiai történetben Héphasztosz, bizonyos történetek szerint Árész (Kerényi 1977: 5053).

Homérosz történetmesélésében Aphrodité megcsalja férjét, Héphasztoszt Árészszel, a háború istenével. Ez összezsenghet Helené történetével, aki megcsalja Menelaoszt Parisszal, így robban ki a tízéves trójai háború.

Aphrodité és Helené alakja továbbá kontaminálódik egy Hérodotosztól származó forrásban:

Próteusz szent ligetében áll egy templom, amelyet az Idegen Aphrodité szentélyének neveznek. Én azonban azt gyanítom, hogy ez Helenának, Tündareosz leányának a temploma. Mert hallottam olyan hírt is, hogy Helena Próteusznál tartózkodott, s őt nevezték Idegen Aphroditének. Mert Aphroditének sok temploma van, de egyikben sem mondják őt Idegennek (Hérodotosz: II. 112).

A Pügmalión-történetben (Kerényi 1977: 53) találkozhatunk az egyik Helené-mítoszváltozat egy párhuzamával. Az alternatív Helené-mítosz szerint, mely először Sztészikhorosz, i. e. VII–VI. századi költő palinódiatöredékében jelenik meg, Parisz valójában csak Helené árnyképét ragadja el, s az igazi, hűséges Helené Egyiptomban várja meg férjét, Menelaoszt.

Így szól a töredék:

„Ó nem, e beszéd nem igazság!
Dehogy léptél szépfüdémű hajóra, nem
jártál te a trójai várban!”
(Sztészikhorosz, Görög költők antológiája 1982: 148)

A Pügmalión-történet összecseng ezzel, Pügmalión Aphrodité elefántcsont-képmásába szeret bele, s nem a valódi istennőbe, ugyanúgy ahogyan Parisz a Helené-hasonmásba, melyet elragad magával az ellenmítosz szerint. Aphrodité megkönyörül Pygmalionon, és élővé változtatja a szobrot, így Pygmalion szerelme beteljesül, akárcsak Pariszé, aki a trójai háborúban szintén Aphrodité pártfogoltja. Helené és Aphrodité hasonlósága a hatásukban is rejlik, mind a ketten a szerelem megtestesítői és férfiak vágyának tárgyai. A görög istenek emberiek, nem pusztán funkcionálisak-szagrálisak, így például Aphrodité a termékenység rendeltetésétől megfosztott, abszolút esztétikumma magasztosult istenség (Meletyinszkij 1985: 332), melyben Helenével is hasonlóságot mutatnak, akinek egyetlen lánya született.

Aphrodité és Helené kapcsolta többszörösen összetett és terhelt, az egyik legeklatásabb példa erre az *Iliász* harmadik énekében az Aphrodité és Helené közt elhangzó párbeszéd:

Nektáros köpenyét megrázta kezével az úrnő,
s szólt, egy gyapjufonó vén nőnek vette magára
képét: ez Lakedaimónban lakozott Helenével
még: ott fonta a szép gyapját, s Helené a leginkább
őt kedvelte: e nő képében szólt Aphrodité:

„Jőjj ide már, hisz Alexandrosz hív, hogy haza térjél:
hálótermedben fekszik faragott kerevetjén;
tündöklík szépsége meg öltönye; senki se hinné,
hogy viadalból jött haza, inkább azt, hogy a táncba
érkezik épp, vagy a tánccal most föl hagyva pihen le.”

Szólt, s Helené kebelében megmozgatta a lelket;
csak hogy amint megpillantotta az istennőnek
drága nyakát, vágykeltő keblét és szeme fényes
tündöklését, megdöbbsent, szót szólva kimondta:

„Ó, te gonosz, mért áhitozol rászedni e szókkal?
Tán egy soklakosú városba továbbviszel ismét,
tán Phrügiába, talán a kies szép Maioniába,
hogya akad néked még ott is földi kegyelted?
Hát amiért fényes Pariszon győzött Meneláosz,
s engem, a gyűlöletest haza kíván vinni magával,
cselt szövögetve ezért jöttél ismét ide hozzám?
Menj, magad ülj mellé, hagyd el csak az istenek útját,
lábaddal sose lépj többé az olümposzi csúcsra,
őrizgesd folyton s kínlódj közelében örökké,
míg feleségül nem vesz majd, vagy szolgáléányul.
Én oda nem megyek el: haragot kelthetne, ha épp most

ágyát látnám el: hisz minden trójai asszony
ócsárolna, s elég sok kín eszi lelkem amúgy is.”

Szólt a nagy Aphrodité istennő, telve haraggal:
„Föl ne dühíts, nyomorult, mert elhagylak haragomban,
s úgy gyűlöllek, ahogy kedveltelek eddig erősen:
szörnyű viszályt támasztok a trósz s az akháj seregek közt,
s akkor majd iszonyú véggel pusztít el a sorsod.”

(Homérosz: *Iliász*, III. 385–420.)

E részlet rávilágít a két nő közötti hatalmi viszonyra, mely jóval árnyaltabb és sokkal inkább egyenrangú, mint a héroszok korában bármely isten és ember közötti viszony. E problematikus viszony eredhet a két nő közti genealógiai kapcsolatból. Helené eredettörténeténél erre külön kitérünk, azonban itt is fontos megemlíteni, hogy Helené és Aphrodité testvérek, mind a ketten Zeusz lányai.

A héroszok korában az istenek és emberek közti kapcsolat már nem olyan szoros, mint előtte, azonban még nem távolodnak el teljesen az istenek az emberi, anyagi világtól a mitológiai/vallási szférába. Az istenek létmódjának része a hedonizmus a görög politeizmusban, emellett a szépben és a jóban való részesülés jogának kérdése is az etikai/erkölcsi diskurzus fontos tárgya lesz a görög antikvitásban, részben pont Helené és Parisz példáján keresztül. Erre mutatnak rá Gorgiasz és Iszokratész (i. e. V–IV. sz.) szofista rétorok szövegei, melyek a retorikai játéktérbe helyezik a Helené-problémát, s a mitológiai történet felhasználásával mutatják be érveléstechnikájukat.

„(20) Hogyan lehet tehát jogosnak nevezni a Helénát ért szemrehányásokat, aki akár szerelembe esve, akár a szó által meggyőzve, akár erőszakkal kényszerítve, akár isteni erőből befolyásolva tette, amit tett, mindenképpen megszabadul a vádaktól. (21) Beszédemmel tehát megcáfoltam az asszony rossz hírét, megmaradtam az elhatározásomnál, amelyet a beszédem elején tettem, hogy megpróbáljam a szemrehányás igazságtalanságát és a vélekedés ostobaságát megszüntetni és megírom a beszédet, amely Helénának védekezés, nekem pedig játék” (Gorgiasz 2007: 173).

Gorgiasz rámutat Helené vétlenségére és az őt felmentő érvekre, melyeket Helené is vall a fent idézett *Iliász* részletben.

Iszokratész továbbfűzi a retorikai játékot, érvrendszerének középpontjában a platóni idea szerinti szépségben és jóságban való részesedés áll. Mivel Helené a legszebb és legjobb, így Pariszt a szép és a jó iránti vágy hajtja, s mi lenne szebb és jobb, mint Zeusz vejének lenni. Ráadásul Parisz bölcsességét bizonyítja, hogy az istenek őt kérték fel a szépségverseny bírójának (Iszokratész 2011: 225). Iszokratész legfőbb érve Helené mellett, hogy a trójai háború okán egyesült

a görög nép, s határozta meg magát a barbárokkal szemben, így létrehozva a hellén kultúrát (Iszokratész 2011: 228).

Aphrodité után a második előkép maga az első nő, Pandóra, aki a görög politeizmusban éppúgy a bűnbeesés megtestesítője, mint Éva alakja a zsidó-keresztény monoteista hagyományban. Hésziodosz a *Theogóniában* (i. e. 8. század) kétféleképpen is megírja Pandóra születésének történetét, mindkét esetben istennői szépséggel rendelkező *Roszként* hivatkozva rá. Pandórát Héphaisztosz hívta életre földből és vízből, és sok olümposzi isten közreműködött az első nő megalkotásában. Így Pandóra Aphrodité által fel lett ruházva bájjal és emésztő vágyakozásokkal, Athénétól a szövés-fonás tudományát kapja (mely Helenének is fontos készsége, attribútuma lesz), s Hermész Zeusz parancsára kutyaszemérmertlenséget és csalárdságot lehel belé. A kutyaság a tisztátalant, alantast jelképezi, s később láthatjuk, hogy Helené önmagát definiálja így az *Iliász* hatodik énekében, egy Hektórhoz intézett mondatában: „Sógorom énnékem, bajszerző, rossz kutya nőnek” (Homérosz: *Iliász* VI. 342).

Az istenek felékesítették Pandórát, virágkoszorút, szép köntöst, övet, aranyláncot adtak rá. Megalkotásának célja az emberi nem kicselezése volt, így valójában Pandóra eszközként szolgált az olümposzi isteneknek, akárcsak később, a trójai háborúban a faló a görögök számára. Pandóra pusztán kíváncsiságból emelte fel a híres edény tetejét (ahogyan Éva leszakította a gyümölcsöt a *Genézis* szerint), melyből kiszökött mindenféle kín a világba, így valójában csalárdságáról, szemérmertlenségéről nem szól a történet (Kerényi 1977: 143–144).

Helené harmadik fontos női előképe Thetisz tengeristennő, Akhilleusz anyja. Thetisz egy Péleusz nevű ember felesége lett, mivel ha egy istentől szült volna gyermeket, a gyermeke egy jóslat szerint letaszította volna Zeust a trónról. Péleusz nagy küzdelem árán szerezte meg magának az istennőt, mivel az a tűz, a víz s különböző állatok alakját vette fel, mire meg tudta szerezni őt a férje magának. Fontos ez a nász a Helené-történet olvasatából, mivel Thetisz és Péleusz lakodalmán történt a híres szépségverseny a három istennő között. A lakodalomra Eriszen, a viszály istennőjén kívül minden istenség meg volt hívva, s ez volt az utolsó lakodalom, ahol istenek és emberek együtt lakomáztak. Erisz bosszúból egy talán aranyból készült almát dobott a vendégseregbe, melyen ennyi állt: „*A legszebbnek.*” E címre a három leghatalmasabb istennő; Héra, Athéné és Aphrodité is vágyott. A döntőbírád Zeus jelölte ki, s ő Pariszt, a trójai királyfit választotta. Héra királyságot, Athéné harci sikereket, Aphrodité pedig a legszebb nőt ajánlotta neki. Parisz lefitymálta a két másik istennőt, s Aphrodité ajándékát választotta. Thetisz a lakodalom után visszament a tengerbe, elhagyva férjét, ahogyan majd Helené Menelaoszt hagyja el, szintén a tengeren keresztül (Kerényi 1977: 387–389) Thetisz és Péleusz fia, Akhilleusz, aki a trójai háború legfontosabb hőse, s akinek a mítosz egyik változata szerint az Olümposzon Helené lesz a felesége (Kerényi 1977: 416).

Helené alakja először az archaikus kor irodalmában tűnik fel, Homérosz és Hésziodosz szövegeiben. Ahogyan Aphrodité esetében, úgy Helené fogantatásával kapcsolatban is több párhuzamos mítoszváltozat fennmaradt. Minden történet esetén egyezik, hogy Helené Zeusz lánya, illetve hogy Helené tojásból kelt ki. A történet egyik változatában az anyja Nemeszisz, aki Nüx gyermeke, így az egyik legősibb női istenség a görög politeizmusban. Nemeszisz nem akart Zeusszal hálni, menekült előle, s menekülés közben különböző állatok alakját vette fel, akárcsak Thetisz a Péleusz elől való menekülés közben. Nemeszisz végül libává vált, Zeusz hattyú alakot vett fel, s így egyesült vele. A tojás Léda spártai királynéhoz került. A másik változat szerint Helené Zeusz és Léda spártai királyné leánya, s Zeusz hattyú alakjában nemzi Lédának a tojásból születő Helenét. Kerényi megjegyzi, hogy Léda lehetett istennő is, mivel a *lada* Kis-Ázsiában egyszerűen nőt jelent, s így ebben az esetben Zeusz a világ egyik első női istenségével, „a Nővel” egyesült (Kerényi 1977: 74–75). Megválaszolhatatlan, de hangsúlyos kérdés, hogy vajon más erkölcsi mérce szerint mérendő Helené istenként, mint emberként.

Helené spártai királylányként, Tündareosz király gyermekeként nevelkedik, s testvéreivel együtt tündareida néven emlegetik őket. Helené maga választja Menelaoszt férjéül, és egyetlen gyermekük születik, Hermioné, aki anyja mása. Jurij Lotman a mitológiai szűzsé kapcsán felhívja a figyelmet a halál és fogamzás ciklikus mivoltára. Meglátása szerint a gyermek a szülő minőségi megújulása, úgymond diakrón hasonmása. „A szűzsébeli hasonmás-elv mitologikus eredete összefügg a szövegsegmentáció képezte határok újrendezésével, és a központi alak tulajdonságainak szétoztásával a hasonlóságot és különbözőséget hordozó szereplők közt” (Lotman 1994: 94).

Így az anya-lánya láncolatban a női karakterek (Nemezis–Helené–Hermioné) egyazon alak különböző megjelenései. Szinkrón hasonmásként tekinthetünk például az azonos tulajdonságokkal rendelkező Aphrodité és Helené alakjára (Lotman 1994: 94).

Helené és Menelaosz házassága hasonló erőviszonyokkal köttetett, mint Thetisz és Péleusz házassága, azonban a tizedik évben Párisz elszökteti/elrabolja Helenét s vele együtt Menelaosz kincseit, s megkezdődik a tízéves trójai háború, melyben kihal a héroszok utolsó nemzetsége (Kerényi 1977: 398). A trójai háború végén, Párisz halála után Helenét Déiphoboszhoz, Párisz egyik fivéréhez adják feleségül, aki hamarosan maga is odaveszik. Helené már vágyódik hazája, lánya és férje, Menelaosz után, így segít Odüsszeusznek megtalálni a Palladion-szobrot, melynek birtoklásától függött Trója sorsa. Odüsszeusz csele volt a faló megépítése is, azonban Helené próbára tette a ló belsejében elrejtőző görög katonákat: háromszor körbejárta a falovat, s minden bent lévő katonát saját felesége hangján szólított. A próbát Odüsszeusz segítségével kiállták a katonák, s másnap bevették nagy vérengzéssel és bosszúval Tróját. Menelaosz rögtön megbocsátott

Helenének a találkozásukkor, s elindultak együtt Spártába, ahová nyolc év után értek haza. A mítosz egy másik változata szerint ekkor, út közben találta meg Menelaosz az igazi Helenét, aki végig Egyiptomban várta (Kerényi 1977: 419).

A három női előkép (Aphrodité, Pandora, Thetisz) és Helené történetének áttekintéséből, illetve a szűzség összevetéséből kirajzolódik, hogy Helené isteni minősége sokkal hangsúlyosabb, mint azt a köztudatban a Helené-alak pozíciója feltételezi. A kutatás további, lényegi része megkísérli végigkövetni a Helené-történet antik újrakeretezési kísérleteit, majd elemezni a Helené-/Ilona-fenomenon adott esetben reflektálatlan, szabad asszociációs irodalmi térben való működésmódját, és a változó folyamatosságot, amely ezt az alakot övezi.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Gorgiász (2007): Heléna dicsérete. Ford.: Tahin Gábor. In: Magyar Filozófiai Szemle 2007/51. 1–2. 159–192. (Logosz, valószínűség és meggyőzés: Gorgiász. Heléna dicsérete és Palamedész védőbeszéde.)

Iszokratész attikai rétor (2011): Művei. I. kötet, ford. Rokay Zoltán, Óbecse.

Kerényi Károly (1977): Görög mitológia. Gondolat Kiadó. Budapest.

Lotman, Jurij (1994): Kultúra, szöveg, narráció. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó. Pécs.

Meletyinszkij, Jeleazar (1985): A mítosz poétikája. Gondolat Kiadó. Budapest.

Sztészikhorsz (1982): Palinódia Helenéről. Ford. Jánosy István. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. Budapest.

TOVÁBBI FORRÁSOK

Hérodotosz: A görög–perzsa háború II. könyv, 112. bekezdés, ford. Muraközi Gyula (2000). Osiris Kiadó. Budapest.

<https://docplayer.hu/12092688-Herodotosz-a-gorog-perzsa-haboru.html>

Oldalszám: 82. (Letöltés: 2023. 09. 02.)

Homérosz: Iliász. III. ének 385–420. sor ford.: Devecseri Gábor (1967). Magyar Helikon Kiadó. Budapest.

<https://mek.oszk.hu/00400/00406/html/> (Letöltés: 2023. 09. 02.)

Csobó Péter György

SZELÍD ÉS FENSÉGES VADAK¹

A Párizsi Nemzeti Opera 2017-ben felkérte Clément Cogitore-t (1983), hogy készítsen produkciót az intézmény „digitális színpada”, az ún. „3e Scene” számára. Az egy ideje már a legkeresettebb fiatal médiaművészek egyikének számító Cogitore tevékenysége a filmrendezéstől a videóinstallációkon át a fotográfiáig terjed, érdeklődése középpontjában pedig legfőképpen a valóság és reprezentációi viszonya, a reprezentációk legitimitása áll, intenzíven foglalkoztatja a képek szerepe a reklámokban, a szórakozásban, a társadalmi hálózatokban, a rituálékban és a virtuális világokban, de éppúgy magának a rituálisnak vagy a szentnek a jelentésköre, illetve a kollektív emlékezet működése. Különös figyelmet szentel a politikai és társadalmi testek kérdésének, munkáiban a testek gyakran vagy az elidegenedés egy formájának (lásd 2014-es kisfilmjét, az *Elegies*-t) vagy egy transzgresszív működésnek (mint az itt elemzendő *Les Indes galantes* című videójában) vannak alávetve, miközben a művészt e kettő, az elidegenedés és a transzgresszió közötti feszültség látszik érdekelni.

2017-es projektjében izgalmasan ötvöződnek a különféle hagyományok, intézmények, művészi nyelvek, médiumok és szemléleti formák. A kezdeményező intézmény, a Párizsi Nemzeti Opera e tradicionális műfaj francia fellelgvára, amely néhány éve nagy hangsúlyt fektet arra, hogy tevékenységét, elsősorban audiovizuális és digitális projektjeit a falain túl is széles körben hozzáférhetővé tegye az online felületeken és közösségi hálózatokon keresztül, és így nemcsak nemzetközi befolyását erősítse, hanem a fiatalabb generációkat is elérje. Az ún. „3e Scene”-t,² a digitális színpadot 2015-ben indította útjára az intézmény azzal a céllal, hogy párbeszédet teremtsen saját „operavilága” és a kortárs művészeti törekvések között. Ennek szellemében kortárs művészeket (képzőművészeket, rendezőket, zeneszerzőket, fotósokat, koreográfusokat)³ invitálnak meg, hogy

¹ A tanulmány a Nyíregyházi Egyetemen 2023. április 18-án megtartott „Kereszt/eződések – Crossroads” című konferencián előhangzott előadás kibővített változata.

² Az elnevezés – „harmadik színpad” – arra utal, hogy a társulatnak már létezik két fizikai játszóhelye, a „Palais Garnier” és az „Opéra Bastille”. A harmadik színpad kizárólag online hozzáférhető.

³ Hogy csak néhány nevet említsünk, közreműködött e projektben a fotóművész Hiroshi Sugimoto *Breathing* c. videójával (2018), Jean-Gabriel Périot filmrendező *There is Joy in this Struggle* c. dokumentumfilmjével (2017), Apichatpong Weerasethakul a *Blue* c. kisfilmjével (2018), a táncművész és koreográfus William Forsythe *Aligning* c. videójával (2016) vagy Ramzi Ben Sliman a *Grand Hôtel Barbès* c. rövidfilmjével (2019). Périot alkotását kivéve a Párizsi Opera valamennyit feltöltötte a Youtube-ra.

készítsenek az *Opéra de Paris*-hoz kapcsolódó olyan eredeti alkotásokat, amelyek kísérleti és poétikus jelleggel törekednek a „magas” és „tömegkultúra” közötti szakadék áthidalására.⁴ Ezt az intézményi innovációt az a remény is táplálja, hogy az új kommunikációs felületek és médiumok a társadalmi befogadás, egyben az interkulturális és interdiszciplináris dialógus terévé is válnak.

Cogitore választása egy olyan operára, pontosabban annak egy részletére esett, amely – különösen francia közegben – sokrétű és összetett reprezentatív értelmet hordoz. Jean-Philippe Rameau *A gáláns indiák* című operája a francia barokk igen népszerű műve, a műfaj sajátos francia hagyományának, az opera-balletnek a képviselője, amely a maga korában szimbolikusan reprezentálta a nemzeti identitást, méghozzá politikai értelemben némileg ambivalens módon. A műfajból fakadóan ugyanis alapvető funkciója volt a francia monarchikus és koloniális hatalom dicsőítése, egyszersmind azonban (korántsem a műfajból fakadóan) megjelenítette a felvilágosodás korának bizonyos politikai eszméit is. Korunkban – épp e műfaji hagyománynak, illetve a szűzsének köszönhetően – erőteljes kulturális és elméleti átértelmezés célpontja is, melyért egyaránt intenzíven érdeklődik a posztkoloniális kultúraelmélet és a feminista társadalomkritika vagy épp a louisianai identitáskutatás. A mű „3° Scene projekthez” kiválasztott részlete a *Danse du grand calumet de la paix* („A nagy békepipa tánca”) című rondó voltaképpen egy táncbetét az opera negyedik felvonásának végén, amelyet az opera leghíresebb duettje (*Forêts paisibles* – „Békés erdők”) és kórus egészít ki. Ez a részlet mind az amerikai őslakosok koloniális reprezentációja, mind a hódító hatalom és a meghódítottak közötti viszony szempontjából kiemelkedő jelentőségű, ugyanakkor az egész darab talán legtöbbet játszott zenei részlete is.

Cogitore videója – híven a „3° Scene” eszmeiségéhez – ezt a zenei anyagot egy (az operától és a balettől látszólag igen távoli) kortárs mozgáskultúrával és vizuális megjelenítési móddal ötvözi. Az operajelenethez, a nevezetes rondóhoz választott táncosok és koreográfusok a *street dance* képviselői, mozdulatviláguk egy népszerű popkulturális mozgalomhoz kötődik, de kezdettől erőteljes politikai jelentést is hordoz. Ez a keresztezés előrevetíti a darabnak azt a nehézségét, amiről Cogitore így beszél egy interjúban: e darab „zenéje kihívás, szűzsége politikai aknamező”, és hogy „hiba volna eltitkolni a mű politikai töltetét, de más jelent pusztán erre redukálni” (Cogitore 2017b). Ebbe a politikai jelentésmezőbe illeszkedik sok szempontból a videó koreográfiájának egész életműve és érdeklődése is: Bintou Dembélé (1975) a hip-hop tánc- és művészeti kultúra egyik francia úttörője, aki koreográfiai munkáiban előszeretettel foglalkozik

⁴ Más kérdés, és ez külön elemzést igényelne, hogy e produkciók többségében valójában a magas művészet integrálja a popot, olyannyira, hogy ez az „áthidalás” sokszor elveszni is látszik. Cogitore videója azonban nem tartozik ezek közé.

a rituális és testi emlékezettel, a marginális kultúrákkal, a gyarmati és posztkolonialis történelem aspektusaival, továbbá az újra-kisajátítás és a rabszolgaságból való menekülés stratégiáival. Az ő (illetve Brahim Rachiki, Igor Carouge és persze Cogitore) irányításával olyan táncosok szerepelnek ebben a produkcióban, akik jórészt a hivatalos vagy intézményes művészeti világ pereméről érkeznek, sőt azt is mondhatjuk, most érkeznek meg egyáltalán az intézményesség közegébe. A *street dance* kultúrának arról az ágáról van szó, amelyet KRUMP-nak neveznek. Ez a mozgáskultúra az 1980-as évek breaktáncának leszármazottja, amely ebben a formájában az 1990-es évek Los Angeles-i gettóiban született meg. Eredetében két irányzat játszott meghatározó szerepet, egy vidámabb (az ún. „clowning”) és egy spirituális háttérű mozgalom. Ez utóbbi meghatározó személyisége volt Tight Eyez (Ceasare Willis), aki e táncformát igyekezett egyfajta teológiai dimenzióba emelni, istentiszteletként értelmezni. Innen ered a KRUMP elnevezés is, amely a Kingdom Radically Uplifted Mighty Praise (kb. „radikálisan az úr színe elé vitt, hatalmas magasztalás királysága”) kifejezésből alkotott mozaikszó.⁵ A KRUMP-kultúra egyszerre számít az utca művészi önkifejezési formájának és szocializációs intézménynek, ugyanis főleg fiatalkorúak körében vált népszerűvé, és olyan csoportok létrehozása volt a célja, amelyek kiemelkednek a bandaéletből, és „megváltják” tagjaikat az utcákat eluraló erőszaktól. Ez a pacifikáló funkció rendkívül fontos kapocs lesz Cogitore szemében Rameau műve és a KRUMP-táncosok mozgáskultúrája között.

A KRUMP tehát a 1990-es évek LA fekete gettóiban született, majd Rodney King⁶ megverése és az azt követő zavargások után alakította ki sajátos formáit. Mozgalommá, egyre népszerűbbé vált, és hamarosan áterjedt az USA-ból Európába. Eközben kialakult e táncstílus bizonyos idiómája és szemiotikája is, amelyet leginkább egy-egy társadalmi-politikai közösség szerepei és e szerepek

⁵ A „clowning” vezéralakja Thomas Johnson („Clown Thomas”) volt, művelői gyakran színesre festették az arcukat. A KRUMP előzményeinek kiemelkedő alakjai voltak továbbá Jo’ Artis („Big Mijo”), Lil C’ és Miss Prissy („a KRUMP királynője”). A 2005-ben készült *Rize* c. dokumentumfilmjében David LaChapelle bemutatja mindkét irányzatot a legfőbb képviselőikkel együtt.

⁶ Rodney Glen King afroamerikai férfi a rendőri brutalitás és rasszizmus szimbólumává vált, miután 1991. március 3-án a Los Angeles-i rendőrség tisztjei megverték, miközben egy gyorshajítás után letartóztatták ittas vezetésért. A férfit négy rendőr súlyosan bántalmazta, majd miután a bíróság felmentette az elkövetőket, LA-ben 6 napig tartó zavargások törtek ki, melyeknek 63 halálos áldozata és számos sérültje volt. A rendet csak a kaliforniai Nemzeti Gárda, a hadsereg és a tengerészgyalogság segítségével tudták helyreállítani. A kiszolgáltatott embert érő erőszakos mozdulatok és a védekezés gesztusainak szimbolikája erős nyomot hagyott a KRUMP mozgáskultúrájában.

dinamikája határoz meg.⁷ A KRUMP alapmozdulatait erőteljesen és némi agresz-szivitással – vagy ilyen hatást keltve – hajtják végre, a táncos minden mozdulat-ba erőt ad és energiát visz. Így e mozgásforma a megjelenésében ugyan agresz-szívnek tűnik, valójában békés, hiszen szinte egyáltalán nincs testi kontaktus a táncosok között. Erőteljesen expresszív és energikus mozgás ez, melynek moz-dulatai gyakran élesek, szaggatottak, hirtelenszerűek és gyorsak. A KRUMP tar-talmaz ugrásokat és lengéseket (szvingeket), amelyek „zúzzák a talajt”, valamint olykor akrobatikus elemeket is. Tipikus mozgás a mellkas felfelé emelése. Mű-velői úgy tartják, hogy e táncban a táncos úgy viselkedik, *mintha* felhalmozódott sötét érzelmeket és gondolatokat vetne ki magából, amit dühvel tesz. A mozgás-koordináció és a kifejezési spektrum felől nézve mindez erőteljesen ambivalens hatást kelt: az eljátszott vagy „kiélt” agressziót látványosan erős önfegyelmzés kíséri. A táncosok nyilatkozatai szerint ez egyfajta önmegvalósítás, szabad iden-titásalkotás, megtisztulás, megbékítés. A KRUMP-ot mindmáig csak ritkán ko-reografálják, általában freestyle, a visszatérő és relatíve kötött elemek mellett sok rögtönzéssel. Az utóbbi években születtek koreografált előadások is. Cogitore vi-deója is igyekszik ezt a kettősséget (improvizáció és koreográfia) megőrizni és produktív energiákká formálni. Továbbá rögtön szembetűnik, mennyire hangsú-lyozott marad benne a pacifizmus: hiányzik belőle az ún. „Kill off”, a „kinyírás”. Ha pedig Cogitore művét összevetjük egy másik „3e Scene” produkcióval, Ben Sliman a *Grand Hôtel Barbès*-jével, amely bizonyos tekintetben egy alternatív változata a klasszikus zene és a *street dance* párosításának, az is nyomban nyilvánvalóvá válik, hogy utóbbiban a „Battle”, a „kihívás” sokkal inkább megkom-ponált jelenet, inkább hatásvadász (már-már szenvelgő), míg Cogitore videójáb-an spontánabb, egyben misztikusabb-borzongatóbb benyomást kelt.

Az alábbiakban először szükségesnek tartom, hogy röviden megvizsgáljuk Rameau művét, szüzséjében, zenéjében és recepciójában megkeressük azokat az érzékeny szemantikai pontokat, amelyek képessé teszik „hirtelenszerű rövidzárlat létrehozására két olyan világ között, amelyek sohasem szoktak találkozni” (Co-gitore 2019b). E belátásokat a rendezői önértelmezés fényében és egy posztkolo-niális olvasat lehetőségét kutatva igyekszem hasznosítani a videó elemzésében.

⁷ Nagyjából e szerepek mentén különböztetik meg a következő szemantikai alapegy-ségeket: *Battle* („csata”) – egyfajta versengés a táncosok között, a táncosok felváltva versengenek egymással; *Session* („gyűlés”) – a résztvevők kört alkotnak, és felváltva e kör közepén táncolnak; *Buck* („fekete férfi”) – akinek megvan a maga saját és egyedi KRUMP-táncstílusa; *Biter* („harapós”) – aki másolja mások mozgását; *Call out* („ki-hívás”) – csatára hívás; *Kill off* („kinyírás”) – az ellenfél „megölése” a „csatában”, ami az előadás legerősebb és legerősebb hatású része.

Rameau szelíd vadjai

Az opera keletkezéstörténetéből, zene- és esztétik történeti kontextusából, illetve librettójának karakteréből engem most elsősorban az érdekel, hogy mitől is válik e mű egyik (kétségtelenül legreprezentatívabb, legikonikusabb) részlete Cogitore videójában a KRUMP előadása révén oly vibrálóan erőteljes produkcióvá, amely sokirányú és összetett szemantikai potenciált rejt. Ennek a szemantikai potenciálnak egyik kétségtelenül fontos eleme a koloniális, illetve posztkoloniális szempontrendszer megjelenése. Ez nem pusztán Dembélé érdeklődéséből vagy a KRUMP háttéréből és jórészt fekete táncosainak jelenlétéből fakadóan vetődik fel, hanem magának Rameau művének a sajátosságaiából is. A *Gáláns indiák* ugyanis igen sajátos „koloniális” opera, melynek színpadra állítása korunkban szükségszerűen vet fel nemcsak esztétikai és művészeti, hanem kritikai, etikai és metahermeneutikai kérdéseket is. „Politikai aknamező”, előadása akarva-akaratlanul is állást foglal a másság, az identitás, a vágykiélés, az eredet, illetve a kolonizáció és a kulturális alteritás kényes kérdéseiben. Ezért Cogitore produkciójával kapcsolatban az lesz majd a fő kérdésem, hogy vajon lehetséges-e a videót posztkoloniális szövegnek tekinteni.

Ezért válik érdekessé a kép, amelyet ez a mű rajzol az „öslakosról”, a „má-sikról”, a „vadakról”, és amely az elmúlt két évtizedben kiterjedt elméleti érdeklődés tárgyává vált. A történet kezdetén Rameau személyes élménye áll, ugyanis 1725 őszen a párizsi Théâtre-Italien-ben a zeneszerző tanúja volt annak az előadásnak, amelyben „két nagytestű és jól fejlett, 25 év körüli, Louisianából érkezett vadember előadott három táncot” (Mercure 1725: 274). A korabeli tudósító szerint e táncok értelme ugyan sokban homályos maradt a közönség számára, de aztán mégis leírja a szerepeket és a koreografált, szimbolikus jeleneteket, amelyeket kiolvasni vélt a látottakból. Rameau az előadás hatására 1727-ben megírt egy csembalóművet *Les Sauvages* (A vadak) címmel, melyet később felvett a *Nouvelles Suites de Pieces de Clavecin* című gyűjteményes kötetébe. E darab sikere is közrejátszott abban, hogy anyagát (a már említett *Danse du grand calumet de la paix*-ként) Rameau 1736-ban beillesztette *A gáláns indiák* negyedik, akkor frissen megírt felvonásába, amelynek helyszíne az észak-amerikai Louisiana, a francia és spanyol gyarmati terjeszkedés és az öslakos indiánok territóriumainak határvidéke lett.⁸ Ez a mű, amely ma a francia barokk legnépszerűbb

⁸ Egyébként a címben szereplő „indiák” kifejezés a korszakban nem speciálisan indiánokat jelentett, hanem általános jelölője volt távoli, idegen országok „egzotikus” lakosságának. *A gáláns indiák* négy felvonása négy teljesen különböző cselekményt négy különböző helyszínen (Peru, Perzsia, Törökország, Louisiana) visz színpadra. Rameau művének meghatározó előzménye, egyben az elsőnek tekinthető opera-ballett André Campra 1697-ben bemutatott *L'Europe galante*-ja volt. Ez a darab is négy felvonásban járja körül a szerelem témáját, az eseményeket különböző európai országokba helyezve.

darabjainak egyike, sok szempontból korszakhatárt jelez, és számos hagyományt és törekvést ötvöz.

Egyfelől a Lully-féle lírai tragédiának hátat fordítva Rameau továbblépett egy népszerűbb műfaj, a sokkal lazább tematikájú, szerkezetű és alapvetően inkább szórakoztató jellegű opera-balett felé. Ezt, a kor tömegízlését kifejező műfajt laza narratív struktúra jellemezte, melyben a hangsúly inkább a látványos elemekre (pompás díszletekre és jelmezekre, színpadi gépezetekre) esett, de legfőképpen a balettjelenetekre, olyannyira, hogy bármiféle cselekményig, ha egyáltalán, egy ilyen darab jobbára csak ezek sorozata felől jutott el. *A gáláns indiák* e negyedik felvonása ugyanakkor még hordozza az „udvari pasztorál” műfajának jegyeit is,⁹ ami szorosan összefügg a minket érdeklő koloniális perspektívával. Ebben az időszakban az operaelőadások – Párizs más nyilvános színházi eseményeihez hasonlóan – a politikai vita és a nemzeti identitás kialakulásának létfontosságú helyszínei voltak. A francia opera genezisében meghatározó szerepet játszott a monarchikus (egyben koloniális) hatalom panegirikus teatralizálása. A bennszülöttek színpadra állításának egyfelől tehát volt némi provokatív jellege, különösen, ha számításba vesszük azt is, hogy mindez társadalomkritikai hangvétellel párosult (amire mindjárt visszatérünk). A zenei anyag említett sikerén túl *A gáláns indiák* e kiegészítését az észak-amerikai felvonással azonban legalább annyira motiválta a korabeli Párizs „egzotikofiliája”: a gyarmatosítás amerikai helyszínei és különösen a lakossága iránti érdeklődés divatja. A vadak reprezentációját, pontosabban a „bon sauvage” („szelíd vadember”) alakját különös figyelem övezte Párizs tekintélyes színpadain, mind a Théâtre du Palais Royalban, mind a Théâtre des Italiens-ben. Az idegenség, a másság e sajátosan teatralizált reprezentációi azonban fokozatos átalakuláson mentek keresztül a 17–18. század folyamán. A legprimitívebb, kezdeti bemutatókat (voltaképp „menaszériákat”) XIV. Lajos idején az indián szereplők egydimenziós funkcionálizálása váltotta fel, akik pusztá segédeszközei lettek annak a törekvésnek, hogy a közönséget lenyűgözzék a király hatalmával és az ellenőrzése alatt tartott birodalma nagyságával.¹⁰ A 18. század elejétől e monarchikus célok mellett az operaszínpadon teret nyert bizonyos szubverzív szemléletmód, a társadalom és szokásainak kritikája, amivel a bennszülött egyfajta rezonorré változott. Ennek gyökerei a „nemes vadember” 17. században megalkotott sztereotípiájáig nyúltak vissza, de a meghatározó inspirációt Lahontan báró akkor rendkívül

⁹ Jóllehet e műfaji hagyomány épp itt indult hanyatlásnak. Lásd erről: Strohm 2004.

¹⁰ Ékes példája ennek Lully *Temple de la paix* című balettjének (1685) „sauvages de l’Amérique” jelenete. Amikor az amerikai „vadak” megérkezik a Béke templomába, hogy kifejezzék hűségüket XIV. Lajos uralkodó iránt, aki békét teremtett a világ összes nemzete számára, a szöveg a vadakat könnyen megszelídíthető és különösen engedelmes, „egy ilyen bájos béke édességét” boldogan fogadó lényekként mutatja be (lásd: Capmartin 2021: 155).

népszerű műve¹¹ jelentett e téren, amelynek sok utánnomása keringett akkoriban Párizsban, és a benne megjelenített „bon savage”, a „nemes” vagy „szelíd” vadember toposza az amerikai indiánok ábrázolásának általános mintájává vált. A „primitivizmus” e kultuszában a civilizációs hatásoktól érintetlen és romlatlan, nemes vadembert méltóbbnak, hitelesen nemesebbnek tartották, mint a civilizáció emberét. Több korabeli színdarab is a naiv, de érdeklődő és megfontolt, sokszor spontán és szellemes karakterű, ugyanakkor őszinte és szókimondó vadember fantazmagorikus alakja köré építette cselekményét, s e figurák franciákkal folytatott interakciója révén igyekezett felfedni a korrupt francia társadalom igazságtalanságait és hibáit (Capmartin 2021: 156). Persze ezt a vademberképet nem valamilyen etnológiai, antropológiai vagy akár diplomáciai érdeklődés szülte, hanem a fennálló rend kritikája inspirálta. A másság konstruált idegenség, amely bizonyos politikai, társadalmi vagy morális célok mentén artikulálódó vágy projekciója volt, az elképzelt ideális *európai* emberé. Így tehát a morálisan felemelt vad alakja mögött csak egy újabb instrumentalizálás rejlett, a koloniális diskurzus mindama bonyolult hatalmi és identitásképző folyamataival együtt, amelyeket többek között Homi K. Bhabha elemez a *The Location of Culture* című könyvében. E jelenségre is illeni látszik Bhabha megjegyzése: „Más kultúrák különbsége nem egyenlő a jelölés kiterjedtségével vagy a vágy kitaposott ösvényével. [...] Nincs feltétlenül sima átmenet a szemiotikus aktivitástól más kulturális és diskurzív rendszerek olvasásáig. Az ilyesfajta olvasatokban ott a hatalom és a tudás akarása, mely azáltal, hogy nem jelöli ki saját ható- és hatáskörét, a másságot mint saját elképzeléseinek felfedezését individualizálja” (Bhabha [1994] 2002: 633). E sztereotip reprezentációra és hatására később vissza fogok térni Cogitore videójának értelmezésekor, most azonban maradjunk még röviden Rameau művénél, külön szemügyre véve a koloniális szempontok megjelenését Louis Fuzelier szöveggönyvében, illetve az opera zenéjében.¹²

¹¹ Louis-Armand Lahontan (1666–1716): *Dialogues de M. Le Baron de Lahontan et d'un Sauvage dans l'Amérique* [„Lahontan báró párbeszédei egy amerikai vademberrel”] 1703. Lahontan egy Adario nevű bennszülöttel folytatott párbeszédei az amerikai társadalmak számos témában (pl. orvostudomány, vallás) mutatott felsőbbrendűségét demonstrálják az európaiakkal szemben. A mű hatással volt a francia felvilágosodás több szerzőjére is (Swift, Diderot, Rousseau, Voltaire), és erősen hatott *A gáláns indiák* 4. felvonására is, melynek egyik szereplője egyenesen e műből kapta nevét (Adario), női főszereplőjének (Zima) karaktere és szemléletmódja pedig gyakorlatilag a lahontani „jóságos vadember” eszmei megfelelőjének tekinthető.

¹² E rövid áttekintésben két remek összegzésre fogok támaszkodni, a librettó vonatkozásában többek között Catherine J. Cole, Roger Savage, Michael V. Pisani kutatásait összegző Sophie Capartin elemzéseire (Capmartin, 2021), míg a rondó zenéjét illetően Olivia Ashley Bloechl eredményeire (Bloechl 2008).

Miközben *A gáláns indiák* librettójáról egészében elmondható, hogy noha erősen leegyszerűsítő, a korabeli francia közönség szemében mégis tetszetős módon jeleníti meg az európaiak és az őslakos amerikaiak közötti kulturális interakciókat,¹³ boldog és békés víziót mutatván a zajló gyarmatosításról,¹⁴ valamint elmondható az is, hogy a cselekményt a műfaji elvárásoknak megfelelően egy jól fogyasztható, „romantikus” szerelmi versengéstörténet keretei közé ágyazza, addig ez a szöveg több szempontból is metszi a korabeli hallgatóság elvárásait, és némileg feldúlja a koloniális diskurzus elsöre egyértelműnek látszó viszonyait. Az egyik ilyen tényező, hogy „az opera-ballett műfaj könnyed és szórakoztató jellege ellenére a louisianai bennszülött lakosságot ért francia gyarmati erőszak mégis beágyazódik a felvonás szövegébe és zenéjébe” (Capmartin 2021: 147). Azaz a hatalom dicső kiterjesztése mellett megjelenik a hatalom elszenvedésének perspektívája is, jóllehet korántsem válik uralkodóvá a cselekményben és az ábrázolt figurák személyiségében. Egy másik, mérsékelten szubverzív szempontot képvisel ugyanakkor a librettóban a nők központi szerelem problémája. A *précieuse* kultúra librettóra gyakorolt hatása megfordítja a hagyományos „fehér férfi központú” perspektívát egy „bennszülött nő központúság” javára, ami további kihívást jelent a kolonizációs folyamat túlságosan leegyszerűsített ábrázolása számára (uo. 148). Ezzel kapcsolatban csupán egyetlen dologra szeretném most felhívni a figyelmet, egy olyan elvre, amely megítélésem szerint a KRUMP előadásának is a meghatározó elve, és amit egyfajta „limitált excesszusnak” vagy „korlátozott korlátatlanságnak” neveznék. Az indián nők szexuális szabadsága vagy szabadossága akkoriban sok útleírás elhagyhatatlan toposzává vált. A vagyoni alapú érdekházasságok gyakorlatával szemben már Lahontan báró Adariója a hajlam, a vágy és a személyes döntés elvét hangsúlyozta. Rameau és Fuzelier operájában azonban a gáláns szerelem eszménye¹⁵ – és még inkább a koloniális hatalomnak Damon, a francia tiszt személyében

¹³ „Fuzelier bennszülöttjei a sztereotip *bons sauvages*-ra korlátozódnak, boldog, természetközeli életük mentes a civilizációs ártalmaktól, és így megelérik a francia gáláns szabályok által meghatározott »igazi« szerelmet” (Capmartin 2021: 169).

¹⁴ A darab korabeli recepciójának kritikus hangjai nem is ezt a viszonyrendszert kifogásolták a műben, hanem a dramaturgia konzisztenciáját és a cselekmény hitelességét. Így a Hébé és Bellone isteneket szerepeltető allegorikus prologus dramaturgiáját, a „Le Turc génereux” („A nagylelkű pasa”) c. első felvonás politikai vagy kulturális alkalmasságát, valamint a „Le Fleurs” („Virágünnep Perzsiában”) c. harmadik felvonás egész cselekményét és esztétikáját (Strohm 2004: 21).

¹⁵ „Zima: Szívünk kedvére csapong e boldog helyen, / A szerelmesnek pedig az a szokása, / Hogy nem tartja kordában szívét. / Ám mihelyst házasságra lép, / Szerető szíve nem keresgél tovább” (Rameau 2000: 4. felvonás, 3. jelenet). Zima azt is kifejti Damónnak, hogy a szív e „keresgélése” nem a természetből fakad, hanem az ő népének szokása, tehát kulturálisan determinált.

visszacsempészett paternalizmusa – megzabolázza a promiszkuitásról szőtt képzetet. A „l'inconstance”, az állhatatlanság, mely bár kétségtelenül a nő autonóm döntési joga, egyben szabadságának jelölője marad, mégis csak a házasság előtti időszakra korlátozódik. Így a szubjektiváció koloniális technikái (pl. látszólagos önrendelkezése) mégis alávetettek maradnak a koloniális hatalomnak. Másként fogalmazva: a konvenciókból kitörő vágykiélés irányított (ha tetszik, látszólagos) marad, a „nemes vadak” a kontrolált éthosz sztoikus reprezentánsaivá válnak a koloniális hatalom fegyelmező és határokat szabó rendjében. Ezt neveztem a „limitált excesszus” elvének.

Fordítsuk most figyelmünket a zenére, méghozzá kifejezetten arra a részletre, amely Cogitore videójában is hallható, *A nagy békepipa táncának* rondójára. Rendkívül nehéz, ha nem is teljesen lehetetlen rekonstruálnunk azt az auditív tapasztalatot, ami e zenei anyaghoz kapcsolódhatott a maga idejében.¹⁶ A korabeli recepció megoszlott két szélsőség között: volt, aki „hamisítatlan indán” zenének hallotta, mely nem nélkülözi a szépséget, és volt, aki kevésbé érezte meggyőzőnek a zene egzotikumát, nem is beszélve állítólagos szépségéről (Strohm 2004: 21). A zenetudományban kiterjedt vita alakult ki arról, vajon Rameau 1725-ös, a fentiekben már említett élménye, a személyesen hallott indián zene és ének közvetlenül is beszüremkedett-e a rondó zenei anyagába, vagy netán egyfajta sajátos parafrázissal, imitációval van dolgunk. Két olyan szöveg hely is létezik, ahol maga Rameau a mimézis elvére hivatkozik: az operához írott előszóban (ahol előbb némi félelemének adott hangot amiatt, hogy vajon sikeres lesz-e a 4. felvonás annak zenei stílusa miatt) említi, hogy „a szép deklamáció és a gyönyörű ének” létrehozásához „a gyönyörű és egyszerű természetet vette mintául” (idézi Strohm 2004: 22). Míg egy Houdar de la Motte-nak írott levelében még 1727-ben arról beszélt, hogyan inspirálta őt a louisianai indiánok előadása a *Les Sauvages* csembalódarab megírására, azaz hogyan fordította le a zene nyelvére a látottakat: „rajta áll, eljössz- és meghallgatod-e, hogyan *jellemeztem* a vadak dalát és táncát, amely egy-két éve volt látható és hallható a Théâtre Italienben” (idézi Capmartin 2021: 174). Ezt a „jellemezést” azonban nyilvánvalóan nem vehetjük valamiféle realizmusnak, méghozzá két okból sem. Egyrészt mert a zene, amit hallunk, nagyon is francia, másrészt mert a mimézis korabeli esztétikai elvébe nem fért bele a nyers realizmus. A kulturális autentikusság szempontja szinte teljesen hiányzott a kor zenei gondolkodásából (az etnikai hitelesség csak a 19. századtól kezdett egyáltalán teret nyerni), az európai zeneszerzők ráadásul keveset is tudtak az idegen kultúrák zenei világáról, és műveiket nem is próbálták meg „indián” hangzásúvá tenni. Rameau rondójában mégis indokoltnak tűnik az

¹⁶ A nehézséget nem csupán a történeti távolság okozza, hanem e részlet mind a mai napig töretlen, rendkívüli népszerűsége, amelynek folytán a rondó osztozik a közhelyé ismételt remekművek sorsában.

idegenség valamiféle tapasztalatát keresnünk és feltételeznünk, az amerikai bennszülöttek párizsi előadása mély nyomot hagyott a zeneszerzőben, és hogy e tapasztalat folytán a másság, az idegenség betört abba a látszólag zárt kontextusba, a „nemes vad” sztereotípiájának narratívájába, ami a korabeli koloniális pillantást vezette, és amit a galantéria ízlését követő librettó csak még inkább felpuhított.

A rondó formailag elsősorban egy szimmetrikus, elrendezett, már-már *geometrikus* alakzat, amely jól felismerhető és megkülönböztethető egységekből áll. Itt jelesül egy kisrondóról van szó, egyazon zenei anyag (refrén) háromszori megismétléséről, melyeket két eltérő epizód választ el egymástól (A – B – A – C – A), az epizódok pedig inkább valamifajta variációt testesítenek meg, semmint önálló anyagot. Miféle „vadakat” tár elénk ez a zene? Első benyomásunk e formai szimmetria és geometria mentén halad, és legfeljebb a rondó geometriájával megszelídített, „jó” vadakat sejtünk a hangok mögött.¹⁷ Ezt erősíti a szöveg, *Forêts paisibles* („Békés erdők”),¹⁸ amely a szereplők állítólagos beteljesült boldogságáról tudósít: egyaránt távol a társadalom romlott szokásaitól (hiú vágyaktól, hatalmaskodástól) és annak fizikai közegétől (a várostól), ott, ahol a szív érzékenysége nem Fortuna, azaz vagyon, társadalmi pozíció kiszolgáltatottja. Ugyanebbe a szemantikai mezőbe látszik illeni a felvonás eleji helyszínmegjelölés („erdős liget Amerikában, közel a francia és spanyol gyarmatokhoz”): a „vadon” (*sauvage*) helyett használt „liget” (*bosquet*) szó is erősíti a geometria, az áttekinthetőség és rendezettség képzetét.¹⁹

E zenei anyag metrikai természete szintén áttekinthetőnek és világosnak tűnik. A szintaktika 4 x 2 x 2-es rendet mutat, ami az epizódokban sem változik. Mindvégig megőrződik a rondó alapvető daktilusi karaktere (– ∪ ∪) is, amit a refrénben az ütem egyeken bevetett csörgődob tovább erősít. Ez a markáns metrika és ritmus (ami világosan kijelöli a táncolhatóság rendjét) ugyanakkor mintha egyszerre volna stabil és ingatag. Mintha valaminek az örökös visszatérését is

¹⁷ Mintha Rameau rondója Lord Macaulay pontosan 100 évvel későbbi hírhedt szavait előlegezné a francia zene köntösében: „Az a célunk, hogy olyan osztályt hozzunk létre, amely bár vérében és színében indiai, de ízlés, vélemény, erkölcs és szellemiség tekintetében angol” (Macaulay: *Minute on Education*. 1835, idézi Szamosi 1994: 419). Bár hogy mi is volna e rondóban vér és szín szerint „indian”, még mindig nem világos.

¹⁸ Zima, Adario és A vadak kórusa: „Békés erdők, / Viszonzatlan vágy soha nem nyugtalanítja itt a szívet, / Mely ha [vágyra] fogékony, / Fortuna, nem a te kegyedből” (Rameau 2000: 4. felvonás, 4. jelenet).

¹⁹ Capmartin Antoine Furetière: *Dictionnaire universel* (1690) „bosquet” szócikkére alapozza e korabeli jelentéstartományt. E szócikk a ligetes táj kifinomult természetét, szimmetriáját és dekoratív funkcióját hangsúlyozza (Capmartin 2021: 165). A 18. századi gáláns festményeken a „bosquet” épp a promiszkuitás és a kölcsönös vágykiélés helyeként szerepel, mely menedéket nyújt a társadalom erkölcsi ítéletei elől.

jelezné, állandóan bizonygatni akarná saját stabilitását. Homi Bhabha azt írja a koloniális sztereotípiában rejlő ambivalenciáról, hogy ez a másságot jelölő fontos diszkurzív stratégia paradox módon egyszerre reprezentál egy merev, változatlan rendet, a rendben találnak, a már ismertnek a képzetét, valamint rendetlenséget, degeneráltságot, démonikus ismétlődést, valami nyugtalanul ismétlésre készítő mozzanatot (Bhabha 1994: 67, 2001: 630) Azaz valami rituálisat. A rondó műfajának ezen ambivalens formai és metrikai sajátosságára – egészen más összefüggésben és egészen más korszakok és stílusok kapcsán – már Adorno is felhívta a figyelmet. „A rondó régi, talán valóban kultikus formákra visszautaló princípiumát – amely a könnyen megjegyezhető, tulajdonképpeni körtáncsal önállótlanabb és jelentéktelenebb mellékgondolatokat állít szembe – a dzsessz a megjegyezhetőség és ezzel együtt az eladhatóság szolgálatba állította: az epizódok (couplet-k) a refrénnel ellentétben szándékosan nem-plasztikusak” (Adorno é. n.: 55). Rameau rondójában is megvannak ennek a nyomai. A metrika az epizódokban némileg mégis megváltozik: rendezettségének benyomása némileg csökken, különösen a másodikban: a daktilushoz előbb proceleusmatikus (⊔ ⊔ ⊔ ⊔), majd jambus (⊔ –) társul (de két ütem hatása itt egyúttal akár korijambus [– ⊔ ⊔ –] benyomását is keltheti). Különösen a jambikus jelleg sugall valamiféle hirtelen megszakítást (amit az addig végig kis hangközökben mozgó dallam ok-távugrásai is kiemelnek). A nagy hangközlépés egyébként a fenyegető idegenség és az egzotikum egyszerűbb szemantikai kódjának számított a 18. században, de ezek közé tartozott maga a moll hangfaj is (Rameau rondója g-moll). A mollokot kifejezetten az instabilitás képzetével társították, jobbra a természetességet „fenyegető” entitásnak tekintették. Jelentős zeneelméletében maga Rameau számos próbálkozása ellenére sem tudta igazolni a moll „természetes” vagy „racionális” elvi alapjait (Pischner 1967). Az egzotikum jelzésére használtak akkoriban még csörgő, csilingelő ütős hangszereket, valamint meglepő harmóniai fordulatokat, diszszonanciákat vagy gyakori álzárlatokat.

A látszólag szépen, geometrikusan felgereblyézett felszín alatt tehát törésvonalak húzódnak, amelyek képesek kibillenteni mai percepciónkat egy kelle-mesen lépdelő francia rondóról, és így talán valamiképpen megpróbálhatjuk elképzelni a mű egykori hatását. Rameau oly szervesen integrálta ezeket az egzotikus zenei sztereotípiákat, hogy egyes korabeli hallgatói határozottan nyersnek és durvának találták zenéjét.²⁰ Különösen plasztikussá válik ez a kép, ha tekintet-be vesszük a rondó második epizódjának harmóniai történéseit. Ennek szokatlan kromatikus menete kifejezetten zavaró volt a francia fülek számára, ellentétben az első hagyományosabb egzotikumával, ez pedig lényegi hasadást teremtett a

²⁰ „Az érthetetlenség, a halandzsa, a neologizmus akár itt helyet találni a zene diskurzusában. De ez már túlzás. Engem meggyötör, kizsigerel, összezavar ez az ördögi szonáta” (írja egy korabeli ismeretlen szerző az *Observations sur les écrits modernes* [1736] hasábjain; idézi Capmartin 2021: 172).

kompozícióban. E második epizód „harmóniáinak gyors ritmusa, kromatikus dallamai és a diszsonáns, feloldatlan dominánsok láncolatai a harmónia olyan »összszefolyásával« fenyegettek, amely Rameau néhány kritikusának felháborodását váltotta ki. [...] van valami nyugtalanító abban a »modulációban«, amelynek harmóniája minden lépésnél meg nem valósult különbségek felé nyílik meg, hogy csak végül érkezzen el a megfelelő végkifejlethez. Lágy erőszak érzékelhető abban, ahogy a refrénre való átmenet újra megerősíti a rondó tonális rendjét, ahogy az epizód kínzó, dezorientáló kromatikája végül a refrén kellemesebb egzotikumának karámjába terelődik. [...] A refrén és az első epizód stilizált egyszerűsége, valamint a második epizód kromatikus művisége és rendezetlensége közötti kontraszt olyan jelleget sugall, hogy a darab kettéhasad az összeegyeztethetetlen zenei képzettársítások mentén” (Bloechl 2008: 204–206). Rameau következetesen megzavarja a harmonikus elvárásokat, és a barokk közönség számára hiányosnak érződő kromatikus folyamatot teremt, amelynek „színvilága és a feloldatlan diszszonanciák láncolata képes volt arra, hogy erőteljes vágyakozást keltsen a hallgatóban. [...] az epizód kromatikusan indukált szeptimakkord-sorozata vágyat keltett egy sor egymást követő (a vezető hangok által sugalmazott) tonika iránt”. Így a teljesületlen „tonális vonzás felszaporodása” hallhatóan ellentmond a versek tartalmának, mivel a kielégületlenség állapotát jelzi (Bloechl 2008: 212).²¹

Rameau: *A gáláns indiák. 4. felvonás, 4. jelenet, rondó, „A nagy békepipa tánca”, 2. epizód* (Rameau, 2020: 1’08” – 1’30’)

²¹ A zenetudósno következtetését azonban kissé eltúloztoknak érzem. Véleménye szerint ugyanis a mindezekkel az eszközökkel keltett feszültség kérdésessé teszi a cselekmény boldog lezárását, összezavarja a bennszülött szereplők egyértelműnek látszó portréját, ui. „bizonytalan és nyugtalanító” képet vázol a vademberekről, és ezzel megkérdőjelezi a louisianai francia gyarmatosítás politikai legitimitását (Bloechl 2008: 205). Egyetlen zenei részlet egyetlen formai elemének (egy „epizódnak”, egészen pontosan hat ütemnek) talán túlzás ekkora jelentőséget tulajdonítani.

Olivia Bloechl tetszetős interpretációjával egy ponton mégis határozottan vitába szállnék. A rondó második epizódjának leírása konkrét zenei elemekre (különösen a 33–44. és a 41–44. ütemekre) támaszkodik, majd *absztrakt* szinten összegzi mindennek jelentését és jelentőségét: a zenében megjelenő kielégületlenség és teljesületlenség ellentétben áll a szöveg értelmével, ami „megkérdőjelezi a kolonizáció politikai legitimitását”. Csakhogy ha ezt a „generális értelmet” vissza akarjuk keresni a zenei anyagban, és *konkrét* zenei elemeket ennek értelmében próbálunk azonosítani, akkor ellentmondásra bukkanunk. Mert amíg Bloechl a tonális centrum iránt fel-feltámadó vágyat az alávetett koloniális szubjektumhoz rendeli mint eredete és identitása utáni vágyat, amit a koloniális hatalom „kromatikusan indukált szeptimakkord-sorozata” és az epizód végi „lágyszerőszak” egy „kellemesebb egzotikum karámjába” terel, addig nem látszik észrevenni, hogy ily módon voltaképpen két különböző vágyat rendel ugyanahhoz a harmóniai értelemhez (a tonális centrum eléréséhez): egy eredendő (vagy szuverenitását kereső) és egy szentesített (vagyis a szuverén hatalom akaratával azonosuló) vágyat. Ugyanakkor az eredendő vágy (fel)tételezése ebben a koloniális textusban félrevezető. A koloniális diskurzus sztereotip reprezentációiban működő ambivalencia Bhabha szerint valójában megkérdőjelezi „az elnyomás és a diszkrimináció jelentésének dogmatikus és moralizáló értelmezéseit”, ezért a „különbségtétel színtere [*point of intervention*] át kell, hogy helyeződjön a pozitív vagy negatív képek felismeréséről a *szubjektiváció* ama folyamataira, melyeket a sztereotip diskurzusok tesznek lehetővé (és hihetővé)” (Bhabha 1994: 67, 2001: 631 – a fordítást kissé módosítottam.) A fenti ellentmondás Bhabha ama meggyőződése segítségével oldható fel, miszerint a koloniális diskurzusban a faji vagy szexuális különbségeket *konstruált* (tehát nem eredendő) *entitás*oknak kell tekintenünk, „a faj és szexualitás állandó jelzőit pedig a megkülönböztetés olyan módozatainak, amelyek megsokszorozódó vagy kereszteződő meghatározásokként valósulnak meg, polimorfként és perverzként, és mindig megkövetelik hatásuk konkrét és stratégiai kiszámítását” (uo.). A koloniális diskurzus tárgyának produktív ambivalenciája a „másságot” *egyszerre mutatja vágy és megvetés tárgyának*, az eredet és identitás fantáziájában rejlő különbség artikulációjának. Ennek fényében nem a teljesületlen tonális vágy „meg nem valósult különbségei” félelemkeltőek, azaz teljesülésük elhalasztódása, kitolódása, ahogy Bloechl állítja, hanem magának e konstruált váagnak a jelenléte, amely kisajátítja az alávetett koloniális szubjektum pozícióját, foucault-i értelemben „önmagaságának” egyik meghatározó „technikáját”. Ahogy zenetörténeti, etnográfiai vagy kulturális antropológiai, úgy zenei értelemben sem tudhatunk meg Rameau indiánjairól többet, mint hogy a szubjektum kisajátított (nem eredendő) pozícióját kapják a hatalom koloniális diskurzusának topográfiájában.

Rameau rondója kétségtelenül közöl valamit az idegenséggel való meghökkentő találkozás élményéből, ám ezt az élményt igen bonyolult módon behálózza és kisajátítja a koloniális diskurzus. A második epizódban némiképp felborul a táncolhatóságnak (a metrum addig oly erőteljesen hangsúlyozott lüktetésének) a rendje, a lépések elbizonytalanodnak, meg-megállnak. A harmóniai történések folyamatosan prezentálják a tonika iránti vágyat, ami azonban folyamatosan határokba ütközik, elhalasztódik, mígnem „lány erőszak” juttatja – a már mindig is törvényesített – célba. Csakhogy ezzel szemben megjelenik itt egy „idegen vágy” is, ha tetszik, egy másik erőszak, a tonális sztereotípiá ellenében fel-felbukkanó harmóniai „kisiklásokban” (a szeptimakkordok sorában), melyek rövid sikerre újabb példája a „limitált excesszus” elvének. E vágy birtokosa azonban nem a racionális harmónia tonális rendje, hanem „irracionális” tagadása után sóvárog – miközben ez a tagadás elképzelhetetlen a tonális rend keretei nélkül, hiszen épp e sztereotíp diskurzus teszi lehetővé. Bár Rameau rondójában az alávetett grammati szubjektumnak mind az irodalmi, mind a zenei reprezentációját finom diszszonancia járja át, e reprezentációk mégsem tudnak kiszabadulni a koloniális diskurzus keretei közül, hiszen abban mindent a koloniális hatalom határoz meg: e szubjektum excesszusainak limitjét éppúgy, mint tagadásai lehetőségét. Végső soron e hatalom marad a vágy zenei folyamatban támadó valamennyi formájának a birtokosa.

Cogitore fenséges vadjai

Cogitore videója lenyűgöző. Első pillanattól fogva magával ragadja nézőjét. Meghökkeni azzal, hogy látszólag összeilleszthetetlen, igen távoli világokat nyit egymásba: a zenetörténet egyik klasszikusát és a kortárs tánc egy szinte kirívóan provokatív mozgáskultúráját, méghozzá úgy, hogy ez a kapcsolat kezdettől fogva érezhetően rendkívül intenzív és izgalmas módon képes működni. A „magas” vagy „elitkultúra” és a „tömegkultúra” olyan szegmensei mutatkoznak itt szervesen összetartozónak, amelyeket egyébként nem feltétlenül kötnénk egymáshoz: a tradicionális opera meglehetősen zárt ízlés- és közönségvilága egyfelől, a *street dance* és a *hip-hop* másfelől. Gondoljunk csak arra, hogy a hip-hop (melynek meghatározó komponensei többek között a *break* és a *rap*) eredetében éppoly fontos volt az ellenkulturális készítés, mint az identitásképző és szocializációs. Innen nézve valóban van valami provokatív vonás abban, hogy ez a produkció a zenetörténet egy rég kanonizált művét és intézményi kontextusát a „tömegkultúrából” táplálkozó *street art* egyik sajátos formájával párosítja.

A *Les Sauvages* nézője két különböző (eltérő intenzitással és eltérő ritmusban) fellépő hatásnak lesz kiszolgáltatva. Az első, egy gyors és rendkívül intenzív, már-már sokkoló hatás *esztétikai* (és talán érzelmi) természetű, ami nagyon világosan a KRUMP-táncosok mozdulataiból fakad, és (kezdetben homályosan

érzékkelhető módon) e mozgásnak a zenével mutatott összefüggéséből is. Ám a néző fokozatosan ráébred arra is, hogy itt korántsem pusztán külsőséges, extravagáns ötletről van szó, melynek lenyűgöző hatását legfeljebb az intézményes korlátok áthágása és a tradíciók merész ütköztetése adná. Sokrétűbbnek és lényegibbnek találja e hatás okát. Előbb-utóbb ráébred, hogy Cogitore videójának van egy megkerülhetetlen *politikai* dimenziója és egy ezzel együtt járó *hermeneutikai* normája: megköveteli, hogy *posztkoloniális textusként* értelmezzék, és hogy ez a szempont elválaszthatatlanul összekapcsolódik az esztétikaival. Cogitore-t mindig is érdekelték azok a kontrollálhatatlan, energiával teli, egyben titokzatos, olykor manipulatív, ésszel nem mindig magyarázható (de filozófiailag releváns) entitások vagy minőségek, amelyek esztétikailag válnak megtapasztalhatóvá. Az esztétikai tapasztalat ekként többek között annak válik megmutatkozásává, ami egzisztenciális értelemben egyébként újra és újra ránk tör, de mi nem mindig állunk készen arra, hogy meglássuk, átvizsgáljuk és valamennyi érzékünkkel megtapasztaljuk (Cogitore 2017b). Az esztétikainak ez a pozicionálása a *Les Sauvages*-ban elválaszthatatlan kapcsolatba lép a politikaival. Esztétika és politika szétválaszthatatlannak mutatkozik.

A KRUMP tánca és szellemisége, valamint Rameau zenéje között Cogitore gondolkodása és érzékenysége többretnű kapcsolódást vél felfedezni. „Rameau nem utánozni akarta az indián zenét, inkább átszűrni önmagán, zenéje nem imitáció, hanem reflexió akart lenni, egy szokatlan tánc látomását igyekezett kelteni. Amit Rameau látott a Comédie-Italienne színpadán, az a KRUMP harca volt, merthogy ugyanazt a szimbolikus gesztust látta, csak az akkori indiánokét: békétáncot, azaz felülkerekedést az erőszakon” (Cogitore 2017b). Cogitore párhuzamról, ismétlésről, azonosságról beszél, amit az interjúbán nem sokkal később kereszteződésekké és konfrontációkká tágít: „[...] eltérő világok konfrontációját és együttélését akartam művésziileg megjeleníteni. Olyan táncosokkal, akik sem ilyen színpadhoz, sem ilyen zenéhez nincsenek hozzászokva. Ahogy fordítva: ez a zene sincs az ilyen táncosokhoz szokva. Hirtelen rövidzárlatot akartam létrehozni két világ között, amelyek sohasem szoktak találkozni” (uo.). Az önértelmezésnek már ezen az elsődleges szintjén is érvényesül egy (minket most különösen érdeklő) átértelmezői gesztus, amely inkább a kulturális érintkezés, a hatalom és az identitásképzés területeit (tehát politikai minőségeket) érinti: „Az 1725-ben látott békétánc természetesen nagyon viszonylagos béke. Itt kerülök a legnagyobb politikai konfliktusba a librettóval. A »győzelem« szót mindig összekeverik a »béke« szóval – például így: »a győztesek békét adnak nekünk«. Csak a győztes keverheti össze a békét a győzelemmel. Ez egy birodalmi béke. Ezt a retrospektív ironiát szeretném hallhatóvá tenni” (idézi: Beauvallet 2019). A rendező nagyon jól tudja, hogy egy mai előadás, amely ennek az operának a 300 évvel ezelőtti horizontját érintetlenül hagyja, politikai explózióhoz vezetne. Tehát „a zenéje kihívás, szüziséje politikai aknamező”. A posztkoloniális nézőpont

jószerivel elkerülhetetlen, egy koloniális színezetű klasszikus mű mai előadásának szembe kell néznie a múlttal és a jelen politikai, valamint teoretikus implikációival, különösen Franciaországban. Ma világszerte viták lángolnak a „kulturális kisajátítás” (*cultural appropriation*) ügyei körül, Párizsban a dekoloniális aktivisták a legjelentéktelenebb kulturális produkcióban is árgus szemmel figyelik, kellő súlyú-e a kisebbségek képviselője. 2015 óta működik a *Décoloniser les arts* egyesület, melynek célja az etnikai kisebbségek érdekérvényesítésének segítése és ellenőrzése a francia közintézményekben, a művészetek és a kultúra területén. És bár sokszor ideologikusnak tetsző álláspontját gyakran vitatott eszközökkel igyekszik érvényesíteni, szempontrendszere megkerülhetetlen.

Cogitore és a KRUMP-táncosok videójának jelentősége akkor válik csak igazán nyilvánvalóvá számunkra, ha tekintetbe vesszük e nagyon népszerű zenei részlet előadói hagyományát. Ez ugyanis – nyilván a zene könnyednek tetsző karaktere, valamint a *Forêts paisibles* duett és kórus szövege folytán – tudatosan vagy sem, jórészt fenntartotta és megerősítette a koloniális perspektívát. Elég lesz két példa ennek demonstrálására. Az egyik egy koncertszerű előadás, melyet Corentin Leconte rendezett 2020-ban a Párizsi Filharmónia nagytermében. A nagyszerű William Christie-nek, a Les Arts Florissants-nak és a többi előadónak köszönhetően az előadás zeneileg kiváló, ám a színrevitel elgondolkodtatóan siralmas.²² A bárgyú képet vágó dobos (egy „vad” reprezentánsa) csak fokozza a kiábrándító hatást dobverője „látványos” pörgetésével, ami nemcsak a vásári bohózat jelleget erősíti, de egyben idézet is. Erre tesz rá egy lapáttal Sandrine Piau, akinek a gesztikulációja és testmozgása leginkább egy (unalmasan színre vitt) Kálmán Imre-operettbe illenék, miközben valamennyi előadó boldogan mosolyog (Leconte, 2020). Az idézet a másik példánkból, az Opéra National de Paris 2003-es előadásából származik, melyet Blanca Li koreografált (szintén Christie és együttese zenei előadásával). Ugyanazok a bárgyú toposzok köszönnek vissza itt is a „vadak reprezentációjában”, azzal a különbséggel, hogy most egy teljes, megkoreografált balettjelenetet látunk.²³ Mintha a társadalmi és kulturális befogadás vagy elkülönülés kérdéseire oly érzékennyé vált Európán belül a tradicionális opera világában még mindig magától értetődő volna a francia kulturális identitás és az idegenség megjelenítését a galantéria korának koloniális

²² Christie más koreografált előadásai kapcsán ugyanerre a megállapításra jut Ève Beauvallet is (Beauvallet 2019).

²³ Talán érdemes megjegyezni, hogy a Youtube-ra feltöltött jelenet kommentálói között csupán egyet találtam, aki komoly fenntartásokat fogalmaz meg az előadással szemben: „Íme: egy remekmű lemeszárolásának művészete [...] Bianca Li asszony a legrosszabb koreográfusok egyike, hasonlóan bánt el Rimszkij-Korszakov *Seherezádéjával* is a Garnier-ban. Az előadást csukott szemmel hallgattam végig, a tökéletesen lejátszott partitúrára koncentrálna...” Lásd: a Youtube-on megtekinthető részlethez fűzött kommentárokat (Li 2003).

perspektívájából megközelíteni. Innen tekintve korántsem magától értetődő tehát Rameau rondójának drámai hatású színrevitele, és ez a „provokáció” még inkább megkerülhetlenné teszi Cogitore és a KRUMP-táncosok produkciójának posztkoloniális olvasatát.

A gyarmatosító ideológiák ellenében megszületett posztkoloniális szellemnek van egy erőteljes dekonstruktív oldala, a posztkoloniális szövegek *szubverzívek* és különféle irodalmi, történelmi kánonok megkérdőjelezésére szólítanak fel. A posztkoloniális kritika azonban soha nem egy objektív rend, struktúra vagy érvényesség „feltárása” vagy érvényre juttatása, hanem mindig átértelmező viszonyulás, metahermeneutika: szemléletmódok, interpretációk, gondolkodásmódok átalakítása. „Eközben nem az válik világossá, hogy kinek is van igaza, hol a pontos értelem, jelentés, hanem az, hogy mi jellemzi a beszélés helyét, milyen előfeltevések mozgatják az egyes beszélőket, és mi hoz létre dialógust” (Szamosi 1996: 417). Bizonyos értelemben a diskurzusalkotás pozíciójának átértelmezése ez, miközben – ahogy Bhabha írja – a *szubjektíváció* ama folyamataira helyeződik a hangsúly, amelyeket a sztereotip diskurzusok tesznek lehetővé. A szubjektíváció fogalma Foucault-tól ered és az „egyen önmagához fűződő viszonyának ama formái[t] és módzatai[t] jelenti], amelyekkel létrehozza magát, és amelyekben ráismer önmagára mint alanyra” (Foucault 1999: 10). Ebben az értelemben azt kell megvizsgálnunk, hogy a KRUMP táncosainak előadásában hol jelennek meg a posztkoloniális szubjektivitás önvonatkozásai, méghozzá kifejezetten Rameau zenéjének a fentiekben ismertetett sajátosságai kapcsán. Ennek nyilvánvaló nehézsége éppen abban áll, hogy itt nem egy teljesen új, posztkoloniális műről van szó, hanem egy koloniális szellemű alkotás ilyen olvasatáról. Ehhez társul továbbá egy másik fogalom, a *kisajátítás*.²⁴ Mit jelenthet itt az egykori alávetett koloniális szubjektum pozíciójának posztkoloniális kisajátítása (a KRUMP táncosainak „vadakként” való fellépése)? Vajon képes-e az előadás megingatni a koloniális diskurzus fölényét és kizárólagosságát, és képes-e megalkotni saját beszéde pozícióját? Az önmaga gondozásának, érvényesítésének, az „önmaga-ság technikáinak” milyen lehetőségeit teremti meg ez a művészeti „rövidzárlat”?

E kisajátításhoz elkerülhetetlen a belépés a koloniális diskurzusba. Bhabha szerint „egy sztereotip kép kimozdítása [*displace*]²⁵ csak a hatékonyságába való bekapcsolódás révén lehetséges; azaz ha részeseivé válunk hatalom és ellenállás, dominancia és függőség ama repertoárjának, melyet az [alávető] koloniális

²⁴ A kifejezést természetesen a *művészeti* mozgalom vagy irányzat (*appropriation art*) értelmében véve, nem pedig a haszonelvű, kommerciális célú és jogtalan kulturális kisajátítás vagy kifosztás (*cultural appropriation*) értelmében.

²⁵ Magyarul ezt „vizsgálatnak” fordították, holott, ha jól értem, amit Bhabha mond: a sztereotípián épp csak annak működéséből (tehát a benne való részvételből, a neki való kiszolgáltatottságból) kiindulva lehet változtatni – míg ha „tanulmányozzuk”, eleve kívül helyezkedünk rajta.

szubjektum alakít ki” (Bhabha 1994: 67). Cogitore és a KRUMP-táncosok produkciója belemegy ebbe a játékba. A benne való részvétel azonban nagyon hamar felkelti a nézőben a kisajátítás igen sajátos képzetét, mintha azok, akiket (valamilyen homályos oknál fogva) megillet, visszavennék annak jogát, hogy megalkossák és felmutassák saját identitásukat, hogy ebben az értelemben (is) maguk gondoskodjanak önmagukról. Ezt látszanak erősíteni, ha igazolni nem is, azok a nyilatkozatok, melyekben a KRUMP-erek – a tánchermeneutika kapitális közhelyét ismételve – „önmaguk megvalósításáról” beszélnek, amiből látszólag könnyen levonhatnánk a következtetést a felszabaduló, dekolonializált individuum önmegvalósító aktivitásáról mint a film meghatározó értelméről.

Csakhogy a dolog nem ilyen egyszerű. Bhabha gondolatai nyomán ragaszkodhatunk ahhoz a belátásához, hogy a posztkoloniális diskurzusban nincs relevanciája sem megvilágító ereje az efféle keresetlen bináris oppozícióknak (elnyomás – felszabadulás). Sokkal inkább úgy tűnik, hogy amennyire a videó leleplezi, destruálja és kimozdítja a koloniális tekintet, úgyannyira stabilizálja is: az előadás végül is csak megőrzi az esztétikai kultúra „szép látszatát”, fenntartja az önmaga fölötti uralmát megőrző nyugati szubjektum éthoszáét. A táncosok rendkívül intenzív mozdulatainak egész kinematikája visszaépíti a geometrikus struktúrák hatalmát, és némileg marionettszerűvé teszi őket. A modernitás koloniális (és esztétikai) sztereotípiája visszatér, a mozdulatok és viselkedés elvét újfent a limitált excesszus irányítja. Ambivalencia járja át az előadást. A mozdulatok hirtelen nekilendüléseiben megjelenik az agresszió, ám mindjárt falakba, korlátokba ütközik, a táncos visszafogja, megtöri intenzív mozdulatát, amitől szakadozottság és marionetthasadás keletkezik. Ám a mozdulatokban mégis benne marad az indulati mozgásenergia, amitől azok izzóvá és drámaivá válnak. Ugyanakkor szimbolikussá is lényegülnek: az agresszivitás reprezentálása egyet jelent a kioltásával. A KRUMP önfegyelmező szimbolikus agressziója felülírja a koloniális pillantás projektált vademberének sztereotípiáját mint a társadalomkritika rezonőrjét, egy szerszempontként újra is teremti önmagát mint a nyugati ember egyenlőségről, igazságosságról, önkonstitúcióról, fegyelmezésről alkotott vízióját elszajátító (vad)emberét, azaz immár mint az interiorizált fegyelmezés szubjektumát. Ha pedig mindehhez hozzávesszük azt is, hogy az előadói kultúrák és intézmények között (a háttérben zajló) „presztízsharc” végül az operai kontextus javára dőlt el – ami Cogitore-nak abban a nehezen meghozott döntésében manifesztálódott, hogy a KRUMP-ot bevitte az intézményes francia kultúra fellegvárába, „a” francia operába –, joggal merül fel a gyanú: nem jelent-e mindez valamilyen értelemben mégiscsak „neokolonizációt”? Cogitore videója mindezzel az intézményes művészeti világ hatalmának *reprezentációjává* lesz. Megszelídített szubverzióvá, a „limitált excesszus” újabb esetévé, ami harmonikusan látszik illeni a nyugati reprezentációs kultúra nagy szimbolikus teljesítményeinek sorába. És ez elkerülhetetlennek is tűnik.

És mégis ámulatom e videó iránt mégsem éri be ennyivel. Mindez benne hagy valami lényegbevágót a műről szerzett tapasztalatom élményében: hogy itt valami nagyon fontos dolog történik a táncban (ami kihat a zene értelmére is). Cogitore egy megjegyzése segít e tapasztalat megértésében. „Eleinte csak egy megérzés volt, hogy ez a barokk zene más testeket, gesztusokat és energiákat is képes befogadni, mint amiket általában szoktak igénybe venni hozzá. Ezért meghívtam a Krump táncosait, hogy *vegyék birtokba* a zenét, mert úgy éreztem, hogy e tánc katartikus dimenziója meglepően érzékenyen reagálhat e zene varázslattal teli dimenziójára” (Cogitore 2019b). A balettzene elvének megfordítása (a testet birtokba vevő zene helyett a zenét birtokba vevő test) tűnik legvilágosabban jelezni az eltávolodást a neokolonizáció egyoldalú lehetőségétől. Ennek során a mozgás mintegy *kinyitja* a zenét, kinyitja a zene bizonyos szemantikai regiszterét. Az ütem egyre eső, (a ritmushangszerek szerepének felerősítésével némileg megpiszkált) hangsúlyrend még erőteljesebbé válik a mozgás (a rendkívül intenzíven indított, majd visszafogott mozdulat) látványa révén. Mintha a mozdulatok életre keltenének a zenében valamit, amire jól látszik illeni Adorno fent idézett kijelentése, miszerint a rondó princípiuma az ősi és kultikus formák megnyilvánulása. Az eredetre irányuló vágy itt kilép koloniális konstitúciójából, és a mozdulatok révén egyszerre válik fenyegető idegenséggé és közvetlen érintettségként zenei és vizuális valósággá. Cogitore hajlott arra, hogy magát a szimbolizált erőszakot valami távoli, *rituális* eredetű, törzsi dolognak tekintse. A videó akusztikai és vizuális eszközei is ezt a jelentésirányt látszanak erősíteni. A kamera sokszor takarásból mutatja az épp táncoló alakot, a szubjektív kamera elmerül a tömegben, mintegy a szertartás résztvevőjévé válik, rendkívül testközeli benyomást keltve,²⁶ és ezt a közvetlenséget és rituális jelleget csak fokozzák az előadás folyamán egyre erősödő nyögések, zajok is, egy nem diszkurzív kommunikáció egyre sokasodó jelei.

Cogitore videójának e két, egymással ellentétes minősége – egy rituális, ősi erő elszabadulása és a nyugati szubjektum önmaga feletti uralma – leginkább talán a *fenséges* esztétikai minőségét idézi fel bennünk. A fenyegetően fölénk tornyosuló, sokszerű hatást kiváltó erővel szembehelyeződik egy másik energia vagy entitás, mely végül átveszi az uralmat az előző felett, és megnyugtató, felemelő tapasztalattá formálja.²⁷ Úgy tűnik, a „vadember” bármiféle reprezentációja

²⁶ Ennek egyik filmtörténeti referenciája Pasolini filmjének, a *Máté evangéliumának* néhány jelenete. Látványos a különbség e tekintetben, ha összevetjük e videót a Cogitore által rendezett teljes opera azonos jelenetével. Ez utóbbiban a színpadot nagytotálban látjuk, miáltal az egész jelenet elveszíti ezt a közvetlenségét és magával ragadó hatását (Cogitore 2019¹).

²⁷ Éppúgy tekinthető ez utóbbi megfelelőjének a fenséges kanti modelljének *etikai* kitevője (melynek kódja a fegyelmezés, az önuralom, a pacifikálás táncmozdulataiban jelenik meg), mint a romantika fenséges fogalma mögött álló *teológiai* entitás (melyre a KRUMP „P” betűje, a „praise” utal).

nem képes kivonni magát a koloniális diskurzus hatálya alól. A kulturális rövidzárlat, amiről a rendező beszélt, csak olyan pólusok között jöhet létre, amelyek „egyazon elven alapuló” elektromosság töltése alatt állnak.

Mindezzel közel sem kívántam azt a benyomást kelteni, hogy Cogitore videója pusztán a posztkoloniális terminológia valamiféle illusztrációja volna, azt pedig végképp nem, hogy esztétikai értékét és sokszerű hatását kimerítené e fogalmi kifejtés, amelyet e produkció megértésére tett kísérletek számára mindazonáltal megkerülhetetlen szempontnak tekintek.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Adorno, Theodor W. (é. n.): „A dzsesszről”. In: *Moments musicaux*. Fordította: Weiss János és Csobó Péter. (Kézirat, a kötet hamarosan megjelenik a Rózsavölgyi Kiadónál)
- Beauvallet, Éve (2019): *Scènes d’automne. «Les Indes galantes»* : Clément Cogitore rallume les Lumières. https://www.liberation.fr/theatre/2019/09/20/les-indes-galantes-clement-cogitore-rallume-les-lumieres_1752616/ (Letöltés: 2023. 07. 16.)
- Bhabha, Homi K. (1994/2001): *The Location of Culture*. London / New York: Routledge. 4. fejezete magyarul. In: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Szerkesztette: Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrúd, Sári László. Osiris Kiadó. Budapest. 630–643.
- Bloechl, Olivia Ashley (2008): *Native American Song at the Frontiers of Early Modern Music*. Cambridge University Press.
- Capmartin, Sophie (2021): *Dissonant Sauvages: Representations of Louisiana Natives in French Cultural Productions, 1683–1753*. Tulane University, Louisiana. Különösen: „Dissonant Sauvages: Rameau’s disruptive Native Americans in *Les Indes Galantes*.” 145–190.
- Cogitore, Clément (2017a): *Les Indes Galantes – Les Sauvages*. Video, HD 16:9, színes, 5’ 26”. Production: 3e Scène – Opéra National de Paris – Les Films Pélléas Koreográfusok: Bintou Dembélé, Brahim Rachiki, Igor Carouge. Kép: Sylvain Verdet. Rendező: Clément Cogitore. <https://www.youtube.com/watch?v=9h9HP-VOJv4> (Letöltés: 2023. 07. 11.)
- Cogitore, Clément (2017b): *Entretien avec Clément Cogitore*. https://www.youtube.com/watch?v=UMv4EyS08_g (Letöltés: 2023. 07. 11.)
- Cogitore, Clément (2019a): *Jean-Philippe Rameau: Les Indes Galantes*. (A teljes opera előadása a Párizsi Opera 350 éves és a Bastille Opera 30 éves évfordulója alkalmából). Rendezte: Clément Cogitore. *Danse du grand calumet de la paix*: <https://www.youtube.com/watch?v=TfQJZ76WR0U> (Letöltés: 2023. 07. 12.)

- Cogitore, Clément (2019b): Clément Cogitore (Part I). Kunsthau Baselland, Muttentz/Basel. Ines Goldbach beszélgetése a rendezővel. <https://www.mousse-magazine.it/magazine/clement-cogitore-part-kunsthau-baselland-muttentz-basel-2019/> (Letöltés: 2023. 07. 11.)
- Foucault, Michel (1999): A szexualitás története II. kötet, Atlantis Kiadó. Budapest.
- Leconte, (2020): Rameau: „Les Sauvages” Les Indes Galantes. Rendezte: Corenin Leconte. Előadók: Sandrine Piau (szoprán), Lisandro Abadie (basszbariton), Les Arts Florissants, la Julliard 415, vezényel: William Christie. A felvétel a Párizsi Filharmónia „Pierre Boulez nagytermében” készült 2020-ban. <https://www.youtube.com/watch?v=2sPC8HsXxik> (Letöltés: 2023. 07. 16.)
- Li, Blanca (2003): Rameau: „Les Sauvages” Les Indes Galantes. Les Arts Florissants, Chorus Les Arts Florissants, vezényel: William Christie, koreográfus: Blanca Li. Opéra National de Paris. <https://www.youtube.com/watch?v=3zegtH-acXE> (Letöltés: 2023. 07. 16.)
- Mercure de France (1725. szeptember). (A francia eredeti fordítását közli: Capmartin 2021: 145, 274–276.
- Pischner, Hans (1967): Die Harmonielehre Jean-Philippe Rameaus. Lipcse: Breitkopf & Härtel.
- Rameau, Jean-Philippe (2000): Les Indes galantes. Opéra-Ballet en un prologue et quatre actes. Livret de Louis Fuzelier. <http://opera.stanford.edu/iu/libretti/indesgal.htm> (Letöltés: 2023. 07. 14.)
- Rameau, Jean-Philippe (2020): „Forêts paisibles” (Les Indes Galantes) Kottás változat. <https://www.youtube.com/watch?v=y7XCtCNo1WM> Letöltés: 2023. 07. 16.)
- Strohm, Reinhard (2004): „»Les Sauvages«, Music in Utopia, and the Decline of the Courtly Pastoral”, In: *Il Saggiatore musicale*, 11. évf., 1. sz., 21–50.
- Szamosi Gertrúd (1996): „A posztkolonialitás”. In: *Helikon*, 42. évf., 4. sz., 415–429.

Tukacs Tamás

ŐFELSÉGE, ROBINSON: MEGJEGYZÉSEK DEFOE REGÉNYÉNEK FORDÍTÁSAIHOZ ÉS ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Bevezetés

Jelen tanulmány Daniel Defoe talán legismertebb regénye, a *Robinson Crusoe* (*Robinson Crusoe yorki tengerész élete és különös, meglepő kalandjai*) egy hosszabb szövegrészének négy magyar verzióját veti egybe. Konkrétabban arra keresi a tanulmány a választ, hogy a különböző fordítások milyen pontosan képesek visszaadni (illetve hogy egyáltalán vissza tudják-e adni magyar nyelven) azokat az ideológiai, történelmi, kulturális, nemi, faji, gyarmati stb. implikációkat, amelyek a regény szövetét felépítik.

Crusoe vágyfantáziája: a tehetős polgár

Annak megválaszolásához, hogy ez a kulturális-ideológiai szövet pontosan milyen összetevőkből áll, először vessünk számot azzal, hogy miről is szól(na) maga a regény. A legelterjedtebb értelmezés szerint a főszereplő – a fehér, nyugati, protestáns férfi prototípusa, aki középosztálybeli erényeinél fogva előbb üzleti sikereket ér el, majd józan eszénél és találatekonyságánál fogva túléli a szigetre vetettség mintegy csaknem három évtizedét, egy bennszülöttet „civilizál”, majd kvázi gyarmatává teszi a kis karib-tengeri szigetet – sikere abban áll, hogy mindenféle előzetes iskolázottság, képzettség nélkül, pusztán empirikus alapon éli túl a sziget viszonyosságait. Többször utal rá, hogy csupán megfigyelés, kísérletezés útján sajátította el ezeket a készségeket, képességeket: „Én soha életemben nem fogtam a kezembe semmilyen szerszámot, s ennek ellenére munkával, szorgalommal apródonként úgy megügyesedtem, hogy azt hiszem, bármit meg tudtam volna csinálni” (Defoe 1996: 95–96). Így válik Robinson ezen tanmesén keresztül a felemelkedő középosztály egyfajta allegóriájává, amely bizonyos, szilárdnak hitt értékeket testesít meg, mint például a mértékletesség, józanság, szorgalom, leleményesség, istenhit, szerénység, optimizmus, küldetéstudat, faji felsőbbrendűség (lásd pl. Watt 1976: 76).

Emellett Crusoe folyamatosan olyan gazdasági és társadalmi fogalmakat használ, amelyek a nyugat-európai korai kapitalista rendszer termékei, de egy lakatlan szigeten meglehetősen furcsának tűnnek. Például egy bekezdésben ezt olvashatjuk:¹

¹ A fordítókat a továbbiakban következetesen számokkal jelölöm időrendben, az eredeti mondatot pedig (0) jelzéssel látom el.

- (0) „I had, as I may call it, two **plantations** in the island” (1998: 151), azaz szó szerint két „ültetvényem volt.” A fordítások:
- (1) „két teljesen önálló, egymástól független **telephelyem**, vagy inkább **gazdaságom**” (Szerellemhegyi 1945).
- (2) „Említettem, hogy két **lakhelyem** is volt a szigeten” (Vajda 1961: 132).
- (3) „immár két **gazdaságom** volt a szigeten” (M. Nagy 1996: 204).
- (4) „két **telephelyem** volt a szigeten” (Lengyel 2004).

Egyik fordítás sem adja vissza a szó igazi értelmét, holott a plantation, azaz ültetvény szónak meglenne a maga fontossága, ugyanis az ültetvény mint gazdasági forma tipikusan nagy hasznót hajtó növények termesztésére szolgált (kávé, gyapot, tea, dohány), és általában rabszolga- vagy bér munkát vett igénybe a művelése. Ez pedig a regény korábbi részében olvasható braziliai ültetvényes diskurzus folytatása, amelyben Crusoe sikeres ültetvénytulajdonossá nőtte ki magát. Egyrészt tehát Crusoe itt is, a szigeten a kiszélesedő, gyarmatosító világkereskedelem ültetvényesének képzeletét magát, másrészt folyamatosan helyezi át a szigetre azokat a térbeli, ökoszociális fogalmakat, amelyek a hazai, angliai kereskedőréteg életét jellemeznék.

Egy újabb példa erre az „apartment” szó. Az 1640-es évektől meghonosodott „apartment” szó valóban jelent leválasztott helyiséget, de tipikusan olyan helyet jelentett, amely egy házon belül egy személy vagy egy család magánhasználatára szolgált.² Ugyanebben a részben arról számol be, hogy kiszélesítette a barlangját:

- (0) „I had enlarged into several **apartments** or caves, one within another” (1998: 151).
- (1) „és egész sor mellékjáratot és kisebb-nagyobb **helyiséget** vájtam ki benne” (Szerellemhegyi 1945).
- (2) „és abban a barlanggal, melyet ebben az időben több újabb **fülkével** bővítettem ki” (Vajda 1961: 132).
- (3) „több kisebb barlang, avagy **helyiség** nyílt belőle” (M. Nagy 1996: 204).
- (4) „a sziklába vájt barlanggal, ez utóbbit egyébként már több helyiségből álló **lakosztállyá** bővítettem” (Lengyel 2004).

Az első három fordító a „helyiség” és „fülke” szavakkal adja vissza az „apartment” elemet, egyedül Lengyel az, aki merészen a „lakosztály” szót alkalmazza, jogosan, ugyanis éppen arról szól a rész, hogy Crusoe otthonossá teszi a barlangot, és leválaszt (ezt jelenti az „apart-ment”) egy részt, amely csak a saját kényelmét fogja használni – mint egy nagyobb házban vagy kúriában.

² <https://www.etymonline.com/search?q=apartment>

Hasonlóképpen az erdőben lévő gazdaságát „country seat”-nek nevezi (1998: 152). Ez így hangzik a vizsgált magyar fordításokban:

- (1) „nyári lakásom” (Szerelemhegyi)
- (2) „nyárilak” (Vajda 1961: 133)
- (3) „erdőben” (M. Nagy 1996: 205)
- (4) „vidéki kúriám” (Lengyel 2004)

A magyar fordításokban a bekezdés végén szereplő mondatban a „country habitation”-t nem fordítják, hanem visszautalva a szöveg elejére, „itt”-ként magyarázzák:

- (0) „And here, whenever I had occasion to be absent from my chief seat, I took up my country habitation.”
- (1) Szerelemhegyi nem fordítja ezt a mondatot.
- (2) „Ha alkalmam volt székhelyemtől megválni, többnyire itt töltöttem időmet” (Vajda 1961: 133).
- (3) „valahányszor itt töltöttem több napot egymás után” (M. Nagy 1998: 205).
- (4) „Amikor hosszabb időre elhagytam uralkodói székhelyemet, mindig itt éltem vidéki életet” (Lengyel 2004).

Pedig a „country seat”, „country habitation” ebben a kontextusban nem pusztán vidéki házat, nyaralót, nyári lakot jelent. Itt Lengyel Tamás fordítása a leghelytállóbb, aki „vidéki kúria”-ként fordítja a főnevet. Az angolban – jellegzetes kevesebbet mondással, understatementtel – a „vidéki háznak” („country house”) hívott épület vidéki nemesi kúriát, de legalábbis terjedelmes épületet jelöl, ahová tipikusan a (gyarmati) kereskedelemből meggazdagodott tehetős polgárok (a landed gentry) vonultak vissza üzleti karrierjük végeztével.

További számos példát lehetne arra hozni, hogy Crusoe magát egyfajta nyugat-európai tehetős polgárrá nevezi ki a szigeten. Ahogy Suvir Kaul megjegyzi, Crusoe a birtokjognak jogi és etikai illúzióját megalkotva „lefordítja” a tengerentúli birtokait egy angliai uradalmi birtok („manorial estate”) tulajdonjogi keretei közé (2009: 72), illetve ha megfordítjuk a logikát, az elképzelt uradalmi birtok tulajdonosának a képét fordítja vissza a lakatlan sziget viszonyai közé.

Crusoe második vágyfantáziája: a sziget korlátlan ura

Azonban Robinson mintha éppen ellentmondana ezeknek a középosztálybeli értékeknek az életmódjával, hiszen részben a kapitalizmus furcsa logikájától vezetve egyre többet akar felhalmozni. Gyarmati autoritását, azt, hogy a szigetet uraló

természetet legyőzi, igen túlzó nyelvi eszközökkel támasztja alá, magát nem egyszerű tehetős polgárnak tekinti, hanem uralkodónak, királynak, kormányzónak nevezi. Arról ír például, hogy „uralkodása” hatodik esztendejében tervezte, hogy körbehajózza a szigetet (1998: 137; eredetiben is „reign”). A vizsgált négy fordítás pontosan adja vissza a „reign” szót:

- (1) „uralkodásom... hatodik esztendejében” (Szerellemhegyi 1945),
- (2) „uralkodásomnak... hatodik évében” (Vajda 1961: 119),
- (3) „uralkodásom... hatodik esztendejében” (M. Nagy 1996: 186),
- (4) „Uralkodásom... hatodik évében” (Lengyel 2004).

Egy másik, jellemző szövegrész: „In the first place, I was removed from all the wickedness of the world here; I had neither the lusts of the flesh, the lusts of the eye, nor the pride of life. I had nothing to covet, for I had all that I was now capable of enjoying; **I was lord of the whole manor**; or, if I pleased, I might call myself **king or emperor over the whole country** which I had possession of: there were no rivals; I had no competitor, none to dispute sovereignty or command with me” (1998: 128). M. Nagy Miklós fordításában: „Először is minden világi gonoszság távol került tőlem: testemet, szememet kísértés nem kínoztá, büszkeség bűnébe nem eshettem. Nem kíváncsozhattam semmire, hiszen megvolt mindenem, ami itt örömömre szolgálhatott. **Szigetem ura voltam**, sőt, akár egy általam elfoglalt **ország királyának és uralkodójának** nevezhettem magam. Nem voltak riválisaim, vetélytársaim, senki nem vonhatta kétségbe a hatalmamát; s nem osztoztam rajta senki emberfiával” (M. Nagy 1996: 174).

Érdekesen ingadozik a szöveg kétféle vagy akár háromféle diskurzus között: egyrészt a megtisztult, erkölcsös életet élő puritán hangját halljuk, akit nem csábítanak földi hívságok, a vagyonszerzés vagy a test örömei. Másrészt mintha egy sikeres vállalkozó is beszélne, akinek nincsenek vetélytársai, egyedül uralja a piac egy bizonyos szegmensét, vagy éppen már visszavonult („I was lord of the whole manor” szó szerint: az egész *udvarház* ura voltam). Harmadrészt pedig ezt a független polgáridetitást megtagadva legalábbis felveti annak a lehetőségét (ha engedne ennek a csábításnak), hogy valamiféle abszolút monarchia fejének tekintse magát.

Egy későbbi szövegrész fordítása azonban izgalmasabb kérdéseket vet fel. A szóban forgó jelenetben Crusoe – talán egy kicsit humoros jelleget kölcsönözve a leírásnak – arról beszél, hogyan vacsorázik kis „családja” társaságában, amely a papagájából, a kutyájából, valamint két macskából áll. Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy a jelenet röviddel a „vademberekkel” való találkozás előtt található a szövegben, és a szöveghely végén ki is mondja az elbeszélő, hogy „neither could I be said to want anything but society”, tehát hogy semmi egyébben nem szenvedett szükségét, csak emberi társaságban.

A következő részben mondatról mondatra fogom elemezni a kérdéses részt. Lássuk tehát a szöveget eredetiben:

It would have made a Stoic smile to have seen me and my little family sit down to dinner. There was my majesty the prince and lord of the whole island; I had the lives of all my subjects at my absolute command; I could hang, draw, give liberty, and take it away, and no rebels among all my subjects. Then, to see how like a king I dined, too, all alone, attended by my servants! Poll, as if he had been my favourite, was the only person permitted to talk to me. My dog, who was now grown old and crazy, and had found no species to multiply his kind upon, sat always at my right hand; and two cats, one on one side of the table and one on the other, expecting now and then a bit from my hand, as a mark of especial favour.

But these were not the two cats which I brought on shore at first, for they were both of them dead, and had been interred near my habitation by my own hand; but one of them having multiplied by I know not what kind of creature, these were two which I had preserved tame; whereas the rest ran wild in the woods, and became indeed troublesome to me at last, for they would often come into my house, and plunder me too, till at last I was obliged to shoot them, and did kill a great many; at length they left me (1998: 148)

Az első lexikai egység, ami figyelmet érdemel, a „stoic” szó. Talán nem véletlenül használja éppen ezt a szót az elbeszélő. A sztoikus filozófia alaptétele az önmérséklet, annak elkerülése, hogy valakit a vágyak, érzelmek, gyűlölet, harag vagy félelem vezessen. Tehát ha Crusoe úgy érvel, hogy egy sztoikus megmosolyogná a fentebb leírt csendéletet, az csak azért lehetne, mert az elbeszélő túlzásokba esik: amint látni fogjuk, egyenesen teljhatalmú királynak képzei magát, aki kénye-kedve szerint rendelkezhet alattvalói életével. Tehát igazából Crusoe fantáziájában nem egy békés családi idill jelenik meg, hanem egy abszolút monarchia képe, és mivel nem sokkal később kerül sor a Péntekkel való találkozásra, így a bennszülöttel való viszonyának is egyfajta prefigurációja ez a leírás. Lássuk a kérdéses mondatot és a fordításait (a külön elemzett egységeket félkövérrel jelölöm):

- (0) „It would have made a **Stoic** smile to have seen me and my little family sit down to dinner.”
- (1) „**Lehetetlen volt megállni** önelégült mosoly nélkül azt a jelenetet, amikor kis családommal együtt nekiültünk az ebédnek” (Szerелеmhegyi 1945).
Itt a „stoic” szó kimarad, és a fordító személytelen szerkezetet használ, ami azt sugallja, hogy bárkinek lehetetlen lett volna mosoly nélkül megállnia a jelenetet, így éppen a túlzás aspektusa sikkad el.

- (2) „A **bölcs** nyilván mosolygott volna rajta, ha meglát engem kis családommal ebéd közben” (Vajda 1961: 129).

Ez a megoldás már jobb, bár a „stoic” „bölcs”-ként való fordítása azt erősíti, hogy Crusoe vágyfantáziája (hogy ő a sziget korlátlan ura) nem a vágyak lecsillapításának elmaradásával, tehát alapvetően egy érzelmi ak-tussal, hanem a bölcsesség hiányával magyarázható, ami észbeli defek-tus, tehát Crusoe egyszerűen balga, nem viselkedik racionálisan.

- (3) „A **legkomorabb** ember is elmosolyodott volna, ha látja, miként fogyasztom el étkezem kis családom körében” (M. Nagy 1996: 200).

M. Nagy Miklós fordítása talán a legjobb, hiszen egy olyan melléknevet használ, amelyet akár egy sztoikussal is azonosíthatunk. Ugyanakkor azt sugallja a választott szó, hogy a legkomorabb ember is képes lenne ér-zelmi reakciót adni, ha meglátná a jelenetet (bár nem háborodna fel rajta, csupán elnéző mosollyal nyugtázná).

- (4) „**Ki** maradhatott volna komoly, ha látta, mily méltóságosan ültem le ebédemhez?” (Lengyel 2004)

Lengyel Tamás több dolgot is módosít a fordításában (általában elég liberáli-san bánik az eredeti szöveggel). Egyrészt nem fordítja a „stoic” főnevet, másrészt kimaradt a „kis családom” kifejezés, harmadrészt az eredetiben nem szerepel a „méltóságosan” szó.

A következő mondatban az elbeszélő elmagyarázza, miért is lett volna nehéz mosoly nélkül megállnia egy sztoikusnak a látványt: azért, mert Crusoe a sziget teljhatalmú uraként játssza el a szerepét. Egy felsorolás kezdődik, a „kis család” bemutatása, amelynek fő helyén természetesen a főszereplő áll. Figyelmet érdemel Crusoe „rangjainak” a felsorolása. Az eredetiben a „my majesty the prince and lord” szerepel. Azonban fontos látni, hogy nem három különböző rang-ról vagy címről van szó, a „prince and lord” széles körben (nemcsak Angliában) használt uralkodói cím volt. Például III. Ferdinánd német-római császár címe a 1648-as vesztfáiai egyezményben (latinul): „Princeps ac Dominus”³ (angolul: prince and lord), John Milton angol költő és politikus Cromwell „külügyminisz-tereként” például így címezi az orosz cárt⁴ („most Serene and Potent Prince and Lord, Emperor and great Duke of all Russia”), valamint Francis Bacon is így ajánlotta könyvét I. Jakab királynak⁵ („To our most gracious and mighty prince and lord James). A kettős megjelölés (prince and lord) valószínűleg még a nor-

³ <https://www.heraldica.org/topics/royalty/royalstyle.htm>

⁴ <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A50909.0001.001/1:10?rgn=div1;view=fulltext>

⁵ <https://www.cambridge.org/core/books/abs/works-of-francis-bacon/to-our-most-gracious-and-mighty-prince-and-lord-james-by-the-grace-op-god-of-great-britain-france-and-ireland-king-defender-of-the-faith-etc/F9580BA0861F75637CE7729DB3514CF2>

mann időkre megy vissza, amikor szokás volt a francia dominanciájú jogi nyelvben egy francia és egy angolszász lexikai elem kombinálása. A „my majesty the prince and lord” tehát egyszerűen azt jelenti, hogy „őfelségem az uralkodó”.

A következő érdekes kifejezés a „hang, draw”: itt Crusoe tulajdonképpen a felségárulásért járó kivégzési módra utal („hanged, drawn and quartered”), amely magában foglalta a vétkesnek a vesztőhelyre vonzolását ló által (draw), felakasztását (hang) és felnégyelését (quarter). A mondatrész szó szerinti fordítása tehát: „Akaszthattam, a vétkest ló után köthettem, adhattam szabadságot, és el is vehettem, és nem is voltak lázadók az alattvalóim között.” Fontos tehát, hogy itt a felségárulás vétségéért járó halálbüntetésről, kivégzési módokról van szó.

A harmadik izgalmas kérdés az utolsó mondatrész helyzete, szintaktikai viszonya, ugyanis az „and no rebels among all my subjects” mondatrész állítmány nélkül áll. Bele lehet érteni, hogy „there were no rebels...”, de valószínűbb, hogy olyan elliptikus szerkezetéről van szó, amely az „I had the lives of all my subjects” mondatrészt folytatja, így a mondatrész teljes egészében így hangzana: „and I had no rebels among all my subjects”, tehát „nem voltak lázadók az alattvalóim között”. Kérdés persze, hogy az „and” kötőszó logikai jelentése mi, következményt vagy egyszerű tényt közöl (azért nem voltak lázadók, mert korlátlan uralma volt Crusoe-nak, vagy egyébként sem voltak, mert pl. hüek voltak az uralkodóhoz).

(0) „**There was my majesty the prince and lord of the whole island; I had the lives of all my subjects at my absolute command; I could hang, draw, give liberty, and take it away, and no rebels among all my subjects.**”

(1) „Én voltam a király, herceg vagy főparancsnok, kinek ahogyan tetszik, az egész sziget és minden lakójának korlátlan ura és parancsolója. Ha tetszett, **kivégezhettem** akármelyik élőlényt, ha tetszett, szabadságot adhattam, jól és rosszul bántam velük. Megállapíthatom azonban, hogy **egyetlen lázadó sem akadt köztük.**”

Szerelemhegyi három mondatot alkot, ami egyébként teljesen indokolt, ugyanis az eredetiben is csak pontosvessző választja el a különböző tagmondatokat, bár így az eredeti „lendülete” egy kissé megtörik. Viszont Crusoe címéből is hármat alkot (király, herceg, főparancsnok), nem ismerve fel, hogy ez egyetlen cím, majd érezve, hogy a három különféle cím említése meglehetősen furcsa, magyarázatot is fűz hozzá: „kinek ahogyan tetszik”, amely nem szerepel az eredetiben. Defoe szövegében kétszer hangzik el a „subject”, azaz alattvaló szó, ezeket Szerelemhegyi „lakó”-nak, „élőlény”-nek fordítja, ezzel némiképp elveszi az élet az éles majesty/subject megkülönböztetésnek. A „hang, draw” párost egyszerűen „kivégezhettem”-nek fordítja, hozzáteszi még, hogy „ha tetszett”, ezzel nyomatékosítva az uralkodó kénye-kedve szerint osztogatott büntetést. A valóban kissé suta, élőnyelvet tükröző „and”-es mondat-

fűzést enyhítendő vagy magyarosítandó beszúrja a „Megállapíthatom azonban” mondatrészt, bár ez a felkínált értelmezések közül a második, kevésbé valószínűt fogadja el (eleve nem voltak lázadók), és nem a halálbüntetés fenyegetésének következményeként gondolja el a lázadás hiányát.

- (2) Vajda teljesen kihagyja ezt a mondatot (bizonyára tapintatból, mivel az ifjúság számára készített átdolgozásról van szó), így a következő mondatok értelme is megváltozik.
- (3) „Ott voltam először is én, a sziget **felséges királya és uralkodója**, aki teljhatalommal rendelkeztem alattvalóim élete fölött; elvehettem vagy visszaadhattam szabadságukat, oszthattam halált és kegyelmet, és senki sem szegülhetett szembe parancsommal.”

M. Nagy Miklós fordítása ismét többé-kevésbé hű az eredetihez, bár a „my majesty the prince and lord” címet – egy jelzős szerkezetet alkotva – ő is két címnek veszi, de mivel a „királya és uralkodója” kifejezésen némileg átüt az „ura és parancsolója” bevett formula, így nem hat természetellenesnek. A háromféle büntetést és egy jutalmazást tartalmazó aszimmetrikus szerkezetet („hang, draw, give liberty and take it away”) „klasszicista” módon szimmetrikussá teszi („elvehettem” – „visszaadhattam”, „halált és kegyelmet”, így viszont megismétli a pozitív kimenetelű ítéletet, ugyanis a szabadság visszaadása és a megkegyelmezés voltaképpen ugyanaz. A „no rebels among all my subjects” mondatrésznek viszont más értelmet ad, voltaképpen az előző logikai sort folytatja („senki nem szegülhetett szembe a parancsommal”), holott itt a teljhatalom következményéről (vagy feltételéről) van szó, tudniillik, hogy nem voltak lázadók az alattvalók között.

- (4) „Mint **korlátlan ura** az engem körülvevő egész udvarnépnek, valamenynyit alattvalómat börtönre vethettem, felakaszthattam, **felnjársalhattam** volna, vagy megkegyelmezhettem nekik, **de mindez felesleges volt**, hiszen egyetlen pártütő sem akadt közöttük.”

Lengyel számos összevonással jelentősen lerövidíti az eredeti mondatot, és tulajdonképpen nem is válik (itt) ez a fordítás kárára, mert gördülékeny, magyaros szöveg a végeredmény. Érdekes megoldás, hogy a valóban kicsit dőcögős eredeti első mondatból mellékmondatot csinál („mint korlátlan ura”), eredeti és ízes megoldás az „udvarnép” kifejezés, amely az „alattvalók” helyett áll, bár a viszony ebben az esetben némiképp bensőségesebb, mint az uralkodó-alattvaló viszony. Ezzel viszont elkerüli a szóismétlést, mivel a következő mondarészben „alattvalókat” említ. Az említett három büntetés és egy kegyelmezés viszonyt megtartja, de az „elvehettem a szabadságukat” részt „börtönre vethettem”-re módosítja. Viszont nem érzi, hogy a „hang, draw” kifejezésben a „draw” az a

vesztőhelyre vonszolást, és nem a felnyársalást jelenti. A lázadók hiányára vonatkozó nem teljesen tiszta logikai viszony kérdésében a második opció mellett foglalt állást, tudniillik, hogy nem voltak a szigeten pártütők, ezért eleve felesleges is volt drákói ítéleteket hozni.

A következő mondat („Then, to see how like a king I dined, too, all alone, attended by my servants!”), mintha csak egy anekdota folytatása lenne, továbbra is az élőbeszédet imitálja. Az elliptikus szerkezet vagy az első mondatban említett sztoikusra utal vissza, ugyanis a mondat logikus befejezése az lenne, hogy „would have made him smile”, tehát hogy annak látványa, hogy hogyan étkezik Crusoe királyi módon, szintén mosolyt csalt volna az arcára, vagy pedig általánosabban úgy fogalmazhatnánk, hogy azt látni, mi folyik, pontosabban Crusoe hogyan éli meg a jelenetet, humoros, egyenesen abszurd lett volna. Tehát Defoe szövege a jelenet nevetségességét emeli ki, ezt viszont egyetlen vizsgált fordítás sem adja igazán vissza.

(0) Then, to see how **like a king** I dined, too, all alone, **attended** by my **servants!**

(1) „Úgy ültem az ebédnél **alattvalóimmal** együtt, mint egy igazi **király**, akit a **szolgák serege vesz körül és akinek szeme villanását is lesik.**”

Szerelemhegyi fordítása kissé feldúsítja az eredeti szöveget, egyrészt visszacsempészi az „alattvalóim” szót, másrészt az „attended” melléknévi igenevet jelentősen kibontja, „barokkosítja”: „szolgák serege vesz körül, és akinek szeme villanását is lesik.” Harmadrészt azt a lehetőséget is kihagyja, hogy Crusoe egyedül, tehát senkitől nem zavarva étkezik, tehát teljhatalma van az ebédlőasztal felett is.

(2) Vajda ezt a mondatot szintén kihagyja.

(3) „És micsoda **királyi** mód vacsoráztam – egyedül, **szolgáimtól környezetten!**”

M. Nagy fordítása szikár és pontos, bár némi félreérthetőséget visz a mondatba azáltal, hogy a „like a king” szerkezetet melléknévvé alakítja („királyi”), ugyanis a királyi módon vacsorázás jelenthet bőséges étket vagy elegáns terítést is. M. Nagy jól fogja meg a mondat érzelmi telítettségét is, hiszen az eredetiben nem pusztán tényközlést, hanem meglepett felkiáltást hallunk, mintha a narrátor kellemesen nevetgélve szigetbeli emlékei felidézése közben.

(4) Lengyel nem fordítja ezt a mondatot.

Ezután következik a „szolgák” felsorolása, akik közül első Poll, a papagáj: „Poll, as if he had been my favourite, was the only person permitted to talk to me.” Fontos kiemelni, hogy a narrátor feltételes szerkezetet használ, ami a jelenet színpadiaságát emeli ki („as if he had been”, „mintha... lett volna”), és

azt is, hogy ebben a vágyfantáziában a papagájt „person”-nek, azaz személynek nevezi, ami a bennszülöttel való későbbi találkozását sejteti. Érdekes azt is megjegyezni, hogy a papagáj neve, Poll, azaz Polly, a Moll vagy Molly egyik variánsa, amely pedig a Mary beceneve, ennek ellenére következetesen a hímnemű névmással hivatkozik rá. Ez természetesen nem érzékelhető a fordításokban. Fontos lesz az a motívum, hogy Crusoe tanította meg őt beszélni, valamint hogy ebben a fantáziában is úgy képzei el a főszereplő, hogy ő ad engedélyt a kontrollált beszédre – ez pedig szintén a bennszülöttel való kapcsolatához vezet majd át. Lásuk a fordításokat:

- (0) „Poll, as if he had been my **favourite**, was the only **person** permitted to talk to me.”
- (1) „Polly volt a személyes **kedvencem**, ő volt az egyetlen kiváltságos, aki hozzám szólhatott.”
Szerelemhegyi egyrészt Pollyra módosítja a nevet, másrészt kihagyja a feltételességet sugalló szerkezetet, és tényszerűen kezeli, hogy a papagáj volt Crusoe személyes kedvence, ez pedig éppen a jelenet fikcionalitását törli el. (Azt, hogy Crusoe egyeduralgoként kegyet osztogat.)
- (2) „Poll, a **kedvencem**, volt az egyetlen, **akivel** szólhattam.”
Mivel Vajda az előző két mondatot kihagyja, ezért jelentősen megváltozik ennek a mondatnak a kontextusa. Ugyanis míg korábban a hangsúly azon volt, hogy Crusoe teljhatalmat gyakorol az alattvalói felett, Vajda mondata a két mondattal korábbi „kis családom” diskurzust folytatja, így tulajdonképpen idilli képet fest a vacsoráról, mintha a papagáj is a családhoz tartozna. Ezért módosítja a mellékmondatot, ugyanis ha személyes kötődésen alapuló családi kötelékről van szó, akkor nincs helye alá-fölérendeltségi viszonyoknak. Így pedig a mondatrész („az egyetlen, akivel szólhattam”) a főszereplő magányosságát emeli ki a narcisztikus vonásai helyett. Másrészt Vajda szintén nem fordítja az „as if” szerkezetet, de ez az előbb elmondottak logikájából következik.
- (3) „Egyedül Polnak (sic) – akárha **kegyencem** volna – engedtetett meg hogy beszéljen hozzám.”
M. Nagy Miklós fordítása jó, az eredetihez hű, bár érthetetlen, hogy miért rövidíti meg egy I betűvel a papagáj nevét. Különösen remek találat a „kegyenc” szó, mivel felidézi egy királyi vagy fejedelmi udvar hangulatát, és mivel etimológiailag köze van a „kedvenc” szóhoz, így az angol „favourite” szó jelentését is visszaadja.
- (4) „Vállamon Pol (sic), a monarchia büszke **kegyence** ült, egyedül **neki** volt megengedve velem fecsegni.”

Lengyel fordítása inkább szabad átköltésnek minősíthető. Mivel az előző

mondatot nem fordította, ezért nem világos, hogy a vacsora közbeni jelenetről van szó; a vállon ülő papagáj merő kitaláció, a „büszke” kegyenc is, és a „fecseg” sem illeszkedik stilisztikailag a mondatba.

A következő mondatban az „udvarnép” többi tagja, a kutya és a macskák szerepelnek. Az elbeszélő szó szerint azt mondja a kutyájáról, mindig a jobb kezénél ült, megöregedett és „megőrült” (grown old and crazy), és nem talált olyan fajt a szigeten, akivel sokasíthatta volna a fajtáját. A „crazy” fordítása érdekes feladat, ugyanis nem világos, mit takar az, hogy a kutya „őrült” volt, de ha őrült, azaz beszámíthatatlan, szeszélyes volt az állat, miért ült mindig az ember jobbján? A megfejtést az etimológia szolgáltatja (lásd Hoad 2003: 103), ugyanis a „crazy” szó és annak főnévi alakja, a „craze” egy töről fakad a „crash”, „crack” és a mai francia „écraser” szavakkal, eredeti jelentése pedig „törött”, „romlott”, „csorba”, „beteg” volt, csak később kezdte el jelenteni a mentális defektust. Így már érthető, miért „crazy” a kutya, ugyanis beteg, öreg. Nem lehet nem felidézni e tekintetben Crusoe apját, aki szintén beteg, öreg (köszvénytől kínoztatva) ült a szobájában. Annak felvetése pedig ismét csak érdekes, hogy az elbeszélő nem másik kutyát, hanem másik fajt említ, akivel az eb nem tudott párosodni – ez szintén a sziget későbbi betelepítésére és „faji” keveredésre utal.

A jelenet szintén gondosan elrendezett: a kutya a „király” jobbján ül, a két macska pedig az asztal két-két oldalán, akiknek az „uralkodó” „különleges kegyének jelét” („mark of especial favour”), tehát a finom falatokat várják. Mintha egy uralkodói portrét látnánk.

- (0) „My dog, who **was now grown old and crazy**, and had found no species to **multiply** his kind upon, sat always at my right hand; and two cats, one on one side of the table and one on the other, expecting now and then a bit from my hand, **as a mark of especial favour**.”

- (1) „Kívüle ott volt mellettem hűséges kutyám, bár már nagyon öreg és **beszámíthatatlan** volt szegény. Jobbra és balra telepedett le a két cica és engedelmesen várták, míg saját kezemmel osztom szét közöttük a válogatott jó falatokat.”

Szerelemhegyi egyszerűen kihagyja a kutya szaporodásáról szóló részt, valamint azt, hogy ott ült Crusoe jobb kezénél. Így kissé értelmetlen lesz a mondat, ugyanis nem értelmes a logikai kapcsolat aközött, hogy a kutya ott volt az elbeszélő mellett, „bár” már nagyon öreg és beszámíthatatlan volt. A kutya azért ül mindig a szigetlakó jobbján, mert nincs társa és beteg, tehát a kötőszónak „hiszen”-nek kellene lennie. Kimarad a „különleges kegy”-ről szóló rész is, de a hierarchikus viszonyokat jól érzékelteti az „engedelmesen” határozó.

- (2) „Kutyám időközben megöregedett, és kissé **szeszélyes** lett. Mivel más

társam nem volt, jobbomon ült. A két macska szintén körülöttem settenkedett, és a kezemből eléjük hullatott ízes falatokra lesett.”

Mivel Vajda kihagyott jó pár mondatot, és a „családi idill” képét festi meg az „udvartartás” helyett, így teljesen félreértelmezi a mondatokat. Logikátlanul állítja, más társa nem volt Crusoe-nak, hiszen épp az „udvartartás” felsorolásának közepén járunk; a kutya nem azért ül a tengerész jobbján, mert a férfinak nincs más társa, hanem mert épp a kutya van egyedül, ugyanis nem szaporodhatott. Settenkedésről, hullajtásról szó sincs, a macskák türelmesen várják a király kegyének jelét, hiszen ők is alattvalók, tehát meg kell várniuk, amíg Crusoe a saját kezével („a bit from my hand”) nyújtja oda nekik a falatokat. Vajda egy másfajta, szinte paraszti zsánerképet fest, öreg, hűséges kutyával, settenkedő cicákkal, ízes falatokkal.

- (3) „Kutyám, mely immár agg és **erőtlen** volt, nem találván a szigeten **párjára**, kivel fajtáját **szaporíthatta** volna, mindig jobb kezemnél ült, a két macska pedig az asztal két oldalán, és egyre csak azt figyelték, mikor **kedvezek** nekik egy-egy finom falattal.”

A fordítások közül M. Nagy Miklósé adja vissza az eredeti szöveg értelmét legjobban; helyesen ismeri fel, hogy a kutya erőtlen (és nem szeszélyes vagy megbolondult), valamint magányos volt, és ezért ül a főszereplő mellett mindig, a mondat logikai viszonyai világosak.

- (4) „Szolgálatban megöszült és **elaggott** kutyám, aki fajtáját nem örökíthette tovább, a jobbomon ült tiszteletteljesen. Az asztal egy-egy oldalán két macskám ült, akik nagyon szerencséseknek tartották magukat, ha **különleges jóindulatom jeléül** néhány morzsát vettem nekik.”

Annak ellenére, hogy Lengyel fordítása általában szabados és pontatlan, helyenként igen kreatív, de helytálló megoldásokkal él. A „szolgálatban megöszült” talán egy kissé szentimentális, de ide illő, érzékletes kép, és a fordító – talán ösztönösen – elkerüli a „crazy” szó fordítását, így tulajdonképpen az „elaggott” akár a kutya egészségi állapotára is utalhat; valamint helyesen megtartja a kutya magányosságáról, utódnélküliségéről szóló mondatrészt. Ezenkívül a macskaalattvalók helyzetét is jól írja le a „különleges jóindulatom jeléül” kifejezés.

A következő bekezdésben a narrátor egy feleslegesnek látszó, de mindenképpen elemzésre érdemes részletet tárgyal. Úgy tűnhet, hogy a két macska eredetéről szóló rész nem más, mint Crusoe néha fárasztó bőbeszédűségének, részletező hajlamának egy újabb példája, ugyanakkor figyelemre méltó párhuzamok fedezhetők fel a regény későbbi részeivel. Ez a második bekezdés nagyjából arról szól, hogy az említett két macska nem azonos a partra hurcolt egyedekkel, mivel azok már elpusztultak, azonban egyikük – szó szerinti fordításban – „nem tudom, miféle teremtménytől sokasodott”, és az utódok közül Crusoe kettőt megszelídít.

tett, a többi viszont elvadult az erdőben, és fosztogatta a főszereplő éléskamráját. Erre Crusoe sokat lelőtt, majd idővel a többi is elmaradt.

Ez a bekezdés abból a szempontból érdekes, hogy az előzővel szemben éppen azt mutatja meg, hogy Crusoe uralma mégiscsak korlátos, és a természet erőit nem mindig képes kordában tartani. Az előző bekezdésben látjuk egyrészt a magányos kutyát, aki nem nemzett utódokat, megöregedett, és hűséges maradt a tengerészhez, ebben a részben pedig a homályos háttérű szaporodás („I know not what kind of creature”), mondhatnánk úgy is, elfajzás, eredményeképp megszületnek a „lázádo” lények, akik egy részét ugyan Crusoe képes a „civilizáció” áldásaival felruházni, megszelídíteni, a jó részük azonban „barbár” marad, és gondot okoz, és ezt csak erőszakkal lehet megszüntetni. Ez szintén a Péntekkel való kapcsolat előképének tekinthető, amelyben később fontos szerepet kap a puska mint (fallikus) szimbólum, amelynek működését kezdetben Crusoe tudatosan eltitkolja a bennszülött elől, hogy még nagyobb félelmet keltsen (1998: 212).

Ugyanakkor nagy szerepet fog kapni annak megakadályozása, hogy Péntek visszasüllyedjen barbár szokásai közé, és azt is előrevetíti, hogy a gyarmatosító minden igyekezete ellenére ez nem biztos, hogy meg fog valósulni.

Harmadrészt ez a bekezdésben voltaképp a puritán gondolkodásmód sejlik fel, amennyiben a legfontosabb középosztálybeli, protestáns értékek közé tartozik a mértékletesség, józanság, takarékoság, és amely nem tűr el semmilyen ellenőrizhetetlen pazarlást, sokszorozódást („multiplied”), vagy ha ez megtörténik, annak szinte végzetesek a következményei. Lássuk a fordításokat! Mivel egyetlen hatalmas, bekezdésnyi mondatról van szó, így fogom idézni a kérdéses részt.

(0) „But these were not the two cats which I brought on shore at first, for they were both of them dead, and had been interred near my habitation by my own hand; but one of them having **multiplied by I know not what kind of creature**, these were two which I had preserved tame; whereas the rest **ran wild** in the woods, and became indeed troublesome to me at last, for they would often come into my house, and **plunder** me too, till at last I was obliged to shoot them, and did kill a great many; at length they left me” (1998: 148).

(1) Szerелеmhegyi feleslegesnek ítéli ezt a részt, és kihagyja.

(2) „De korántsem az a két macska, melyeket valamikor a szigetre hoztam. Mindkettő régen elpusztult már: saját kezemmel temettem el őket lakóhelyem közelében. Kölykeiknek nem tudom, **miféle vad teremtmény volt az apjuk**, de én kettőt mindenesetre megőriztem, és megszelídítettem. A többit **elkergettem**, mert terhemre voltak, de később is visszajártak, és **lopkodtak** egyet-mást a házból. Nem egyet kénytelen voltam lelőni közülük, míg végül teljesen elmaradtak.”

Vajda helyesen adja vissza a félkövérrel jelzett „I know not what kind

of creature” kifejezést, bár az eredetiben nem „vad”, csupán jelző nélküli teremtményről van szó. Apróbb pontatlanság, hogy szerinte mindkét macska elvadult, az eredetiben csak egy. A „ran wild in the woods” részt viszont nem pontosan fordítja, hiszen nem arról van szó, hogy Crusoe akaratlagosan elkergette őket; először elvadultak, és utána tértek vissza. Sokat enyhít a „plunder” szón a kedveskedő „lopkodtak” verzió, itt kifejezetten rebellis cselekedetről van szó, tehát a „vadak” fosztogattak és raboltak.

- (3) „Ezek persze már nem a hajóról hozott macskák voltak; azok réges-rég kimúltak, és saját kezüleg ástam el őket a házam mellett. Egyikük a szigetén megfialt, de hogy **miféle** állattal **adta össze magát**, azt nem tudom, mindenesetre ezt a kettőt tartottam meg a kölykei közül, a többi meg bevette magát az erdőbe és **elvadult**. Idővel meggyűlt velük a bajom; minduntalan belopóztak az éléskamrámba, hogy **megraboljanak**, míg végre kénytelen voltam vadászni rájuk, és jó sokat meg is öltem, mire békén hagytak végül.”

M. Nagy Miklós fordítása, mint az eddigi szövegrészek is, az eredetihez hű, nem eufémizálja az erős szavakat („kimúltak”, „elvadult”, „meg is öltem”), és helyesen fordítja a „plunder” szót „megraboljanak”-ként.

- (4) „Ez nem ugyanaz a két macska volt, amelyeket annak idején partra hoztam magammal. Ezeket, miután kimúltak, a lakhelyem közelében földeltem el. Egyikük azonban **egy előttem ismeretlen állattal párosodott**, és a kölykeik közül került ki az a kettő, amelyeket házimacskaként magam mellett tartottam. A többi leszármazott viszont az erdőben élt és meglehetősen sok gondot okozott nekem. Gyakran betörték a lakhelyemre és **fosztogattak**, míg végül kénytelen voltam sokat lelőni közülük, hogy végre békén hagyjanak.”

Lengyel fordítása meglepően jó, talán még az M. Nagy Miklós-félénél is jobb ezen a helyen, hiszen szinte szó szerint fordítja az „I know not what kind of creature” kifejezést, valamint a fosztogatás tényét is nevén nevezi, ugyanakkor a „ran wild” szókapcsolatot kihagyja.

Következtetések

Ami a vizsgált fordításokat illeti, megállapítható, hogy a négy magyar változat közül M. Nagy Miklós adja át leghűebben nemcsak magát az angol szöveget, hanem annak kulturális és történelmi implikációit is. Egyébként a fordító egy 2022-es interjúbán így nyilatkozott: „...úgy fordítottam le a *Robinson*t, hogy nem néztem meg a korábbi változatokat, a könyvesboltban is erőnek erejével elfordítottam a fejem, hacsak megláttam, mert rettegtem attól, hogy ha belelapo-

zok, kiderül, hogy egyik-másik mondat jobban szólal meg benne, mint az én készülő változatomban.”⁶ Lehetséges, hogy ez a „szűz” hozzáállás a szöveghez is segítette a munkáját. Szerelemhegyi 1945-ös fordítása, amely ugyan „teljesnek” mondja magát, sok feleslegesnek ítélt részt, gyakran egész bekezdéseket kihagy, másrészt dúsítja, erőltetetten „szépirodalmasítja” a szöveget, miközben Defoe életrajznak álcázott regénye éppen az egyszerű, sokszor az élőbeszédet imitáló jellege által vált a középosztály számára fogyaszthatóvá. Vajda Endre fordítása vagy inkább átdolgozása az ifjúság számára készült, így ő is jelentősen rövidít, valamint a kalandregény felé viszi el a fordítást, és ami nem illik ebbe a műfaji konvencióba, azt kihagyja, amit pedig benne hagy, azt egyfajta kedélyeskedő zsánerképet imitálva magyarítja. Lengyel Tamás 2004-es verziója pedig eléggé kétcélú: sokszor merőben átkölt bizonyos részeket, néhol pedig éppen ő találja meg az eredetinek legjobban megfelelő megoldást.

Ami pedig az elemzett étkezési jelenet értelmezését illeti: korántsem egy felesleges, kihagyható, esetleg önironikus visszaemlékezésként értelmezhető szövegrészről van szó, hanem egy, a regény egészével összefüggésben álló, szerves textusról. Ugyanis a jelenet Crusoe, az üzletember, a polgár és gyarmatosító egyik legmélyebb vágyfantáziájának kivetülése: a minden élőlény (a természet és a bennszülött lakosság) feletti szinte totális kontroll megszerzésének vágya. Egyrészt megjelenik benne a „család” iránti igény, ami nem egy bensőséges, egyenrangú személyes kapcsolatokon alapuló egység (emlékezhetünk rá, hogy Crusoe ugyan megnősül, születik is három gyereke, de a felesége hamarosan meghal, ő pedig egy fél mondatnál többet nem veszteget erre a regény vége felé), hanem hierarchikus viszony, amelyben ő a megkérdőjelezhetetlen pater familias, ő ad engedélyt beszélni, ő ad enni a családtagoknak, akik türelmesen és engedelmesen várakoznak, és ami ugyanilyen fontos, nem szaporodnak, azaz nem hoznak létre potenciálisan „lázadó” utódokat – olyat, aki éppen maga Crusoe volt apja hatalmával szemben.

Ezzel párhuzamosan a tengerész az egész birodalom korlátlan és teljhatalmú urának képzeletét magát, aki az előbbi előjogok mellett a lakók élete felett is rendelkezik. Ebben pedig a nyugat-európai gyarmatosítás legfontosabb interszónális és kulturális mozzanatait lehet észrevenni. Konkrétabban: Crusoe a regény második felében a Péntekkel való viszonyt is így képzelettel el, és így próbálja alakítani. Ő a bennszülött számára a szimbolikus apa, aki nevet ad, és aki behatárolja a diskurzus, a megszólalás lehetőségeit (Péntek mint papagáj, akinek a nyugati civilizáció nyelvét és értékeit kellene visszhangoznia) és aki élelemmel látja el a „gyereket” (Péntek mint macska, akinek ki kell érdemelnie – kultúrájának megtagadása, azaz domesztikálása után – a különleges kegyként osztott jó falatokat). Felvethető az a lehetőség is, hogy a „kis család” negyedik tagja, az öreg és beteg

⁶ <https://kortarsonline.hu/aktual/m-nagy-miklos.html>

kutya pedig mint Crusoe saját apja jelenik meg ebben a fantáziában, aki nem hozott létre rebellis utódokat, és engedelmeskedik a főszereplő akaratának, amivel Crusoe mintegy visszamenőleg újrírja eddigi élettörténetét.

A vizsgált szövegrész második bekezdése pedig éppen ennek a korlátlan uralomnak a határaitól, vagy másképp fogalmazva a gyarmatosító paranoiájáról szól, ami eleve kódolt ebben a viszonyban.⁷ A gyarmatosító szorongásának lényege, hogy nem sikerül totális uralmat gyakorolnia a gyarmatosított felett (ami egyébként a viszonyban eleve benne rejlő lehetőség, hiszen az úrként való elismerés eleve egy önazonos szubjektumtól jöhet, amit pedig a gyarmatosító meg akar tagadni a bennszülöttől). Mindig megvan a lehetőség arra, hogy a „civilizált”/„megszelídített” lény visszacsúszik a kultúra egy, a gyarmatosító szempontjából alacsonyabbnak vélt fokára. Ez a vizsgált szövegben a két háziasított macska közül az egyik, aki a gazda ellenőrzését kikerülve valamilyen azonosítatlan lényel párosodott (tehát nem „legitim” módon), és az utódai pedig elvadultak, betörték, fosztogattak, tehát áthágták a nyugati civilizációnak a tulajdonjog sérthetetlenségéről szóló alapelvét (egyébként a főszereplő is többször hangot ad szorongásának, hogy nem sikerül majd teljesen civilizálnia Pénteket, az hűtlenné válik hozzá, visszatér más kannibálokkal, megölik és megeszik őt [1998: 224]). Bár a gyarmatosító Crusoe a „degenerálódott” lényekkel szemben halálbüntetést szab ki, nem sikerül mindet kiirtania, így mindig fennáll a lehetőség, hogy a barbárság(nak elgondolt kulturális minta) felforgatja a gyarmatosító vágyképeit.

FELHASZNÁLT IRODALOM

„Apartment.” <https://www.etymonline.com/search?q=apartment> (Letöltés: 2023. 07. 03.)

Bényei Tamás (2011): Traumatikus találkozások: elméleti és gyarmati variációk az interszubjektivitás témájára. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.

Bhabha, Homi K. (2004): *The Location of Culture*. Routledge. London and New York.

Defoe, Daniel (1945): *A teljes nagy Robinson: Robinson Crusoe yorki tengerész élete és csodálatos kalandjai*. Ford. Szerelemhegyi Ervin. Müller Károly Könyvkiadó Vállalat. Budapest.

Defoe, Daniel (1961): *Robinson*. Ford. Vajda Endre. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest.

Defoe, Daniel (1996): *Robinson Crusoe*. Ford. M. Nagy Miklós. Európa Könyvkiadó. Budapest.

Defoe, Daniel (1998): *Robinson Crusoe*. Oxford University Press. Oxford.

⁷ Lásd pl. Bényei igen terjedelmes elemzését a gyarmati interszubjektivitás egyik értelmező keretéről is szolgáló hegeli úr-szolga viszonyról (2011: 52–88) vagy Bhabha 141.

- Defoe, Daniel (2004): Robinson Crusoe. Ford. Lengyel Tamás. Püldo Kiadó. Nagykovácsi.
- Elekes Dóra (2022): „Tökéletes fordítás nincsen.” – Interjú M. Nagy Miklóssal <https://kortaronline.hu/aktual/m-nagy-miklos.html> (Letöltés: 2023. 07. 02.)
- Hoad, T. F. (szerk.) (2003): The Concise Oxford Dictionary of Etymology. Oxford University Press. Oxford.
- Kalmár György (2002): Szöveg és vágy. Pszichoanalízis – irodalom – dekonstrukció. Anonymus Kiadó. Budapest.
- Kaul, Suvir (2009): Eighteenth-Century British Literature and Postcolonial Studies. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Milton, John. Letters of state written by Mr. John Milton, to most of the sovereign princes and republicks of Europe, from the year 1649, till the year 1659; to which is added, an account of his life; together with several of his poems, and a catalogue of his works, never before printed. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A50909.0001.001/1:10?rgn=div1;view=fulltext> (Letöltés: 2023. 07. 02.)
- „Royal Styles.” <https://www.heraldica.org/topics/royalty/royalstyle.htm> (Letöltés: 2023. 07. 02.)
- Watt, Ian (1976): The Rise of the Novel. Harmondsworth: Penguin Books.

Cs. Jónás Erzsébet

PÁRHUZAMOK ÉS KERESZTEZŐDÉSEK AZ ÚJRAFORDÍTÁSOKBAN

Új magyar Puskin-fordítások

2022-ben *Szabadság árva magvetője* címmel új Puskin-kötetet vehetett kezébe a magyar olvasó. Az orosz klasszikus műveit magyarul korábban Bérczy Károly, Ambrózovics Dezső, Szabó Endre (19. század), majd költők sora tolmácsolta, Szabó Lőrinc, Áprily Lajos, Képes Géza, Rab Zsuzsa és mások fordításában (20. század) jelentek meg. Ilyen módon már ezek a versek hosszú ideje beépültek a magyar olvasók világirodalmi ismereteibe, kulturális emlékezetébe. Az ezredforduló környékén ismét új megszólalásban kerültek közel hozzánk Puskin sorai Galgóczy Árpád tolmácsolásában. Galgóczy, aki megjárta a szovjet idők szibériai munkatáborait, a Gulagot, bevallása szerint nem volt költő. Fordításaiban csupán médiumként közvetítette mindazt a tartalmat, amit a munkatáborok orosz értelmiségi fogolytársai az akkor szinte tinédzserkorú, fogékony magyar fiatal szívébe és nyelvébe Puskin lírájából csepegtettek.

2022-ben egy újabb korosztály képviselője, az immár közel száz orosz, főleg prózai fordítást elkönyvelő Soproni András nyúlt száz Puskin-vers újrafordításához. Elgondolkoztatja az olvasót, mi inspirálja az újrafordításokat. Az eredeti mű aktuális jelentésképzése, asszociatív viszonyrendszere? Az expresszivitás, a szóképek érzelmi töltete, a szinonimaválasztás egyéni döntése? Mitől függ ez a stratégia a szövegépítésben? Tudjuk, a temporalitásnak, az eltelt idő hatásának jelentős szerepe van a nyelvhasználatban. Ez magával hozza a korstílus változását. De ezzel együtt a nyelvhasználatra ráhatása van a változó szociokulturális háttérnek. Az eseménytörténeti, eszmerendszeri, társadalmi kontextusoknak is kivetülése van a nyelvben megélt, újraírt, újrafordított szövegek megformálására. A fordítói súlypontosítás, a fókuszkiemelés ugyanúgy változhat, ahogy az olvasó jelentéstudajdonítása is formálódik, s keresztezi az előző korok befogadói horizontjának szemantikai és szemiotikai síkjait. Két nyelv rendszeréből, grammatikai, morfoszintaktikai építkezéséből is óhatatlanul kereszteződések adódnak.

Erre próbálunk rávilágítani a 2022-ben megjelent új Puskin-kötet egyik fordítása kapcsán. A párhuzamok és kereszteződések viszonyrendszerébe ágyazva mutatunk fel egy klasszikus verset, amely a kognitív pragmatika, a kultúraszemiotika és a poétika keretein belül vizsgálható módon vált a világirodalmi emlékezet részévé. Puskin *Az élet fogata* című versének fordításváltozatain próbáljuk

megvilágítani a befogadói jelentésképzés változó motiváltságát, a párhuzamok és kereszteződések fordításban újratelemzett lokalizációját.

A. Sz. Puskin: Az élet fogata (1823)

Alekszandr Szergejevics Puskin (1799–1837) az orosz irodalmi nyelv megteremtője volt, aki már huszonévesként szembekerült a kor orosz uralkodójával, Sándor cárral. Az udvar a birodalom déli peremvidékére száműzte a heves természetű költőt. Itt, a fővárosi nyüzsgő életet nélkülöző magányában Puskin többek között a szabadság, az élet értelme mibenlétének kérdéseivel foglalkozott. Az emberi élet szakaszainak és végső céljának filozofikus értelmezésén gondolkozott, s fájta a tehetség méltatlan elfecsérlését. Arra a következtetésre jutott, hogy minden ember ugyanazt az utat járja be, akár kiugró tehetség, akár minden talentumot nélkülöző, egyszerű halandó (Monahova–Malzanova 1994). *Az élet fogata* című vers stilisztikailag és szemiotikai szempontból a benne felfedezhető párhuzamok és kereszteződések mentén is tanulságos. Az életet egy hosszú útként jeleníti meg a versszöveg. Az Idő mint kocsis nincs tekintettel a bent ülő halandó emberre. A fiatalkor – a képi megjelenítésben a reggel – gyorsabb haladásra sürgetné a fogatot, majd az évek múlásával elcsendesedik a lelkes, harcias igyekezet, s a végső nyughelyet az időskor már bóbiskolva éri el. Puskin az etnoszemiotika nyelvi elemeivel jeleníti meg kora orosz vidéki utazását: *szekér, kocsis, horhos, unalom, lustaság stb.* (Péter 1991).

Puskin 1825-ben megjelent versének orosz szövegét ebben a változatban olvashatták a magyar fordítók:

Пушкин А. С. Телега жизни

Хоть тяжело подчас в ней бремя,
Телега на ходу легка;
Ямщик лихой, седое время,
Везет, не слезет с облучка.

С утра садимся мы в телегу;
Мы рады голову сломать
И, презирая лень и негу,
Кричим: пошел! . . .

Но в полдень нет уж той отваги;
Порастрясло нас: нам страшней
И косогоры и овраги:
Кричим: полегче, дуралей!

Катит по-прежнему телега;
Под вечер мы привыкли к ней
И дремля едем до ночлега,
А время гонит лошадей.

(1823)

Az 1823-ban írt vers nem nélkülözi az orosz nyelv vulgáris fordulatait sem. Ezt látjuk, amikor az utas a fogat kocsisát káromkodva sebesebb igyekezetre buzdítja. A vers második versszaka szó szerinti fordításának zárósorában ennek legkeményebb nyelvi megjelenését hagyták ki Puskin későbbi kiadói. Az első változat szövege így hangzott:

С утра садимся мы в телегу;
Мы рады голову сломать
И, презирая лень и негу,
Кричим: пошел, ебёна мать! . . .

[Reggel beülünk a szekérbe;
Örülünk, még ha betörik is a fejünk
És megvetve a lustaságot
és a semmittevést,
Kiáltjuk: Indulj már!...
Ti.: A mindenit! A nemjóját!
Az anyád hétszázát!
Az anyád Istenit! Stb.

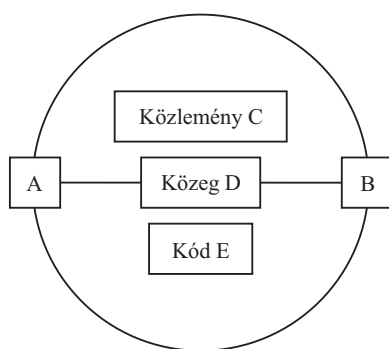
(Ford.: Cs. J. E.)

Az eredeti szöveg kiadásra szánt kéziratában (1825) még az anyázós káromkodás teljes alakját láthatta az első szerkesztő a kipontozott, befejezetlen idióma helyén. Bár a kihagyott durva vulgarizmus képez csak rímet a versszak második sorával, a későbbi kiadások sorra kipontozzák, ugyanakkor az orosz anyanyelvű olvasó azonnal odaérti a kicenzúrázott nyelvi elemeket: *Мы рады голову сломать / Кричим: пошёл, <ебёна мать!>* (Monahova–Malzanova 1994). Ehhez a durva fordulathoz maga Puskin is azt a megjegyzést fűzte, hogy kihagyható, jöllehet tipikusan orosz kiszólás.

Párhuzamok az ÉLET – ÚT fogalmi metafora magyar témaváltozataiban

Az életet útként metaforizáló, jelértékű ábrázolás a magyar irodalomban sem hagyomány nélküli. Egy ilyen képi megjelenítés hátterében a jelképzés, a szemiózis folyamatának lépéseit kell végiggondolnunk. Tegyük itt egy kis kitérőt a szemiotika, a jelek tudománya terén utalva arra, hogy a fordításokra, különösen az újrafordításra vonatkozóan bevezethető lenne a *fordításszemiotika* terminus használata.

A szemiózis egyfajta szituációként határozható meg, amelybe a jelkomponensek meghatározott csoportja tartozik. A szemiózis alapját az a személyközi szándék képezi (A), hogy az egyik személy egy másik személynek (B) valamely információt (C) kíván átadni egy közösen használt jelen, esetünkben szóképen keresztül. Az (A) személyt, az író, fordítót a közlemény feladójának, a (B) személyt, a befogadót, az olvasót címzettnek nevezzük. A feladó kiválasztja a közvetítő közeget, esetünkben a közösen értelmezhető képi világot (D) (másképpen a kapcsolati csatornát), amelyen keresztül a közleményét megjeleníti, valamint a közlés kódját, a metaforizációt (E). Az (E) kód a jelölt és jelölő közötti megfelelést, a közös értelmezést feltételezi, amikor a jelek halmazát választja ki. A kódot tehát olyan módon kell kiválasztani, hogy a megfelelő jelölők segítségével létrejöjjön a szükséges közlemény. Ugyanakkor meg kell, hogy feleljen egymásnak az információk közege, egy nyelvhasználati entitás (D) és a kifejezés kódja. A kód ismerős, így ismerős a címzettnek, s a közvetítő csatorna és a jelértékek sora egyértelműen világos, értelmezhető a címzett jelképzési körében. Ilyen módon a feladó által küldött információt értelmezve a közlemény befogadója a kódok segítségével fejtja meg a közleményt (Szívós 2022).

A szemiózis fenti modellje alapján nem véletlen, hogy az ÉLET – ÚT fogalmi metafora képi ábrázolásának több közismert változata mintázatában és funkciójában is felötlik a magyar fordítók kulturális emlékezetében. Csak két klasszikus képi ábrázolásra utaljunk itt Arany Jánost és Ady Endrét idézve:

**ARANY JÁNOS:
EPILOGUS**

Az életet már megjártam,
Többnyire csak gyalog jártam,
Gyalog bizon'...
Legfőlebb ha omnibuszon.

(1877)

**ADY ENDRE:
KOCSI-ÚT AZ ÉJSZAKÁBAN**

Fut velem egy rossz szekér,
Utána mintha jajszó szállna,
Félig mély csönd és félig lárma,
Fut velem egy rossz szekér.

(1899)

Tekintsünk el a magyar irodalmi példák poétikai elemzésétől! Csupán annak érzékeltetésére idéztük ezeket ide, hogy lássuk, a magyar irodalmi kánonban is kiemelkedő helyet foglal el e fogalmi metafora jelentésképzése, képi ábrázolásának szövegszintű kiterjesztése.

Nem véletlen, hogy a szemiotikusok klasszikusai között M. Ju. Lotman munkáiban a kultúráról mint szövegről esik szó, s maga a kultúra fogalma válik központivá, szinte kiszorítva a nyelv fogalmát. A kultúrát mint jelrendszert fogja fel, amely lényegében az ember és a környező világ kapcsolatteremtő közvetítője. A kultúra a külső világról ad válogatott és strukturált információkat, véli Lotman több őt követő szemiotikussal együtt (Lotman 2013; Kroó 2019, 2022).

A szemiotika mellett helyezzük el az újr fordításokat a megismeréstudomány kognitív keretében is. A nyelvet, a megismerést, vagyis a kogníciót és a kultúrát a jelentés köti össze. A jelentésalkotás folyamatában ötlépcsős folyamat írható le:

1. Valamely entitás (dolog, tárgy, jelenség) strukturális jellemzőinek megállapítása.
2. Olyan kategóriareprezentáció keresése, amely strukturálisan hasonló az illető entitáshoz.
3. A leginkább hasonlító kategóriareprezentáció kiválasztása.
4. Az entitással kapcsolatos következtetések levonása.
5. A kategorizációval kapcsolatos információk tárolása (Kövecses 2010; Tátrai 2011; Szívós 2013).

A fordítók ezeket a lépéseket teszik meg, amikor az eredeti szövegtől a pragmatika újraértelmezése útján eljutnak a célnyelvi szöveg egy variatív átültetéséhez (Tátrai 2011; Lőrincz 2018). A következőkben vizsgálat alá vont újr fordításokban azt látjuk, hogy a fogalmi metafora alapértelmezése minden átültetésben azonos. Az alapjelentések párhuzamossága mellett ott vannak a kereszteződések is. Ha egy képzeletbeli többdimenziós rendszerben az alapjelentést vertikális síkon helyezzük el, a különböző korok fordításai egyenes jegenyefák soraként vetülnek elénk. A temporalitás horizontális mezőjén – a szálfa ágas-bogas

lombozatát magunk elé képzelve – az egyéni és korfüggő nyelvhasználatot a kereszteződések összességében ragadhatjuk meg. Nem a nyelvek strukturális különbségére gondolunk, amilyen az agglutináló és flektáló jelleg, a nyelvtani nem vagy az ige szemlélet kategóriái, hanem a világlátás mentális, kognitív dinamikájára. A kultúratörténeti és szemiotikai fordításstiliztikát helyezzük fókuszba. A jelentésképzés kereszteződéseinek szemléltetésére Puskin tolmácsolói közül a 19. századtól napjainkig csupán négyet emelünk ki.

A jelentésbeli kereszteződések helyét keresve fontosak az igei szerkezetek és azok bővítményei, valamint a névszói jelzős szintagmák, amelyek az expresszivitás és az emóciók közvetítésének legfőbb eszközei a visszafogott plaszticitástól a szabad(os) nyelvhasználatig, a szelídebb nyelvi megformálást igénylő szecessziós korstílustól a nonkonformista huszonegyedik századig. A hermeneutikai ív, amely a mindenkor befogadóhoz igazítva közvetíti a Puskin-vers hangvételét, ezek mentén mutatja meg a fordítói szubjektív modalitást és a korstílus poétikai kánonját.

Szabó Endre (1849–1925). A 19. század szecessziós fordítása

Szabó András (Endre) felvidéki gazdatiszti családból származott. A sárospataki kollégiumban jogot tanult, de inkább irodalommal foglalkozott. Műfordítói munkássága épp ezért pályájának figyelmet érdemlő területe. Fordított németből, franciából, de legtöbbször oroszról. Többször járt Oroszországban. Mint nyelvileg ruszin gyökerű, kárpátaljai ember az ottani nyelv segítségével könnyen megértette az orosz, s ráértett Puskin nyelvére. Irodalmunkban tőle jelentek meg az orosz költők eredeti szövegekből való nagyobb terjedelmű fordításai.¹

Az egész vers összatását kitüntetett módon a verbális szintagmák dinamizmusa teremti meg:

PUSKIN: AZ ÉLET SZEKERE (SZABÓ EDE FORDÍTÁSA, 1891)

Bár sok teher van néha rajta,
Könnyű az élet szekere,
S a vén kocsis, az ősz Idő nagy
Ügyességgel bánik vele.

De délfelé kedvünk lohad már,
Mert összerázta völgy, halom
A csontjaink’ – és azt kiáltjuk:
Lassan kocsis, ne hajts nagyon!

¹ Szabó Endre [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szab%C3%B3_Endre_\(%C3%ADr%C3%B3_B3\)_\(Letöltés: 2023. 05. 25.\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szab%C3%B3_Endre_(%C3%ADr%C3%B3_B3)_(Letöltés: 2023. 05. 25.))

Felülünk a szekérre reggel
Nagy vígan és ujjongva, haj!
És rákiáltunk a kocsisra:
Előre no! hamar, hamar!

S tovább döcög, míg megszokatja
Estig a rázást is velünk –
S mi szundikálva hajtattunk, míg
Végre éjji szállást lelünk.²

Az alábbiakban kiemeljük eredeti helyesírással Szabó Endre fordításából a meghatározó igei helyeket:

- a) *S a vén kocsis, az ősz Idő nagy ügyeséggel bánik vele;*
- b) *felülünk... nagy vígan és ujjongva;*
- c) *Előre no! hamar, hamar!;*
- d) és azt *kiáltjuk*: *Lassan kocsis, ne hajts nagyon!;*
- e) *S tovább döcög, míg megszokatja estig a rázást;*
- f) *S mi szundikálva hajtattunk.*

A plasztikus nyelvi megjelenítés Szabónál mellőzi a szélsőséges indulatokat, a fokozott expresszivitást. Az Idő és a fogat utasa békésen elfogadja a megmásíthatatlant, az élet természetes dinamizmusát. Se az Idő nem ellenséges hajtó, se a halandó ember nem tiltakozik az élet természetessége ellen.

Szabó Lőrinc (1900–1957). Az egyéni költői stílus és a 20. század tárgyas lírája a fordításban

A 20. század fordítói hagyományai erősen kapcsolódtak a Nyugat különböző generációihoz. A világdúlás utáni elhallgattatás idején számos költő és író a fordításokban talált önkifejezési lehetőséget.

² Budapest, a Szépirodalmi Könyvtár kiadóhivatala, 1891. <https://mek.oszk.hu/10200/10237/10237.htm> (Letöltés: 2023. 05. 25.)

Szabó Lőrinc, a 20. század jeles költője, az egyik legtermékenyebb műfordítónk. Pályája többek között Nyíregyházához és Miskolchoz is kötődik. Fordításai az *Örök barátaink* két kötetében jelentek meg, ahol arról is ír, miből fordította a verseket: „A görög, latin, német, francia és angol versek fordítása mind eredetiből készült, és szinte kivétel nélkül formahű [...]. A kevés számú szláv, keleti vagy egyéb verset egy vagy több közvetítő nyelv tolmácsolta” (Szabó 1964). Bár oro-

szul nem tudott, költői pályaképe, verseinek egyéni képi gazdagsága arra enged következtetni, hogy verseinek poétikai mintázata együtt köszön vissza a huszadik század második felének tárgyias művészeti kánonjával Puskin közvetítésében is. Figyelmet érdemelnek Szabó Lőrincnél is a verbális összetevők:

- a) *a vén Idő ül a bakon és hajt, hajt istentelenül;*
- b) *beszállunk, nyaktörésre készen, szívünk csak úgy röpít;*
- c) *„Hajts – kiáltjuk –, az istenit!”;*
- d) *„Lassan – kiáltjuk – hé, vigyázz!”;*
- e) *megnyugodna az összezötykölt társaság;*
- f) *s próbál a vackán elaludni...*

Íme a teljes szövegegész:

AZ ÉLET SZEKERÉN (Szabó Lőrinc fordítása, 1949)

Megrakják néha roskadásig,
de a kocsi vígan repül:
a vén Idő ül a bakon
és hajt, hajt istentelenül.

Reggel beszállunk, nyaktörésre
készen, szívünk csak úgy röpít;
félre lustaság, óvatosság:
„Hajts – kiáltjuk –, az istenit!”

Délre alábbhagy a buzgóság,
a vad iram félholtra ráz;
nézzük a lejtőt, omladékot:
„Lassan – kiáltjuk – hé, vigyázz!”

Estére végre megnyugodna
az összezötykölt társaság,
s próbál a vackán elaludni...
de a kocsis csak hajt tovább.

Szabó Lőrinc egyéni stílusát és fordítói magatartását számos monográfia elemzi. Kabdebó Lóránt miskolci követőjeként Barna László elemzései is megvilágítják a stilisztikai, poétikai kéréseket (Kabdebó 1985; Barna 2022).

A 20. század korstílusát Szabó Lőrincchez hasonlóan egy másik fordító is igazolja. Őt azért választottuk bemutatásra, mert Szabó Lőrinnel ellentétben anyanyelvi szinten ismerte és használta az orosz nyelvet.

Galgóczy Árpád (1928–2022). A Gulagot megjárt médium fordítása

Galgóczy Árpád a második világháború utolsó napjaiban tizenéves gimnazistaként Mátészalkáról, szó szerint az utcáról került a Szibériáig meg sem álló szovjet transzportba, amellyel háborús „jóvátételként” építették a munkatáborokban az utakat, vasutakat. Sztálin halála után a Szovjetunió déli köztársaságainak egyikébe helyezték át Szibériából az elítélteket. Csupán a 60-as években sikerült Galgóczynak visszajutnia Magyarországra (Galgóczy 2007). Minden megpróbáltatása ellenére Galgóczy Árpád így nyilatkozott egy Puskin-kötet kísérő fülszövegében: „Egyetlen nép szellemiségét, lelkeségét, művészetét sem szabad azonosítani az őt megnyomó és elaljasító politikai rendszerrel. Az ilyen esetekben egyenlőségjelnek nincs helye, és nem is lesz soha” (Galgóczy 2004).

Ha Szabó Lőrincnél a saját költői nyelv hasonlóságára hivatkozunk, Galgóczynál az orosz eredeti hangulatát lépésről lépésre követő technikára, a magyar nyelv népies nyelvi elemeire figyelhetünk fel a megjelölt igei helyeken. Nem véletlen a stílusválasztás, hiszen Puskin is a versében egy falusi úton vágató, majd a vidéki szállás felé csendesen baktató fogatot jelenít meg:

- a) Az ősz Idő **hajt**, és a bakját **nem adja semmi szín alatt**;
- b) Reggel **beszállunk nagy vitézül**;

- c) *És mint ki nyaktörésre készül, kiáltunk: Hajts!...*
- d) *S kiáltunk: Lassabban, bolond!*
- e) *Már megszoktuk zaját, porát;*
- f) *Már alszunk estebédre várva.*

AZ ÉLET FOGATÁN (Galgóczy Árpád fordítása, 2004)

Bár olykor púposra rakják,
Kocsink még könnyedén szalad;
Az ősz Idő hajt, és a bakját
Nem adja semmi szín alatt.

De délre hűlni kezd a vérünk,
Ijeszt a horhos és a domb,
A lelkünk is kiszáll belőlünk,
S kiáltunk: Lassabban, bolond!

Reggel beszállunk nagy vitézül,
Nincs kényelemvág, lustaság,
És mint ki nyaktörésre készül,
Kiáltunk: Hajts!...

Kocsink az útját egyre járja;
Már megszoktuk zaját, porát,
Már alszunk estebédre várva,
S az ősz Idő száguld tovább.

Galgóczy fordításait nem csupán a korrekt és stílusárnyalataiban is magas szintű orosz nyelvismeret jellemzi, hanem a magyar nyelv szókincsének költői szintű birtoklása is. Bár magát saját verseskötet híján nem tekintette poétának, de lírikus alkatához kétség sem fűződhet.

Soproni András (1942–). A mai szabad nyelvhasználat visszatérése a nonkonformista Puskinhoz

A legújabb újrafordításra a Puskin-átültetések sorában mint a 21. század nyelvhasználati mintázatára tekintünk. Soproni András a 20. század közepén idegen nyelvi tagozatos iskolákba járt, s az orosz anyanyelven beszélőkkel közös lakótelepen élve napi kapcsolatban állt. Szinte két-nyelvűként használta mind a magyar, mind az orosz nyelvet. Folyamatosan tartotta a kapcsolatot az anya-

nyelvűekkel. Nem véletlen, hogy mára több száz klasszikus és kortárs mű fordítójaként tartják számon. Orosz fordításaiért Moszkvában rangos kitüntetést vehetett át. Számos regényfordítása után Puskin-újrafordításai 2022-ben jelentek meg. E kötetben a rá jellemző könnyed hangvételben a fordítás kemény, sokszor

gyötrelmes munkájáról a következőket írja: „Azért az nem akármilyen sztori, hogy egy éltés úr, nyolcvan felé, egy szép napon fejébe veszi, hogy merő úri pasz-szióból Puskind fog fordítani, és el is készül egy kötetre valóval. Ha nem velem történik, magam is hitetlenkedve fogadnám a dolgot” – vallja a borító fülszövegében (Soproni 2022).

Az *élet fogata* versből kiemelt igei konstrukciókra fókuszálva Soproninál ezt látjuk:

- a) *A vén Idő, a hetyke hajtó, le nem száll bakjáról sosem.*
- b) *Reggel felülünk a szekérre... a lusta kényelmet lenézve;*
- c) *Kiáltjuk: – Hajts, a kurv'anyád!”*
- d) *Kiáltjuk: „Lassíts, ostoba!”*
- e) *Estére hozzá is szokunk,*
- f) *Szundítunk, vár az éji szállás.*

AZ ÉLET SZEKERE (Soproni András fordítása, 2022)

Bár terhe majd' inat szakasztó, Gurul a szekér könnyeden; A vén Idő, a hetyke hajtó Le nem száll bakjáról sosem.	Ám délre megcsappan a kedvünk; A test sajog, a hév oda, Árkon, lejtőn fogytán a merszünk, Kiáltjuk: „Lassíts, ostoba!”
Reggel felülünk a szekérre; „Nyakunk ha törjük, azt se bánd!... A lusta kényelmet lenézve Kiáltjuk: – Hajts, a kurv'anyád!”	A kocsí vágat, nincs megállás; Estére hozzá is szokunk, Szundítunk, vár az éji szállás – S az Idő hajtja fogatunk.

Soproni András a nyelvhasználatot a magyar beszélt nyelv elemeivel gazdagítva a káromkodást is bátran jeleníti meg. Az utas felkiáltásai expresszív és emotív színezetet kölcsönöznek a leíró szövegnek. Bennük a kemény tiltakozás, a sors kézbe vételének vágya kap hangot. Mint tudjuk, Puskin se vetette meg verseiben az erőteljes orosz káromkodásokat, nyelvi fordulatokat. A huszonnégy éves fiatal felháborodása, életenergiáinak teret követelő lázadása ölt nyelvi formát. A szépirodalomnak ez a nyelvi megjelenítési módja a mai magyar költészettől és prózától sem idegen.

Nyelvhasználat és jelentésképzés. Kereszteződések a tárgyi/személyi megjelenítésben

A szövegszintű jelentésképzés a beszédszituáció leírásából, a versben a metaforizáció során megvalósuló tárgyi leírás expresszív és emotív keretében is tetten érhető (vö. Péter 1999). Az út leírása során három fő nominatív statikus komponens köré csoportosulva a leírásra figyelhetünk. (Zárójelben a fordítók monogramjával utalunk a nyelvi megjelenítés helyére):

A szekér:

Bár sok teher van néha rajta, / Könnyű az élet szekere (SZ. E.)

Megrakják néha roskadásig, / de a kocsi vígan repül (Sz. L.)

Bár olykor púposra rakják, / Kocsink még könnyedén szalad (G. Á.)

Bár terhe majd' inat szakasztó, / Gurul a szekér könnyeden (S. A.)

A kocsis:

S a vén kocsis, az ősz Idő nagy / Ügyességgel bánik vele. (SZ. E.)

A vén Idő ül a bakon / és hajt, hajt istentelenül. (Sz. L.)

Az ősz Idő hajt, és a bakját / Nem adja semmi szín alatt. (G. Á.)

A vén Idő, a hetyke hajtó / Le nem száll bakjáról sosem. (S. A.)

Az utas:

És rákiáltunk a kocsisra: / Előre no! hamar, hamar! (SZ. E.)

...félre lustaság, óvatosság: / „Hajts – kiáltjuk –, az istenit!” (Sz. L.)

És mint ki nyaktörésre készül, / Kiáltunk: Hajts!... (G. Á.)

A lusta kényelmet lenézve / Kiáltjuk: – Hajts, a kurv'anyád!” (S. A.)

A tárgyi világ csokorba szedett nyelvi leírása a dinamikus nyelvhasználat világlátást hordozó kereszteződéseit igazolja.

Érzékelhető, hogy ha a fogalmi metafora alaptételének kifejtésében a különböző fordítások szövegvariánsaiban párhuzamosságot látunk. Bár az eredeti szöveg egészben sem az életről, sem az emberi élet korszakolásáról közvetlenül nincs szó, egy fordítás se tér el az ÉLET – ÚT fogalmi metafora keretétől. A képi részek leírásában a temporalitás síkján, a különböző korstílustól és egyéni nyelvhasználatától függően az igei és névszói morfoszemantikai szerkezetek fordítási realizációban viszont érzékelhető kereszteződések figyelhetők meg. A kereszteződések oka nem csupán a temporalitás. Ezeket sorra véve a perdöntő összetevők a következők:

1. Temporalitás – korstílus.
2. Szociokulturális háttér – befogadói horizont, egyéni világlátás.

3. A referencia fókusza – változik a jelentésképzés figyelemirányítása, a kor irodalmi kánonja.
4. A közvetítés hatékonysága – romlik a közvetítés hatékonysága új verziók során, új nyelvhasználati keretek, kapcsolati pontok jelennek meg.

A műfordítás kommunikációs aktus az eredeti szerző és a befogadó között. A közvetítő funkciója mellett a szövegek szemiotikai jelértéke a fordítóra mint társszerzőre és a kor kulturális, eszmerendszeri befogadói magatartására is reflektál. Ezt fogalmazza meg a műfordítás-kutatás egyik elismert szakértője is: „Lehetünk hűek ahhoz, hogy mit mond (tartalom) vagy hogy hogyan mondja (forma), de ez hamis dilemma. Valójában azt kellene megértenünk, hogy az adott vers mi csoda a forráskultúra kontextusában, milyen funkciót tölt be ott, és ehhez kellene hűnek lennünk, ezt kellene újra létrehoznunk” (Kappanyos 2018: 111).

A párhuzamok és kereszteződések szövevényében a jelentésképzés változása az újrafordítások mindenkor inspirációja. A kulturális fordítástudomány és a fordításszemiotika kutathatja ezeket. Rávilágítanak arra, hogy szoros összefüggésben van egy-egy fordítói attitűd, eljárásmod, stratégia jellemzése a nyelv lexikális szintjén túl a kulturális fordítástudomány kérdésirányaival. Egy irodalmi alkotás fordítása sohasem csupán a kognitív adatok átkódolását jelenti, nem elegendő hozzá a szótár és a szintaxis. A szociokulturális és kultúraszemiotikai beágyazottság is a döntő komponensek közé tartozik.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Barna László (2022): Keller prózája Szabó Lőrinc fordításában. Irodalmi Szemle. <https://irodalmiszemle.sk/2022/10/barna-laszlo-keller-prozaja-szabo-lorinc-forditasaban/> (Letöltés: 2023. 05. 25.)
- Galgóczy Árpád (2004): Szerettem önt... Válogatás Alekszandr Puskin költészetéből. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest.
- Galgóczy Árpád (2007): A túlélés művészete. Valo-Art. Budapest.
- Kabdebó Lóránt (1985): Szabó Lőrinc. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kappanyos András (2018): *A műfordítás mint extrém sport: Évike Tündérországbán*. Studia Litteraria 2018/1–2, 111–130.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010): Kognitív nyelvészet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kroó Katalin (2019): Az irodalmi szövegdinamika mint szemiotikai probléma I. (Bevezető tanulmány) In: Jeltudós a katedrán 1. (szerk. Szívós Mihály) Szemiotikai Társaság. Budapest 2019: 61–71. <http://www.szemiotika.hu/feltoltes/2022/05/Jeltudos-a-katedran-online-1.pdf> (Letöltés: 2023. 05. 25.)
- Kroó Katalin (2022): Irodalmi szövegdinamika a jelátfordítások perspektívájából. In: Jeltudós a katedrán 2. (szerk. Szívós Mihály) Szemiotikai Társaság.

- Budapest. 31–49. <http://www.szemiotika.hu/feltoltes/2022/05/Jeltudos-a-katedran-2-online.pdf> (Letöltés: 2023. 05. 25.)
- Lotman Jurij Mihajlovics (2013) – Lotman, Juri M. – Ivanov, Vjacheslav V. – Pjatigorskij, Aleksandr M. – Toporov, Vladimir N. – Uspenskij, Boris A. 2013. = Лотман Ю. – Иванов В. В. – Пятигорский А. М. – Топоров В. Н. – Успенский Б. А.: Тезисы к семиотическому изучению культур (в применении к славянским текстам) [1973]. In: Salupere, Silvi – Torop, Peeper – Kull, Kalevi (eds) 2013. *Beginning of the Semiotics of Culture* (= Tartu Semiotics Library 13). University of Tartu, Tartu. 79–104.
- Monahova (1995) Монахова О. П., Малхазова М. В. Русская литература XIX века В 3 ч. Часть 1. – М: Mapк 1995. https://studylib.ru/doc/2702313/obrazsof_i_monahova-o.p.-malhazova-m.v.-russkaya (Letöltés: 2023. 05. 25.)
- Péter Mihály (1991): A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Péter Mihály (1999): „Pár tarka fejezet csupán...”. Puskin „Jevgenij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Puskin Alekszandr Szergejevics (1823): Az élet fogata. Телега жизни (Пушкин) – Викитека (wikisource.org) (Letöltés: 2023. 05. 25.)
- Soproni András (2022): Alekszandr Szergejevics Puskin. Szabadság árva magvetője. (Fordította Soproni András.) Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Szabó Lőrinc (1964): *Örök barátaink* I–II. 1964. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Szívós Mihály (2013): A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika. Loisir Kiadó. Budapest.
- Szívós Mihály (2022): A szemiotikaoktatás lehetséges stratégiáiról és a szemiotikai oktatási minimumról. Jeltudós a katedrán 2. (szerk. Szívós Mihály) Szemiotikai Társaság. Budapest. <http://www.szemiotika.hu/feltoltes/2022/05/Jeltudos-a-katedran-2-online.pdf> 83–103. (Letöltés: 2023. 05. 25.)
- Tátrai Szilárd (2011): Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Lukács Béla

**THE CONCEPTS OF 'ROAD', 'JUNCTION', AND 'CROSSROADS'
AS SOURCE DOMAINS IN MARK TWAIN'S *ADVENTURES OF
HUCKLEBERRY FINN***

Introduction

The study aims to discover the ways of understanding the ideas of 'road', 'junction', and 'crossroads' in Mark Twain's *The Adventures of Huckleberry Finn*. The novel is considered a classic of American literature. It follows the journey of Huck Finn, a young boy from a small town in Missouri, and his friend Jim, an escaped slave, as they travel down the Mississippi River on a raft. Along the way, they encounter many obstacles and adventures, including encounters with other travellers and run-ins with the law. Also, they cover not only a huge physical distance, but also, it is a long way in the moral and metaphorical sense. The theoretical framework is constituted by Conceptual Metaphor Theory (CMT). Conceptual Metaphor Theory is a framework that proposes that much of our abstract thinking and language is based on metaphorical mappings between more concrete, embodied experiences and abstract concepts. Developed by cognitive linguists like Ronald Langacker, George Lakoff and Mark Johnson, etc., in the 1970s and 1980s (Kövecses 2006: 4), this theory has since become an influential tool for understanding how we make sense of the world around us, including the interpretation of poetry, short stories, and novels.

Theoretical Background

The central idea of Conceptual Metaphor Theory is that we use metaphors to understand abstract concepts by mapping, in other words, by mentally applying them onto some more concrete and familiar experiences. As posited by Lakoff and Johnson (1980: 5), using metaphors we understand and experience one thing in term of another one. For example, the metaphor of "LOVE IS A JOURNEY"¹ maps the experience of traveling through space and time onto the experience of being in a romantic relationship; linguistic expressions on for example, love like *We're at a crossroads* or *We can't turn back now* (Lakoff and Johnson 1980: 44–45) are understood by means of such metaphors. We can talk about the ups and downs of

¹ Respecting the traditions of the literature on conceptual metaphors, metaphors, i. e. source domain-target domain pairs are in small capitals.

a relationship as if they were hills and valleys on a journey, and we can describe the progress of the relationship as if it were a journey toward a destination.

Using the analogy of LOVE IS A JOURNEY, we can also say that LIFE IS A JOURNEY. It is important to highlight at the beginning of the analysis that the central metaphor of the novel is the conceptual metaphor of LIFE IS A JOURNEY. The goals to be achieved in life can be the stations, the decisions to be made in life can be the crossroads, and the major events can be the junctions. We have to face various difficulties in our lives, these are obstacles very frequently. Therefore, the concepts mentioned in the title function as source domains in conceptualising certain abstract concepts like 'friendship', 'moral choices', 'self-actualisation', 'liberation', 'becoming free', and so on.

We need to bear in mind, however, that, as Lechner (2023: 27) posits, that not all elements of the source domain are mapped onto the target domain, but are selected according to the current context. There are many different aspects of the source domain, which are selected and mapped to the corresponding aspects of the target domain (Lechner 2023: 27). A source domain may establish mental access to more than just a single a target domain (Lechner 2023: 27). For example, we use TRAVEL to understand other abstract concepts (Lechner 2023: 27). We call this the 'scope of source', which is nothing more than the set of target domains that can be mentally accessed by a single source domain (Lechner 2023: 27).

Kövecses (2006: 117) explains that the basis of metaphor in traditional theories is the similarity between the two concepts, but it is embodiment that has a more important role in CMT. But, as Lechner (2023: 28) points out, according to cognitive linguistics, there does not necessarily have to be a real similarity between the two concepts involved in a conceptual metaphor. Representatives of the discipline argue that conceptual metaphors can be based on real or perceived similarity, analogy, and correlation of bodily experiences between source and target domains (referring to Kövecses 2015; Lechner 2023: 28). According to this view, a conceptual metaphor can be based on real or perceived similarity, correlation, which motivate it as an 'experiential basis' (referring to Lakoff-Johnson 1980; Lechner 2023: 28–29). As the explanations of the metaphors discussed in this paper rely on everyday physical experience, I believe it necessary to elaborate on this concept. Physical experience, namely the grounding of concepts in sensori-motor experience, is termed as embodiment (Kövecses 2006: 117). Several conceptual metaphors are motivated by bodily experience (Kövecses 2006: 118). For example, when people work hard or have a strong emotion (for example anger), they feel an increase in body heat. INTENSITY IS HEAT is based on this correlation, and its source domain, HEAT, may be mapped onto several other target domains, for example LOVE, LUST, or WORK.

As mentioned before, similarity between concepts is another aspect of the basis of metaphor. If one likens human lifetime to the life cycle of plants, one

can see a common structure shared by the two: "living organisms have a period of their existence when they are most active" and "living organisms decline after this period" (Kövecses 2006: 119). These instances of similarity lead to formulating the HUMAN LIFETIME IS THE LIFE CYCLE OF A PLANT. This example demonstrates an abstract and generic-level similarity, but there are more concrete instances of similarity as well; for instance, image metaphors reflect features that are common in the source and target domain. Citing Lakoff and Turner (1989), Kövecses (2006: 119) illustrates similarity with the parallel of the shape of woman's waist and an hourglass. Another instance of similarity is demonstrated with *She's a regular fish*, implying that she swims as well as a fish (Kövecses 2006: 119).

Conceptual Metaphor Theory has been applied to a wide range of domains, from philosophy and literature to education and advertising. It has been used to explore the way we reason about political concepts, such as democracy and justice, and to shed light on the way we perceive and respond to social issues, such as poverty and inequality. By highlighting the importance of metaphorical thinking in shaping our understanding of the world, this theory has opened up new avenues for research and exploration in the fields of cognitive science, linguistics, and beyond.

How Can 'Road', 'Junction', and 'Crossroads' Be Conceptualised in The Novel?

In the previous section we have seen that the use of metaphors is not limited to language; it is an integral part of how we think about abstract concepts. According to Conceptual Metaphor Theory, our conceptual system is composed of a vast network of metaphorical mappings that allow us to reason about abstract concepts in terms of more concrete, sensory experiences. This means that we use our understanding of physical experiences, such as movement, touch, and spatial orientation, to reason about abstract concepts like TIME, EMOTION, and RELATIONSHIPS.

One of the recurring symbols throughout the novel is 'road', which serves as a metaphor for Huck and Jim's physical and moral-metaphorical journey, as they search for freedom, self-discovery, encounter dangers, etc. At the end of the novel, we learn what a long journey Huckleberry and Jim have made: According to Aunt Polly (Twain 1960: 544), no less than 1,100 miles, which is slightly more than 1770 km, between St. Petersburg (frequently associated with Hannibal,

Missouri) to the Phelps Farm, near to Pikesville.² In this study, we will explore only some of the meanings and significance of the symbol of 'road' in *The Adventures of Huckleberry Finn*. This discussion of such conceptualization may be complete by no means, as the symbols may be understood in several ways different than here as well.

Merriam-Webster Dictionary offers the following definition for 'crossroads'³:

- 1: a road that crosses a main road or runs cross-country between main roads
- 2: *usually* **crossroads** 'kròs-,rōdz also -'rōdz
plural in form but singular or plural in construction
- a: the place of intersection of two or more roads
- b(1): a small community located at such a crossroads
- (2): a central meeting place
- c: a crucial point especially where a decision must be made

As mentioned before, 'road' and 'crossroads' are understood in a sense that is more inclusive than suggested by the above definition. For instance, the characters' conflicts are regarded here as roads crossing each other. Therefore, we may

² St. Petersburg and Pikesville are, among other names of locations in the novel, are fictitious. The whereabouts and identity of Pikesville are prone to debates. For example, arguing convincingly, Cummings (1991: 446) states that Pikesville is identical with Point Coupee, Louisiana: "Speculating that Mark Twain might have used the government map that he had previously acquired for his Mississippi River trip as a present aid in developing the locale of Pikesville and the Phelps farm, I sent for a copy. Drawn to a scale of one inch to one mile and consisting of thirty-two panels, each twelve by twenty-two inches, Major Charles R. Suter's 1878 *Map of the Reconnaissance of the Mississippi River* shows considerable detail. From evidence in *Huckleberry Finn* we know that the Phelps farm is four miles below Pikesville on the river road, that on the side away from the river there are cotton fields and beyond them woods, that in the opposite direction there is a narrow strip of "bush", then the river, and out in the river a "woody island." Four miles below Point Coupee on the Suter map is the cleared land of the riverside Preston plantation, woods a mile to the southwest, and to the northeast, in midriver, a wooded island. His statements underpin what Aunt Polly says about the distance she has covered: "In the river-mileage figures plentifully printed midstream on the Suter map there is further corroboration. Suter's river mileage from Greenville to Point Coupee, in comparison to our estimate of 350 miles of raft travel from Wilks-town to Pikesville, is 349 miles. From the confluence of the Ohio River to Point Coupee, Suter's mileage is 850. Add to that the slightly more than 300 miles from Hannibal to the mouth of the Ohio, and Aunt Polly's traipsing "all the way down the river, eleven hundred mile" (p. 358) makes sense (Cummings 1991: 446)."

³ Merriam-Webster. (n.d.). Crossroad. In Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved April 21, 2023, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/crossroad>

formulate this metaphor, which serves as the conceptual basis of the previous statement: INTERESTS OR VIEWS CROSSING EACH OTHER ARE CROSSROADS. We project the knowledge we have about roads and intersections onto the abstract concept. For instance, when two roads cross each other, an intersection, in other words, crossroads, is created. At a crossroads, traffic rules always give someone the right of way (consider, for example, whoever is on the main road or the right hand rule, etc.). This suggests that there were points in Huck's life where interests and points of view met and intersected, and perhaps conflict arose, but in any case, a decision had to be made to give someone or something priority.

Similarly, the meaning of 'road' is extended to mean not only a dirt road, but also any waterways. Here, we need to be aware of the fact that the tributaries of the Mississippi are not crossroads in sense 2b(1) above, but rather 'junctions'. If we have a look at the map of the United States, we can see that the Missouri and the Ohio Rivers form a Y-shaped formation with the Mississippi at their respective estuaries; therefore, on the basis of sense 2b below, a 'junction' is not identical with a 'crossroads' or a 'cross', which have minimum one horizontal and minimum one vertical line intersecting each other. 'Junction' is defined in Merriam-Webster as follows⁴:

- 1:** an act of joining: the state of being joined
- 2a:** a place or point of meeting
- b:** an intersection of roads especially where one terminates
- c:** a point (as in a thermocouple) at which dissimilar metals make contact
- d:** an interface in a semiconductor device between regions with different electrical characteristics
- 3:** something that joins

On grounds of the dictionary entries, we may see that the Mississippi may be indeed a 'crossroads' in its sense 1, as it flows across virtually the entire United States from the North to the South. It connected the free and slave states, and through drifting to the South, Huck and Jim experiences many conflicts arising from the two opposing views. The two estuaries, the Missouri and the Ohio, fulfil an important role for Huck and Jim in their orientation, as discussed in the section about INTERESTS OR VIEWS CROSSING EACH OTHER ARE CROSSROADS. As a consequence, both 'junctions' and 'crossroads' are important in the novel. Physically, Huckleberry Finn and Jim cover an extremely long road. It begins at St. Petersburg (frequently identified as Hannibal, Missouri), and it ends at the Phelps Farm (the actual site is a matter of debates; most probably it is in Louisiana). Also, it is

⁴ Merriam-Webster. (n.d.). Junction. In Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved April 21, 2023, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/junction>

especially Huckleberry who manages to make a large moral headway, too, as he breaks with his slaveholder-views when he decides to save and free Jim.

Having read the novel, I found the following major source domain – target domain mappings (cf. Csillag 2014: 35):

SELF-DISCOVERY IS ROAD
BREAKING FREE IS ROAD
THE OBSTACLES OF BREAKING FREE ARE THE DANGERS OF THE ROAD
FRIENDSHIP AND LOYALTY ARE DESTINATION
INDICATORS ARE JUNCTIONS
INTERESTS OR VIEWS CROSSING EACH OTHER ARE CROSSROADS

As we can see, target domains, which are abstract entities such as SELF-DISCOVERY, BREAKING FREE, THE OBSTACLES OF BREAKING FREE, FRIENDSHIP AND LOYALTY, INDICATORS, and INTERESTS OR VIEWS CROSSING EACH OTHER, are connected to the physically concrete bases of ROAD, THE DANGERS OF THE ROAD, DESTINATION, JUNCTIONS, and CROSSROADS, that are their source domains, respectively. The mapping pairs, namely metaphors, are structural metaphors, as, through the mappings that characterise the metaphor, the source domain applies some structure on the target (Kövecses 2006: 128).

SELF-DISCOVERY IS ROAD

'Road' represents a journey of self-discovery for Huck Finn. Throughout the novel, Huck struggles with the values and beliefs that have been instilled in him by society, particularly regarding slavery and racism. His journey down the river and 'road' symbolizes his attempt to find his own way and form his own beliefs. For example, when Huck first encounters Jim, he sees him only as a slave and a means to an end. However, as he spends more time with Jim and gets to know him as a person, Huck begins to question the morality of slavery and the way society views black people. "I knowed he was white inside (Twain 1960: 528)." This quote highlights Huck's realization that Jim is a human being with feelings and emotions, despite the fact that he is a slave. Here, 'road' symbolizes the possibility of seeing beyond superficial differences and connecting with others on a deeper level, and represents the path to true empathy and understanding.

"I was a-trembling, because I'd got to decide, forever, betwixt two things, and I knowed it. I studied a minute, sort of holding my breath, and then says to myself: 'All right then, I'll go to hell' (Twain 1960: 465)."

This quote demonstrates Huck's internal struggle as he decides to go against the expectations of society and embark on his journey down the river. In this case, 'road' represents the path to self-discovery, and represents the possibility of forging one's own path in life. In addition, the same passage with an extended context may refer to Huckleberry's moral conflicts, as it is discussed in Section INTERESTS OR VIEWS CROSSING EACH OTHER ARE CROSSROADS.

BREAKING FREE IS ROAD

Throughout the novel, Twain portrays the hypocrisy and injustice of slavery, highlighting the fact that it denies people their basic human rights and freedoms. Therefore, 'road' is a symbol of obtaining freedom, an inherent right of all people, regardless of race or social status. This is true especially for Jim, who is a slave seeking to escape the bonds of slavery. Similarly, Huck wants to flee his alcoholic, violent father and being 'sivilized' (cf Twain 1960: 546) by the Widow Douglas and Miss Watson. Being 'sivilized' was a major trauma for Huck Finn; at the beginning of his journey, he felt bored and lonesome:

"Miss Watson she kept pecking at me, and it got tiresome and lonesome. [...] I went up to my room with a piece of candle, and put it on the table. Then I set down in a chair by the window and tried to think of something cheerful, but it warn't no use. I felt so lonesome I most wished I was dead. The stars were shining, and the leaves rustled in the woods ever so mournful; and I heard an owl, away off, who-whooing about somebody that was dead, and a whippowill and a dog crying about somebody that was going to die; and the wind was trying to whisper something to me, and I couldn't make out what it was, and so it made the cold shivers run over me (Twain 1960: 247)."

The next major scene is in Illinois, in Pap⁵'s cabin. Poor Huck's situation is much worse than it was in the widow's house. It is clear to understand, why living with his aggressive and bully father caused Huck to go:

"But by and by Pap got too handy with his hick'ry⁶, and I couldn't stand it. I was all over welts. He got to going away so much, too, and locking me in. Once he locked me in and was gone three days. It was dreadful lonesome. I judged he had got drowned, and I wasn't ever going to get out any more. I was scared. I made up my mind I would fix up some way to leave there. I had tried to get out of that cabin many a time, but I couldn't find no way (Twain 1960: 269)."

As Huck and Jim travel down the river, 'road' symbolizes the path to freedom and the hope for a better life, and the challenges they must face along the

⁵ Pap is an informal synonym for father. 'Pap' is Huckleberry Finn's father.

⁶ got... handy with his hick'ry (hickory) – эд. повадился драться палкой (Twain 1960: 567), in other terms, it became customary for him to hit his son with a hickory stick.

way. The symbol of 'road', therefore, represents the struggle for freedom and the quest for a more just and equitable society. During Huck and Jim's journey, this struggle of various sorts, which includes for example bad weather conditions, hostile and unreliable people encountered on the way to the South, problems with the raft and other vessels, are projected onto the process of becoming free. Becoming free includes constant struggle with social norm, racial and social inequities, etc., and may harbour dangers along the road. This issue is further discussed in Section THE OBSTACLES OF BREAKING FREE ARE THE DANGERS OF THE ROAD.

The quote below illustrates the sense of self-sufficiency that Huck feels as he sets out on his journey down the river. 'Road' symbolizes the path to independence, and represents the possibility of living life on one's own terms.

"I took the sack of corn meal and took it to where the canoe was hid, and shovelled the vines and branches apart and put it in; then I done the same with the side of bacon; then the whisky-jug. I took all the coffee and sugar there was, and all the ammunition; I took the wadding; I took the bucket and gourd; took a dipper and a tin cup, and my old saw and two blankets, and the skillet and the coffee-pot. I took fish-lines and matches and other things—everything that was worth a cent. I cleaned out the place. I wanted an ax, but there wasn't any, only the one out at the woodpile, and I knowed why I was going to leave that. I fetched out the gun, and now I was done (Twain 1960: 277)."

In addition to the need for self-sufficiency, rejecting the traditional societal norms and beliefs also appears at the beginning of Huck's journey:

"But by-and-by she let it out that Moses had been dead a considerable long time; so then I didn't care no more about him, because I don't take no stock in 'dead people'" (Twain 1960: 246).

This quote implies 'road' as the symbol of the possibility of questioning and challenging established beliefs, and represents the path to discovering one's own truth.

"I was powerful glad to get away from the feuds, and so was Jim to get away from the swamp. We said there warn't no home like a raft, after all. Other places do seem so cramped up and smothery, but a raft don't. You feel mighty free and easy and comfortable on a raft" (Twain 1960: 365).

The next quotation implies that if one has a fair vessel on a river, they really may feel free:

"We slept most all day, and started out at night, a little ways behind a monstrous long raft that was as long going by as a procession. She had four long sweeps at each end, so we judged she carried as many as thirty men, likely. She had five big wigwams aboard, wide apart, and an open camp-fire in the middle, and a tall flag-pole at each end. There was a power of style about her. It *amounted* to something being a raftsmen on such a craft as that" (Twain 1960: 333).

⁷ to take stock in – интересоваться (Twain 1960: 565), in other terms, 'be interested'.

The dangers related to 'road' in *The Adventures of Huckleberry Finn* also represent uncertainty and danger hindering the protagonists to become free. As Huck and Jim travel down the river, they face many challenges and obstacles that threaten their safety and their journey. 'Road' symbolizes the dangers that they must face along the way, including hostile people, treacherous waters, and natural disasters. The symbol also represents the uncertainty of their journey, as they are never quite sure what lies ahead. Their journey down the river is unpredictable, and they are constantly faced with new challenges and obstacles that force them to adapt and change their plans.

"There warn't no color in his face, where his face showed; it was white; not like another man's white, but a white to make a body sick, a white to make a body's flesh crawl – a tree-toad⁸ white, a fish-belly white" (Twain 1960: 263).

This quote describes the eerie and unsettling appearance of Pap as he appears on the road. This symbol means the dangers and uncertainties that can arise when one sets out on a journey, and represents the possibility of encountering the unexpected and unknown. Another example is the following:

"It was a monstrous big river here, with the tallest and the thickest kind of timber on both banks; just a solid wall, as well as I could see by the stars" (Twain 1960: 330).

This quote illustrates the vastness and immensity of the river that Huck and Jim must navigate on their journey. 'Road' is a symbol of the unknown and the unfamiliar, and represents the possibility of getting lost or encountering obstacles on the path to one's destination. Another type of danger is seen in the next quotation:

"The river was coming up pretty fast, and lots of driftwood going by on the rise. By and by along comes part of a log raft—nine logs fast together. We went out with the skiff and towed it ashore. Then we had dinner. Anybody but pap would 'a' waited and seen the day through, so as to catch more stuff; but that warn't pap's style. Nine logs was enough for one time; he must shove right over to town and sell. This quote highlights Pap's greed and obsession with material possessions. 'Road' stands for the dangers of losing oneself in the pursuit of wealth and power, and represents the possibility of becoming consumed by greed and ambition" (Twain 1960: 226–227).

This quote highlights Pap's greed and obsession with material possessions. In his case, 'road', i. e. the river, symbolizes the dangers of losing oneself in the pursuit of wealth and power, and represents the possibility of becoming consumed by greed and ambition.

⁸ tree-toad – древесная жаба (Twain 1960: 567)

'Road' represents the journey that they take together, and the challenges and obstacles that they face along the way serve to strengthen their friendship and deepen their connection. This connection is the strongest at the end of their journey; therefore it is the metaphor of FRIENDSHIP AND LOYALTY ARE DESTINATION, as 'road' symbolizes the path that they take together, through all of its ups and downs. These observations are supported by the following passages:

"We said there warn't no home like a raft, after all. Other places do seem so cramped up and smothery, but a raft don't. You feel mighty free and easy and comfortable on a raft" (Twain 1960: 365).

This quote demonstrates the sense of camaraderie and companionship that Huck and Jim feel as they travel down the river together. In this case, 'road' stands for the possibility of forming deep and meaningful relationships with others, and represents the path to true friendship and companionship. The next passage is another example to that:

"And got to thinking over our trip down the river; and I see Jim before me all the time: in the day and in the night-time, sometimes moonlight, sometimes storms, and we a-floating along, talking and singing and laughing. But somehow I couldn't seem to strike no places to harden me against him, but only the other kind. I'd see him standing my watch on top of his'n, 'stead of calling me, so I could go on sleeping; and see him how glad he was when I come back out of the fog; and when I come to him again in the swamp, up there where the feud was; and such-like times; and would always call me honey, and pet me, and do everything he could think of for me, and how good he always was; and at last I struck the time I saved him by telling the men we had smallpox aboard, and he was so grateful, and said I was the best friend old Jim ever had in the world, and the *only* one he's got now; and then I happened to look around and see that paper"⁹ (Twain 1960: 465).

This short passage describes Huck's fond memories of his journey down the river with Jim. 'Road' means the bonds of friendship that can form when two people share a common experience, and represents the possibility of forming lifelong connections with others. Moreover, the extended context of the passage provides the reader with an interpretation of a moral conflict, as discussed in Section CROSSROADS ARE INTERESTS OR VIEWS CROSSING EACH OTHER.

⁹ Huckleberry refers to a short note that he had written to inform Miss Watson about where Jim was.

INDICATORS ARE JUNCTIONS

As mentioned earlier, the setting of the novel is the Mississippi River, serving as the road for Huck and Jim. This road has several points at which it is joined by physical entities, namely rivers. Huck and Jim want to reach Cairo, first, then move on up the Ohio River: "We judged that three nights more would fetch us to Cairo, at the bottom of Illinois, where the Ohio River comes in, and that was what we was after. We would sell the raft and get on a steamboat and go way up the Ohio amongst the free states, and then be out of trouble" (Twain 1960: 327).

In Illinois and the Ohio Valley, there is no slavery, and Jim could be free again. Before that, however, the first tributary, the Missouri River is to be passed, which is before the city of St. Louis. In fact, the Missouri does not function as an indicator of anything to them, as it is at night when they pass it, and they know that as the city is brightly lit: "The fifth night we passed St. Louis, and it was like the whole world lit up. In St. Petersburg they used to say there was twenty or thirty thousand people in St. Louis, but I never believed it till I see that wonderful spread of lights at two o'clock that still night" (Twain 1960: 311).

It is Cairo where the second major physical entity, the Ohio River enters the Mississippi. The estuary is considered to be in the vicinity of Cairo: "We talked about Cairo, and wondered whether we would know it when we got to it. I said likely we wouldn't, because I had heard say there warn't but about a dozen houses there, and if they didn't happen to have them lit up, how was we going to know we was passing a town? Jim said if the two big rivers joined together there, that would show" (Twain 1960: 333–334).

Unfortunately, the Ohio indicates for them that they have missed the town (they cannot move upstream as they travel on a raft): "When it was daylight, here was the clear Ohio water inshore, sure enough, and outside was the old regular Muddy¹⁰! So it was all up with Cairo" (Twain 1960: 340). Also, the Ohio-Mississippi estuary is the point beyond which the protagonists' journey becomes really dangerous, for example, after they leave the estuary, their raft is destroyed by a steamboat.

INTERESTS OR VIEWS CROSSING EACH OTHER ARE CROSSROADS

As regards the intangible crossroads, we may consider them as various types of conflicts. The conflict between man and man is raised many times in this story. Perhaps the best known of all is Huckleberry's conflict with his father, who wants to steal Huckleberry's money and kidnaps and keeps beating him. Several other

¹⁰ Muddy (амер. слэнг) – река Миссиссипи (Twain 1960: 573). 'Muddy' is the Mississippi River.

conflicts may be seen for example between the Grangerfords and the Shepherdsons, king and the duke, Colonel Sherburn and Boggs.

Also, the struggle between man and nature is often depicted in the book, mostly on or near to the Mississippi. The first time it appears is when Jim foretells a storm is approaching. Two days later, it comes, and the Mississippi is flooded. Jim and Huckleberry must wait for several days until the river recedes. Later on, Huckleberry loses Jim in a huge fog, but the two of them are reunited again later on. Huckleberry devises an elaborate story to explain his disappearance, but Jim does not believe it.

Finally, several moral conflicts arise in the novel. Opposing moral questions are for example slavery vs freedom, faith vs atheism, honesty vs dishonesty. Huckleberry gets involved into several moral conflicts during his journey. At Cairo, he has moral dilemmas regarding how to proceed with Jim? Should he help Jim to be free again, and become an 'Ab'litionist' (cf. Twain 1960: 335), which would entirely go against his White Southern world-view? Or, should he consider Jim simply as Miss Watson's property which must be returned, and act accordingly? Huckleberry is constantly questioning his morals with the way he was brought up as a racist southern boy and his own personal beliefs. This conflict mainly stems from society's treatment of Jim. The following passage illustrates this dilemma – but could represent the conflict between faith and atheism as well:

"It was a close place. I took it¹¹ up, and held it in my hand. I was a-trembling, because I'd got to decide, forever, betwixt two things, and I knowed it. I studied a minute, sor of holding my breath, and then says to myself: »All right, then, I'll go to hell« – and tore it up. It was awful thoughts and awful words, but they was said. And I let them stay said; and never thought no more about reforming. I shoved the whole thing out of my head, and said I would take up wickedness again, which was in my line, being brung up to it" (Twain 1960: 465–466).

This quote illustrates Huck's struggle with his own morality and the temptation to give into his baser instincts. As mentioned before, Huck always has to make his choice between moral options on the basis of his value system. This moral conflict with himself is a metaphorical 'crossroads' symbolizing the possibility of succumbing to temptation and straying from the path of righteousness, and represents the challenge of maintaining one's moral compass in the face of adversity.

Faith and atheism, or at least, challenging Christian tenets, is also frequent in the novel. Huck often describes events or persons related to faith in an ironic – sometimes perhaps blasphemous – manner. The widow's teaching was experienced as follows:

¹¹ Huckleberry refers to a short note he had written to inform Miss Watson about where Jim was.

"Pretty soon I wanted to smoke, and asked the widow to let me. But she wouldn't. She said it was a mean practice and wasn't clean, and I must try to not do it any more. That is just the way with some people. They get down on a thing when they don't know nothing about it. Here she was a-bothering about Moses, which was no kin to her, and no use to anybody, being gone, you see, yet finding a power of fault with me for doing a thing that had some good in it. And she took snuff, too; of course that was all right, because she done it herself" (Twain 1960: 246).

This passage also fits *BREAKING FREE IS ROAD*, as Huckleberry's personal freedom is severely infringed by Widow Douglas; or he sees it so, at least. With some exaggeration, we may say that Huckleberry keeps lying to all strangers the encounters. It is obvious, why: he does not know anyone and wants to survive. Morally, however, this behaviour is questionable. At the Wilks Farm, for instance, he has to tell Mary Jane a sequence of lies about his alleged life in Sheffield, England:

"Did you ever see the king?"

"Who? William Fourth? Well, I bet I have – he goes to our church."

I knowed he was dead years ago, but I never let on. So when I says he goes to our church, she says:

"What–regular?"

"Yes–regular. His pew's right over opposite ourn – on t'other side the pulpit."

"I thought he lived in London?"

"Well, he does. Where would he live?"

"But I thought you lived in Sheffield?"

I see I was up a stump. I had to let on to get choked with a chicken-bone, so as to get time to think how to get down again"

(Twain 1960: 421–422).

As we can see, various conflicts exist in the novel. Huck faces a conflict with his abusive father, who tries to steal his fortune and kidnaps him. Huck also faces moral dilemmas, such as whether to help Jim, a runaway slave, or return him to his owner. The novel also addresses Christian beliefs and describes them in an ironically. Also, Huck often lies to strangers he encounters, and while it helps him survive, it raises moral questions.

Summary and Conclusion

Through the use of the concepts of 'road', 'junction', and 'crossroads' in *The Adventures of Huckleberry Finn*, Twain creates a powerful and evocative narrative

that explores the complexities of the 1850s American society and the struggle for freedom and equality. 'Road' is a central part of this narrative, and it serves to deepen our understanding of the characters and their motivations. It represents the journey of self-discovery for Huck Finn and the quest for freedom for Jim. As we have seen, the journey was successful in terms of morality, as well, since Huckleberry's initial, racist views are abandoned and Jim is officially freed at the Phelps Farm. We may also say that the symbols discussed – but 'road' especially – are a number of metaphors belonging to the American Dream, as well as the uncertainties and dangers of life. As pointed out in this article, it is also connected to friendship and loyalty, as well as hope and possibility. The themes of the novel are still relevant, and its use of symbolism and metaphor is still powerful and effective. The symbol of 'road' is just one example of the many powerful symbols that Twain employs in his novel, and it serves to make the story both timeless and universal.

BIBLIOGRAPHY

- Cummings, Sherwood (1991): Mark Twain's Moveable Farm and the Evasion. *American Literature*, 63 (3), 440–458. <https://doi.org/10.2307/2927242>
- Csillag, Andrea (2014): English, Russian and Hungarian Metaphors of Morality and Immorality In: Titus, Pop (ed.) *English Language and Literatures in English.*, Casa Cartii de Stiinta. Cluj-Napoca. 25–36.
- Kövecses, Zoltán (2005): *Metaphor in Culture. Universality and Variation.* Cambridge University Press. Cambridge.
- Kövecses, Zoltán (2006): *Language, Mind, and Culture.* Oxford University Press. Oxford.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980): *Metaphors We Live By.* The University of Chicago Press. Chicago & London.
- Lechner Ilona (2023): *Erkölc és nyelvészet. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.*
- Twain, Mark (1960): *The Adventures of Tom Sawyer. The Adventures of Huckleberry Finn.* Third Edition. Foreign Languages Publishing House.

Nagy Balázs

MESÉK METSZÉSPONTJÁBAN: A FELSŐTISZAI NÉPMESÉK TOVÁBBÉLÉSE A GYERMEKIRODALOMBAN

Bevezetés

A folklorizmus a múltban és a jelenben is meghatározó folyamata a gyermekirodalom formálódásának. Népmeséink rendkívül gazdag anyaga mindig is ihletője volt a modernség szerzőinek, akiknek nyomán számos átírat, feldolgozás vagy az adott kornak szóló aktualizált változat született. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a XX. század elején, a Felső-Tisza vidékén gyűjtött népmesék hogyan élnek tovább Mészöly Miklós átdolgozásaiban, és hódítják meg napjaink gyermekolvasóit egy kortárs mesemondónak, Zalka Csenge Virágnak köszönhetően. Kutatásomban összevetem az Ugocsa megyében gyűjtött, nyitott szerkezetű mesék szövegeit Mészöly és Zalka szövegváltozataival, miközben arra keresem a választ, hogy a meseátdolgozások milyen tartalmi és nyelvi változásokat eredményeztek, s hogyan hat mindez a mese befogadójára. Példákon keresztül törekszem annak a szemléltetésére, hogy a XX. század elején gyűjtött szövegek hogyan módosultak, mire az 1950–60-as évek, majd a XXI. század olvasója elé kerültek. A népmesék átörökítésének jelentőségét hangsúlyozva szeretnék rámutatni az átdolgozó felelősségére is.

A Felsőtisza népmesék

1956-ban jelent meg Debrecenben az Alföldi Magvető Kiadónál Felsőtisza népmesék címmel egy kötet, ami hatvan mesét tartalmaz Kocsisné Szirmai Főris Mária teljes gyűjtéséből (140 mese), mely egy évvel korábban a negyedik Országos Néprajzi Gyűjtőpályázaton első díjat nyert. A korpusz több okból is igazi különlegességnek számít, annak ellenére, hogy ma már csak a Néprajzi Múzeum adattárában található meg a teljes anyag, a válogatást tartalmazó könyvből pedig legfeljebb antikváriumokban vagy néhány könyvtár helytörténeti gyűjteményében lelhető fel egy-egy példány. Egyediségét a nyitott mesék¹ nagy száma adja,

¹ A nyitott vagy nyílt szerkezetű, egyesek szerint mitikus mese még nem vált el élesen a háttérét képező mitikus világképtől, de olykor magán viseli már a mesei megformálódás jegyeit. Mondói hajlamosak arra, hogy a mesék realisztikus elemeit is természetfeletti jellegűvé tegyék. Valószínűsíthető, hogy a nyílt szerkezetű mese a mítosz és a zárt szerkezetű mese vagy a mítosz és az eposz közötti átmeneti forma (Magyar néprajzi lexikon).

másrészt „a közölt hatvan mese közül több mint negyven olyan, aminek feljegyzett magyar változata nincsen” (Kovács 1968: 401).

A Felső-Tisza-vidék földrajzi, történelmi és kulturális szempontból egyaránt jól körülhatárolható táj. Tág értelemben a Tisza folyó felső szakaszának alföldi részét értjük alatta, ami magában foglalja a Szatmári- és Beregi-síkság vidékeit és a Bodroghöz mellett a régi Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros megye Tisza menti részét. Területén ma három ország – Magyarország, Ukrajna, Románia – osztozik, egykor összefüggő néprajzi, kulturális régiót alkotott. A mesekutatók térképén hosszú időn keresztül fehér folt volt. Bár „[a]z egyénségkutató iskola hatása a határon túli mesekutatót is érintette [...] [l]egkevésbé kutatót Kárpátalja, e területről a beregújfalusi mesék felgyűjtéséről vannak adataink” (Raffai 2004: 41).²

A gyűjtés jelentős része Tiszabökenyből származik, ami a Tiszahát egyik legrégebbinek tartott települése, melyet az írásos adatok elsőként említettek Ugocsa megye kismemesi falvai közül. 1910-ben 866, túlnyomórészt magyar lakosa volt. Néphagyományokban való gazdagságát bizonyítja, hogy a településen Bartók Béla is gyűjtött népdalokat, illetve Móricz szintén járt itt első gyűjtőútja alkalmával 1903 nyarán (Hamar 2008). Tiszacsécse, Milota, Uszka, Tiszabökény, Magosliget, Botpalád, Kispalád, Nagypalád, Tizsakóród, Túristvándi, Nagyszeres és Csenger voltak útjának állomásai, ám ekkor még főként népdalok gyűjtésével foglalkozott, mint az Iparművészeti Múzeumnak írott leveléből kiderül, s mint Hangácsai Zsuzsa is felhívja erre tanulmányában a figyelmet (2019).³ Kocsisné Szirmai Fóris Mária⁴ – a gyűjtés idején hajadon lévén még Fóris Mária –

² Penckóferné Punykó Mária (1993): Tűzoltó nagymadár. Beregújfalusi népmesék és mondák. Ungvár.

³ Az általánosan elterjedt elmélet, miszerint Móricz verses meséinek alapjául a magyar népmese szolgált, valószínűleg részben onnan ered, hogy a fiatal Móricz 1903-tól kezdődően több ízben járt Szatmár megyében népdalgyűjtő úton. Való igaz, hogy Móricz utazásai során népmeséket is gyűjtött, a levelezésből azonban teljesen egyértelművé válik, hogy csak az 1905-ös útja során. Előtte kizárólag a népdalok gyűjtésére koncentrált. Verses meséi pedig már 1904-től jelentek meg Az Ujság hasábjain. Tehát kronológiai szempontból ez az elképzelés nem állja meg a helyét. Nyilván nem kizárt, hogy a népdalok mellett meséket, mondókákat is hallott, amelyek megragadták a fantáziáját, de a levelek szerint 1903-ban és 1904-ben, vagyis első és második szatmári útján figyelmének fókuszában a népdalok álltak.

⁴ A Magyar néprajzi lexikon szerint Kocsisné Szirmai Fóris Mária népművelési szakreferens, népművészeti gyűjtő. Női ipari szakiskolákban működött, majd néphagyományi és népművészeti gyűjtőmunkával foglalkozott (1935–1970) főként a Felső-Tisza vidékén és Somogy megyében. Népművészeti mintákról készített rajzokat, népmeséket jegyzett fel. A Kelemen Gyuláné, tákosi tanítónő által elsőként összegyűjtött beregi hímzéseket újra rajzolta és népszerűsítette. Gyűjtései folyóiratokban, meséskönyvekben jelentek meg.

azzal az előnnyel indult, hogy maga is tiszabökényi születésű volt, 1899-ben itt látta meg a napvilágot, a munka egy részét még diáklányként végezte el (Kovács Ágnes szerint a gyűjtemény 1915–1926 között keletkezett). Adatközlői is kötődnek Tiszabökényhez. Ahogy a belső címlapon olvashatjuk: „A meséket elmondta Furicz János szőlőpásztor és Pályuk Anna cselédasszony.” A magyar nyelvterület jelentősebb mesélőit számba vevő írásában Raffai Judit (2004: 92) a tiszabökényi születésű Furiczról a következőket írja: „kevés ismert kárpátaljai mesélőink egyike. Béres, majd gyümölcspásztor. Kocsisné Szirmai Fóris Mária hetven mesét jegyzett le tőle, de az idős pástor emlékezete feltehetően jóval többet tartott meg. Meséit gyermekkorában tanulta egy tiszabökényi öreg juhásztól és – a feljegyző szerint – mindig szóról szóra ugyanúgy mesélte el.” A reprodukáló mesemondóról a Magyar néprajzi lexikon még megemlíti, hogy meséi nem zárt szerkezetűek. Az egy évvel fiatalabb (1858) Pályuk Anna Veresmarton született, de élete jelentős részét Tiszabökényben töltötte, és vélhetően itt is halt meg. Raffai róla az alábbiakat rögzíti: „kárpátukrán származású, magyarul is mesélő mesemondó. A Kárpátalján, Tiszabökényben élő parasztasszonytól Kocsisné Szirmai Fóris Mária 1910–1918 között száz mesét jegyzett le. Meséit édesanyjától tanulta. Kiváló előadó volt, meséit igen élénken átélte” (Raffai 2004: 92).⁵ Kovács Ágnes a gyűjtés utószavában azt írja, hogy Pályuk [m]eséit általában az irreális iránt való nagy hajlandóság jellemzi” (Kovács 1956: 403). Ez összefügg azzal, amit a Magyar néprajzi lexikon rögzít vele kapcsolatban: „[r]epertoárjának nagyobbik része a hiedelemmondák és a tündérmesék határán álló nyitott szerkezetű tündérmesékből áll, ezek tündérekről, ördögökről, szélről, hajnalcsillagról szólnak.”

Az 1956-os kötet (Felsőtisza népmesék) tartalomjegyzékében a mesecímek után egy zárójeles betű – (F) vagy (P) – jelzi, hogy az adott mesét Furicz Jánostól vagy Pályuk Annától jegyezte-e le a gyűjtő. Eszerint harminc mesét egyértelműen Pályuknak tulajdoníthatunk, két mesénél (Az ügyes szabómester, A medvekirály) pedig ugyan nincs forrásmegjelölés, de Kovács Ágnes utószavából (1956: 402) – „[a] közölt mesék egyenlő arányban oszlanak meg a két mesemondó között” – arra következtethetünk, hogy ezek elmondója Furicz János volt. Kovács a műfajok közötti eligazodásban is segít, eszerint 1–24-ig tündérmesékkal találkozhatunk, ezeket követik „az ördög földi ténykedésének nagy szerepet tulajdonító mesék (25–34-ig), majd a többi természetfeletti lényeknek a szegény ember életébe való beavatkozásáról szóló történetek (35–44-ig)” jönnek, kisebb számban olvashatunk természetmagyarázó meséket (45–47), moralizáló történeteket (48–51) és reális meséket (52–60).

⁵ A gyűjtés ideje Raffai ismertetőjében ellentmond a Kovács által leírtaknak (1915–1926), ám ez utóbbit azért tarthatjuk realisabbnak, mert nem valószínű, hogy az 1899-ben született Fóris már 11 évesen elkezdte a gyűjtést.

A meseátdolgozó Mészöly Miklós

A Felsőtiszai népmesék 3150 példányban jelent meg, ami nem kellően nagy szám ahhoz, hogy szélesebb körben ismertté válhatott volna. A közismerttől eltérő, eredeti stílusú mesék, melyek Kovács szerint (1956: 401) elsősorban a fantázia gazdagságával ragadják meg az olvasót, először Mészöly Miklós átdolgozásainak köszönhetően válhattak igazán népszerűvé. A magyar próza hatalommal megalakodni nem tudó megújítója egészen a 80-as évekig számos átdolgozással, valamint saját mesekönyvvvel és ifjúsági regénnyel gazdagította a gyerekirodalmat. Egyszerre volt ez számára megélhetési forrás – „A Rákosi korszak hosszú írói szilenciumának időszakában nem Mészöly volt az egyetlen író, aki mesékből, bábszínházi adaptációkból, átdolgozásokból tartotta fenn magát” (Szolláth 2020: 116) –, másrészt felelősséget jelentő, korszerű műfaj (ld. Mészöly 1980: 139). „Mészöly Miklós személyi bibliográfiája az ötvenes években szinte csak mesekiadványok, meseátiratok, átdolgozások, bábjátékok adataiból áll” (Thomka Beáta 1995: 138). Az 50-es években meséken, mesék dramatizálásán gyakran együtt dolgoztak feleségével, Polcz Alaine-nel, aki Molnár Ilona írói néven publikált. Mészöly a leveleiben többször ír ezekről a munkákról, a 2018-ban megjelent levelezéskötetből nyilvánvalóvá válik, hogy az említett időszakban a gyermekek felé fordulás a művészi szabadság egyetlen lehetősége és egzisztenciális kérdés is volt, amit bizonyít, hogy az üzenetváltások gyakran érintik a megbízásokért kapott honoráriumokat (Mészöly–Polcz 2018: 164).⁶

Saját meseíveivel kapcsolatban joggal vetődik fel a kérdés, mennyire tekinthetők ezek gyermekeknek szánt műveknek, vagy mennyiben nyilvánul meg bennük a felnőttirodalomban megszólalni kényszerűségből nem tudó alkotó. Ahogy Thomka (1995: 139) is észreveszi Mészöly szüzsészövézésének a konvencionálistól való eltérését, legújabb monográfiája, Szolláth Dávid szintén megjegyzi, hogy a Mészöly-mesék nem felelnek meg a műfajra jellemző hagyományos történetvezetési képleteknek (Szolláth 2020: 119). Urbanik Tímea ugyancsak azon az állásponton van, hogy Mészöly „[m]eséi egy részében [...] átmeneti műfajról, felnőtteknek írott történetekről van szó” (Urbanik 2004). Lovász Andrea is megkerülhetetlennek találja a kérdést, és kiáll amellett, hogy „a Mészöly-szövegek elsősorban felnőttekhez szólnak”, ugyanakkor leszögezi, hogy a mese elsősorban nem gyermekműfaj, hiszen „mindig is a születésekor, mondásakor aktuális ontológiai, etikai, társadalmi kérdésekre adott válaszokat, vagy legalábbis kínált

⁶ „Egy napig nagyon elszontyolodtam, de most már kezdek megnyugodni, sőt, kezdünk jól állni; jött váratlanul romániai báb-elszámolásból 494 ft. Jön elsején *Dobos*-pénz, jön az MNDSZ pénz, jön a rádió-felolvasásért – és meséért, jön okt. 23-án (Petőfi adó, 17 h-kor) a *Hiú Cserépkirálykisasszony* – hát nem elég? S még nem is számítottam ide az óvodáskönyvet, az okt. 5-ig állítólag elszámolódik” (Mészöly Miklós Polcz Alaine-nak, 1955. szeptember 24. körül).

válaszlehetőségeket” (Lovász 2021: 101–106).⁷ Mesén keresztül artikulálni különféle egzisztenciális problémákat, határhelyzeteket és ilyen módon átjárni műfajok között nemcsak Mészöly számára bizonyult izgalmas feladatnak (vö. Nagy 2021), az ő személyiségéhez és poétikájához mindenestre jól illeszkedett. Mészöly egyébként is vonzódott a népi értékekhez, meséi „bővelkednek folklórelemekben és mitológiai reminiszcenciákban” (Szolláth 2020: 118), jellemző rá az „archaikus, mitikus-mesei kelléktár használata” (Lovász 2021: 106). „A népmesei hagyományokkal folytatott dialógus mellett a néphagyomány forrásként való szerepeltetése a népdalok, mondókák, tárgyak, szokások szintjén is megjelenik” (Urbanik 2004). A népmesei elemek gyakran keverednek mitológiai, pogány elemekkel, szürrealista víziókkal. Hogy a fentiek miatt is mutatható-e érdeklődés a szintén egyedi – nyitott szerkezettel jellemzett – Felsőtiszai népmesék iránt, azt nem lehet tudni, találkozásuk azonban rendkívül termékenynek bizonyult.

Saját mesék írása mellett, más népmesék és műmesék átdolgozásainak sorában a Felsőtiszai népmesék megjelenését követően három évvel, 1959-ben a Móra Kiadónál 16.000 példányban jelent meg *A tengerlépő cipő* című kötet, amelyben 23 mese található a Kocsisné Szirmai Fóris Mária teljes gyűjtéséből (Mészöly 1959). A könyvészeti adatok egyértelműsítik a forrást: „Összegyűjtötte és lejegyezte Kocsisné Szirmai Fóris Mária”, valamint az alcím „Tiszaháti népmesék” is megerősíti az eredetet. Felvetődhet a kérdés, van-e különbség a „felsőtiszai” és a „tiszaháti” helyjelölő jelzők között, de valójában mindkét elnevezés ugyanarra a tájegységre vonatkozik (a Tiszahát közkeletűbb elnevezése annak a területnek, melyet szintén több részre lehet osztani: szatmári, beregi, szabolcsi, ungi). *A tengerlépő cipő* 15 meséje az 1956-os kötetben is szerepel, 8 mese viszont csak a teljes gyűjtésben található meg. A mesék kiválasztásában szerepet játszhatott a célközönség – „Válogatta és gyerekek számára átdolgozta Mészöly Miklós” –, amit a megjelenés helye szintén predesztinál (Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó). A könyvben hasonló arányban vannak Furicz Jánostól és Pályuk Annától származó mesék. A kiadvány címadó, egyben kötetnyitó darabja egy Furiczról gyűjtött tündérmese, ami később mások figyelmét is felkeltette, megjelent Cs. Meggyes Mária Szélanyó keresztlányja (Cs. Meggyes 1986) és Varga Domokos Ritkaszép magyar népmesék című köteteiben (Varga 1999), majd készült belőle bábszínházi adaptáció. Közel tíz évvel később Mészöly újra ihletőre talált a felsőtiszai népmesékben, 1968-ban szintén a Móra Kiadónál jelent meg a *Csodacsopor* című válogatáskötet 12 mesével, melyek átdolgozását Belia Györggyel együtt végezték (Mészöly–Belia 1968).⁸ Ez a válogatás 2000-ben ismét megjelent

⁷ A Felsőtiszai népmesék esetében ugyan csak Mészöly-átdolgozásokról van szó, érdekes ugyanakkor az a párhuzam, amit a Fóris-féle gyűjtés hátsó borítójának ajánlása sugall: „Felnőtteknek”.

⁸ Belia György (1923–1982) irodalomtörténész, műfordító, kötetek sorát rendezte sajtó alá, munkálatai alapozták meg többek között Babits Mihály összes műveinek kiadását.

az Ister Kiadónál változatlan tartalommal, de új illusztrációkkal (Szilágyi Eszter Mária). A hátsó borító ajánlása szerint a könyvecske az év minden hónapjára tartalmaz egy mesét.

A meseátdolgozó Zalka Csenge Virág

Zalka Csenge Virág hivatásos mesemondó, magyar, majd külföldi tanulmányok után hazatérve előadóként népszerűsíti a hagyományos történeteket, de a területhez kapcsolódó kutatómunkája is jelentős, több népmesegyűjteménye, a mesemondásról szóló könyve jelent már meg. A Móra Könyvkiadó szerzője, aktív résztvevője a digitális médiának, történetmondással kapcsolatos blogján (A Tarkabarka Hölgy Naplója) folyamatosan tesz közzé mesékkal, mesemondással összefüggő tartalmakat. Rendszeres résztvevője hazai és nemzetközi fesztiváloknak, de könyvtárakban, oktatási intézményekben szintén visszatérő vendég. Különösen érdekli a hagyományos mese és a popkultúra keresztmetszete. Egyaránt fontos számára a hagyományőrzés, ugyanakkor a múlt és a jelen közötti hídépítés, a kortárs kultúra jelenségeire való reflektálás. Az általa összeállított mesegyűjtemények rendre visszaigazolják ezeket a törekvéseket, és olyan komplex szemléletmódról tanúskodnak, melyben együtt van jelen a hagyománytisztelet, a filológiai igényesség, a gyakori mesemondói tapasztalat és nyitott világszemlélet, az aktuális problémák iránti érzékenység. Folyamatosan megjelenő könyvei méltán népszerűek, jelentős mértékben hozzájárulnak a gyermekirodalom „nagykorúsodásához”.

Zalka Csenge Virág egyaránt járatos a magyar és az idegen népek folklórájában, szívesen kalandozik el a mitológia világában, vagy mélyül el egyes kisebbségek, bennszülött népek meséiben. Válogatásaiban a világ különböző tájairól származó mesék mellett ott vannak a magyar nyelvterület ismertebb és kevésbé ismertebb meseregíóiából származó történetek. A vele készült interjúkból viszont kiderül, hogy a tiszaháti népmesék, s főként Pályuk Anna iránt különös vonzalmat érez, „Anicát” kedvenc mesemondójának tartja (Péter 2017; Karafiáth 2020; Varga 2020; Filákovity 2022). Ennek tudatában nem véletlen, hogy 2018-ban – még angolul – megjelent Zalkának egy főként amerikai piacra szánt válogatása Pályuk Anna meséiből *Dancing on Blades* címmel (Zalka 2018). Majd 2019-ben napvilágot látott, s azóta már a negyedik kiadásnál tartó *Ribizli a világ végén* című, 2020-ban az év gyermekkönyve díjat elnyerő népmese-válogatás kötete, melynek 39 meséjéből 6 felsőtiszai népmese, vagy ahogy a szerző aposztrofálja, kárpátaljai mese, s ebből 5 Pályuk Annától származik (Zalka 2019). A gyűjtemény egyébként az egész magyar nyelvterületre kiterjed, Szigetköztől Székelyföldig, Vajdaságtól Kárpátaljáig, de beszédes, hogy a nyitó mese (A feneketlen kút) forrása szintén Pályuk. A válogatás összetételét nyilván a tematika is befolyásolta, hiszen a tervezett mesegyűjtemény-sorozat első eleme a cselekvő női hősöket kívánta fókuszba állítani, más néven feminista népmeséket gyűjtött.

Hogy a címadó blogsorozat (Feminista Magyar Népmesék⁹) nevéhez mennyire illeszkedik a könyvbeli tartalom, arról lehetne vitatkozni (ld. Baka L. 2022), az azonban bizonyos, hogy a feldolgozott mesék a konvencionálistól változatosabb női szerepekkel, a férfi alakok mellett azonos értékkel megjelenő hősnőkkel szembesítik az olvasót.

Zalkát átdolgozásaiban a hagyománytisztelet jellemzi, ám bátrabban nyúl a szövegekhez. Vázukat nem alakítja át, csupán saját ízlése szerint „színezi ki” a történetet. Nevet ad az eredetileg névtelen szereplőknek, tájszavakat, ma már nem használt kifejezéseket kicserél, egyes motívumokat megváltoztat azzal a céllal, hogy erősebb hatást keltsen, jobban megragadja és fókuszálja a befogadó figyelmét. Mint a Ribizli a világ végén utószavában írja: „[t]öredékesen megőrizni a mesét hagyománytiszteletből, egyfajta lefagyasztott állapotban tartani akkor is, ha a mai közönség egy kukkot sem ért belőle, véleményem szerint kevésbé tiszteli meg a múlt zseniális mesemondóit, mint ha a legjobb tudásunk szerint kerek egészet alkotunk a ránk maradt töredékekből” (Zalka 2019: 229). Könyveinek nyelvezete ezért sem visel magán archaizáló jegyeket, helyette a mindenkori aktuális nyelvhasználat szabályait alkalmazza, ugyanakkor pontos forrásmegjelöléssel, gyakran jegyzetekkel segíti a kulturális távolság áthidalását (Szlukovényi 2022). Bizonyos nyelvi megoldásai, fogalmai egyfajta aktualizáló stratégiába illeszkednek, céljuk, hogy a jelen korhoz közelítsék a régi meséket (Baka L. 2022). Zalka célja emellett a gyermek befogadó megszólítása és orientálása, amit az alcím is hangsúlyoz: „rég magyar népmesék mai gyerekeknek.”

Eltérések a szövegváltozatokban

Mielőtt összehasonlítanám a gyűjtő által lejegyzett szövegeket az átdolgozások szövegeivel, mindenképpen fontosnak tartom leszögezni, hogy a népmese a szóbeliség jellegéből adódóan eredendően is több variációban létező műfaj, rögzített szövegről csak az írott formát öltött, olvasásra szánt változatánál beszélhetünk. Hogy következtetéseket vonhassak le a szövegek alakulására vonatkozóan, több

⁹ „Szeretnék a sorozatba kevésbé ismert, a „Magyar Népmesék” kánonból kieső történeteket felkutatni, amik feminista értékeket, minden nem számára egyaránt fontos és előre mutató üzeneteket tartalmaznak. [...] A »feminista« jelző alatt értek minden olyan történetet, ami a nemi egyenjogúságot, a nők iránti tiszteletet, szex-pozitív hozzáállást és árnyaltabb nemi szerepek elfogadását szorgalmazza (direkt vagy szimbolikus formában). Külön figyelmet fordítok majd az önálló, érdekes, magabiztos női karakterekre a mesékben, valamint az anya- és feleségszerepen kívül eső, független életúttal rendelkező lányokra is. Nem feltétel, hogy a fent említett értékek a történet fő vonalát alkossák; szeretnék kiemelni néhány olyan mesét is, melynek mellékszereplőit, apróbb részleteit érdemes alaposabban szemügyre venni” (Zalka Csenge Virág: A Tarkabarka Hölgy Naplója).

mesét, illetve meseátdolgozást összevetettem, de terjedelmi korlátok miatt itt most csak két olyan mesére szorítkozom, mely mindhárom kötetben, tehát a Felsőtisza népmesékben, A tengerlépő cipőben és a Ribizli a világ végén című válogatásban is szerepel, és ezekből néhány részletet próbálok párhuzamba állítani. Az első mese A tengerlépő cipő, Furicz János meséje, Mészöly átdolgozáskötetének címadó darabja, a kötet nyitómeséje, és Zalka kötetében szintén megtalálható.

Kocsisné Szirmai Fóris Mária szövege:

„Bizony szegény kislány még egyet se sóhajtott, már ott állott egy vén bűti boszorkány előtt. Hej, de csúnya vót. Az orra a mellit verte, olyan csúnya hangja vót, hogy a kislány félelmibe majd meghótt.

– Na ha már itt vagy, fogd ezt a korsót, osztán merítsd tele, hozd el a kútról – mondja a kislánynak, avval a kezibe nyom egy csúnya, piszkos, rossz korsót.

A kislány meg erősen a földhöz vágta. Hűj, halljatok csudát, annyi varangyosbéka lett belüle, ahány cserepdarabra tört. Osztán olyan hirtelen elbújtak a földbe, hogy az csak csuda.

– Na ha te ilyen mérges vagy, akkor menj is haza úgy, ahogy tudsz, de nekem nem kellesz – mondja a boszorkány a kislánynak, az meg fogta magát, osztán leült a küszöbre, csak elkezd körülötte repkedni hat szép fehér galamb” (Kocsisné 1956: 119).

Mészöly Miklós szövege:

„No, a kislány még egyet se sóhajtott, már ott állott egy vén böjti boszorkány előtt.

Jujj, de csúnya volt.

Az orra a mellét verte. Olyan érdes, erős, füstös hangon szólt, hogy a kislány félelmében majdnem elfutott.

– Ha már itt vagy, kislányom – mondta mézédeseen a boszorkány –, fogd meg ezt a korsót, merítsd meg a kútból.

Azzal a kezébe nyomott egy csúnya, piszkos korsót.

A kisleány erősen a földhöz vágta.

Ahány cserepdarabra tört a korsó, annyi varangyos béka lett belőle. De ahogy lettek, olyan hirtelen el is tűntek a föld mélyében.

– Ha te ilyen mérges vagy – mondta még mézédesebben a böjti boszorkány –, menj és hozz úgy, ahogy tudsz, de nekem víz kell.

A kislány fogta magát s leült a küszöbre.

Ahogy leült, elkezdett röpködni körötte hat szép fehér galamb” (Mészöly 1959: 9).

Zalka Csenge Virág szövege:

„A lány egyet sem sóhajtott, máris ott állt a böjti boszorkány háza előtt, szemtől szemben egy iszonyatosan csúf banyával. A banya orra a földet verte,

a szeme szikrát hányt, és olyan volt a hangja, mint a reszelő. Zsófi félelmében megtántorodott, de a cipők ügyeltek rá, hogy ne essen hanyatt.

– Hát te meg hogy kerülsz ide? – recsegte a böjti boszorkány.

– Csak nem szolgálni jöttél hozzám...? Na, ha már itt vagy, ne bámulj és álldogálj, hanem tedd magad hasznossá! Fogd ezt a korsót, és hozz vizet a kútról!

A lány, emlékezve rá, mit tanácsoltak neki a cipők, fogta a korsót, és teljes erejéből földhöz csapta. A korsó ezer darabra tört, és minden darabja egy-egy varangyos békává változott, amik szanaszét ugráltak.

– Miféle ügyetlen szerzet vagy te?! – rikácsolt a boszorkány. – Nesze, még egy korsó, de ezt össze ne törd!

Mondhatott a banya akármit, Zsófi fogta a második korsót, és ripityára törte. Sőt, a harmadikat és a negyediket is. Ekkorra már térdig álltak a varangyos békákban, és a boszorkánynak elfogyott a türelme:

– Ilyen csapnivaló szolgáló ugyan nem kell nekem! Takarodj haza!” (Zalka 2019: 23).

Megfigyelhető, hogy Mészöly átdolgozásai nyelvi, stilisztikai jellegűek, a mese szűzségét egyáltalán nem érintik. Elhagyja a népies elbeszélésben gyakori „osztánhat” kifejezést. Ez, illetve az „osztán”, mint az azután tájdivatos, hibás formája olyan gyakori a Furicz Jánostól gyűjtött mesékben, hogy a gyerekek a mesélőt Osztánhat bácsinak nevezték. Szintén jellemző Kocsisné adatközlőjére a mesékben minduntalan felbukkanó rímelési kedv: „Az orra a mellit verte, olyan csúnya hangja vót, hogy a kislyány félelmibe majd meghótt.” Főleg az orosz népmesék sajátossága, hogy nemegyszer részleteikben vagy teljes egészükben rímes prózában hangzanak el, s mivel a Tiszaháton a magyar parasztság a XIV. század óta vagy még régebben kárpátukrán és román földművelőkkel és pásztorokkal élt együtt, ez mesekincsén is nyomokat hagyott (Kovács 1956: 403). Felvetődhet még a kérdés, hogy lett a „büti” boszorkányból „böjti” boszorkány, egyáltalán hol kereshető a szó eredete.¹⁰ Ennek a jelzőnek a szöveg értelme szempontjából nincs

¹⁰ A Pallas nagy lexikona szerint a farsang végén vagy a böjt elején elégetett szalababot takarja. A böjti jelző népetimológiai elcsavarása a tájszólási „büdi” változat, mely Gaál József XIX. századi bohózatán (A peleskei nótárius) keresztül lett országszerte ismert. A Magyar közmondások könyvében (Erdélyi 1851) azt olvashatjuk, hogy „a Tisza mellett »büti«-nek mondják a böjtöt, melylyel rokon hangzásu Búd, s ő [Dugonics András – a szerző] azt talán bütnék értvén, böjt alakban adta át az irodalomnak.” Hogy van-e a népetimológiának köze az Abaúj megyei Búd (pl. Hernádbúd) településnév kialakulásához, vagy honnan eredeztethető a Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyei Tiszavasvári településrészeként ismert Tiszabúd neve, az vitatható, érdekes adalék lehet azonban, hogy a „büdi boszorkány” kulturális örökségként része a Tiszavasvári Települési Értéktárnak.

jelentősége, valószínűleg azért találjuk mindkét átdolgozásban a „böjti” formát, mert a jelenkori nyelvhasználat ennek tud valamiféle jelentést tulajdonítani.

A történethez Zalka is hű marad, de az ő stílusa közelebb áll a jelenkori nyelvváltozathoz. Egyáltalán nem archaizál, sőt olyan kifejezéseket alkalmaz (pl. iszonyatosan), amelyek nem jellemzőek a népies nyelvhasználatra. Szemléletes-ségre törekszik, aminek érdekében erőteljesebb benyomásokat szeretne ébreszteni, amit helyenként túlzásokkal („a banya orra a földet verte”, „teljes erejéből”, „[a] korsó ezer darabra tört”), helyenként szóképekkel („olyan volt a hangja, mint a reszelő”), helyenként fokozással ér el („fogta a második korsót, és ripityára tört. Sőt, a harmadikat és a negyediket is”), illetve észrevehető az a törekvése, amit az élőszavas mesemondás esetében is igen fontosnak tart, hogy egyszerre több érzékszervre próbál hatást gyakorolni (Zalka 2016: 174). Szintén ezt az impreszivitást szolgálja a változatos modalitás.

A másik összehasonlított szöveg A feneketlen kút című mese, Pályuk Annától származik, Zalka átdolgozáskötetének nyitómeséje, és Mészölynek A tengerlépő cipő című könyvében is olvasható.

Kocsisné Szirmai Fóris Mária szövege:

„Így nem vót már reménye a királynak, hogy előkerül a gyűrű, mikor egy este beállít hozzá egy kis cigányképű ember, osztán azt mondja a királynak:...” (Kocsisné 1956: 193).

Mészöly Miklós szövege:

„Nagyon búsult a király s már-már le is mondott a gyűrűről, – mikor egy este beállított hozzá egy kis ördöggépű ember” (Mészöly 1959: 57).

Zalka Csenge Virág szövege:

„Ahogy a király tanácstalanul állt a kútnál, egyszerre csak megjelent mellette egy idegen. Magas volt, titokzatos tekintetű és jól öltözött” (Zalka 2019: 6).

A feneketlen kút átdolgozásai kapcsán hasonló észrevételeink lehetnek, mint az előzőekben vizsgált mese esetében. Mészölyt visszafogottság jellemzi, változtatásaival kora gyermekolvasóját szeretné segíteni, ugyanakkor a hagyományhoz is próbál hű maradni, például nem törekszik mindenáron a népies vagy régi-es kifejezések helyettesítésére (lajtorja, kénkö, minutában, tornácon). Zalka szabadabban bánik a szöveggel, de figyel a feszes és logikus szerkezet megtartására, sőt, ha a forrása nem felel meg ennek, a cél érdekében bátran eszközöl változtatásokat. Sokszor a beszélt nyelvváltozathoz közelít, nyelvhasználatát mindenütt érthető a XXI. századi gyermekolvasó számára. A szereplőjének való névadással (Anica) részben tiszteleg a szövegközlő előtt, részben megkönnyíti a hőssel való azonosulást. „Egy-egy szó vagy elem kicserélése, a névadás gesztusa, az egyes

történetek egymás mellé rendezésének sajátos kombinatorikája szinte ugyanaból valami egészen mást, üdítően máit teremthet” (Baka L. 2022).

A fenti idézetek jól szemléltetik, hogy lesz például egy „kis cigányképű emberből” „titokzatos tekintetű, magas idegen”. Mészöly változtatását nyilván az indokolja, hogy az 1950-es években elhallgatták a cigánysággal kapcsolatos problémákat, marginális és jogfosztott, nemzetiségnek nem tekintett társadalmi csoport volt, melynek a neve nem mutatott volna jól egy gyermekkönyvben. Mészöly választása (ördöggépű) viszont azért is szerencsés, mert a mese Kovács Ágnes szerint „a tündérmese és a babonás történet határán álló, az ördög földi ténykedésének igen nagy szerepet tulajdonító mes[e]” (Kovács 1956: 402). (A Magyar népmesekatalógus tipologizálásának megfelelően a rászedettördög-mese kategóriájába is besorolhatnánk.)

A Kocsisné által gyűjtött változatban találhatunk egy következetlenséget. A mese eleje arra utal, hogy a király lányai különböző anyáktól származnak: „a kis kisasszonynak az édesanyja tündérlány vót, azok meg mindent látnak. [...] [a közbülső] édesanyja meg bűbajos vót. Így mindent látott az is.” A mesének egy későbbi párbeszéde viszont közös anyát feltételez: „hát nem emlékezik rá, édesapánk, hogy ezt a gyűrűt akkor kapta az édesanyánktul, mikor én születtem. Hiszen azért is szerette annyira, mert három kű vót benne, mindegyik kű egyik lánya szemire hasonlított” (Kocsisné 1956: 193–195). Mészöly ezt a következetlenséget úgy oldja fel, hogy kihagyja azokat a mondatokat a mese elejéről, amelyek a lányok különböző anyáktól való származására vonatkoznak. Zalka pedig kibővíti a mesét az anyák történetével, amihez erdélyi és csallóközi mondákat is felhasznál: „A három királykisasszony három anyától született, de egy volt az apjuk, aki egyformán szerette mind a hármukat. Amikor a király először házasodott meg, egy szépséges tündérkirálynőt vett feleségül. Gyermekük született, és boldogan éltek, amíg el nem jött az ideje, hogy a tündérek elvonuljanak az emberi világból, és más, békésebb helyre költözzenek. A királynő is búcsút mondott a férjének meg a lányának, és elment az alattvalóival, fel a csillagos égbe. Nem sokkal később a király ismét megházasodott. Másodjára egy tudós asszonyt vett feleségül, aki ismerte a fák, növények titkait, és bölcs tanácsokkal segítette a férje munkáját. Neki is született gyermeke, a második királykisasszony. Igen ám, de látva a királyné tudományát, az udvari emberek pusmogni kezdtek, hogy boszorkányságot űz, az ördöggel cimborál. Eleinte senki sem hallgatott a pletykákra, de ahogy a pusmogók egyre hangosabbak lettek, a tudós asszony belátta, hogy nincs maradása a királyi udvarban. Hogy lánya békében nevelkedhessen, ő is elbúcsúzott a férjétől és a gyermekétől, és elutazott messzi földre. Magával vitte a tudományát. Amikor a király harmadjára megházasodott, egy olyan lányt vett feleségül, aki nem volt se tündér, se tudós, csupán egy jószívű, halandó asszony. Tőle született a harmadik lánya” (Zalka 2019: 5–6). Ezzel a betoldással a történet logikussá válik, felvetődik viszont a kérdés, hogy milyen mértékű változtatás esetén

beszélhetünk még népmeséről, meddig terjed az átdolgozó szabadsága. Zalka a könyv utószavában úgy fogalmaz, hogy „[n]em tartom magam a könyvben szereplő mesék írójának vagy szerzőjének”. A pontos forrásmegjelöléssel ösztönzi olvasóját a régi változatok felkutatására és megismerésére, ugyanakkor az általa eszközölt változtatások helyenként a befogadás folyamatára is hatással lehetnek. A belső képalkotásunkat, a szereplőkről és az egyes helyzetekről való ítéletalkotásunkat módosíthatja a mese „kiszínezése”, illetve „felöltöztetése”, az eredetileg névtelen szereplőnek névvel való ellátása vagy a megszólalók nyelvi kifejezőmódjának megváltoztatása. Ezen eszközök tudatos használata egyes mesebeli problémaköröket hangsúlyossá tehet, másokat háttérbe szoríthat. „A díszítőelemek szabad kombinációjával összeállított saját verzió” (Szlukovényi 2022) abban viszont elvitathatatlan értékkel bír, hogy a gyerekek számára élvezhetőbbé válik, segíti ennek a korosztálynak az olvasóvá válását.

Összegzés

Tanulmányommal a felsőtiszai népmesék világába szerettem volna elkalauzolni az olvasót. Törekedtem annak az érzékeltetésére, hogy a közismerttől eltérő, eredeti stílusú mesékről van szó, nem véletlenül ragadták meg a későbbi korok szerzőinek a figyelmét is. Mészöly Miklós és Zalka Csenge Virág személyében két eltérő poétikájú személyt ismerhattunk meg, ám az átdolgozásaikat tekintve mindkettőjük munkamódszerének van létjogosultsága. Mindketten sokat tettek azért, hogy ez a kivételesen gazdag és érdekes anyag ismertté váljon és fennmaradjon. Megpróbáltam rámutatni, mi jellemzi a több évtizeddel, majd egy évszázaddal később készült átdolgozásokat, miközben célom volt az elgondolkodtatás, a válaszkeresés olyan kérdések vonatkozásában, mint a meseátdolgozó felelőssége, a néprajzi értékek átmentésének fontossága, a befogadás és a meseátdolgozás viszonya. A problémakör elég összetettnek bizonyult, s azt gondolom, hogy egzaktabb következtetések levonásához még tágabb szövegkorpusz vizsgálata lenne szükséges mind Mészöly, mind Zalka esetében. Egy olvasókat is bevonó kutatás talán adalékokat szolgáltatna azzal kapcsolatban, hogy mely szövegváltozatok segíthetik leginkább a mesék befogadását és feldolgozását, melyek illeszkednek jobban a meséhez mint hallgatott, illetve a meséhez mint olvasott szöveghez.

Felhasznált szakirodalom

Baka L. Patrik (2022): A feminista magyar népmese megtalálása. (Zalka Csenge Virág: Régi magyar népmesék mai gyerekeknek) Irodalmi Szemle 2022/6. 77–94. <https://irodalmiszemle.sk/2022/06/baka-l-patrik-a-feminista-magyar-nepmese-megtalalasa/> (Letöltés: 2023. 07. 31.)

- Cs. Meggyes Mária (szerk.) (1986): Szélanyó keresztlánya. A Felső-Tisza-vidék (Taktaköz, Bodroghöz, Szabolcs-Szatmár megye) népmeséi. Móra Kiadó. Budapest.
- Hamar Péter (2008): „Ma is meg vannak a füzeim...” In: Hamar Péter: Ködösítés nélkül. Kairosz. Budapest. 55–82.
- Hangácsi Zsuzsanna (2019): „Gyerekeknél nincsenek jobb olvasók”: a meseíró Móricz Zsigmond leveleinek tükrében. Kalligram 28(7–8) 140–143.
- Kocsisné Szirmai Fóris Mária (gyűjt.) (1956): Felsőtisza népmesék. Alföldi Magvető. Debrecen.
- Kocsisné Szirmai Fóris Mária (szerk.) (1968): Csodacsopor. Móra Kiadó. Budapest.
- Kovács Ágnes (1956): Utószó. In: Kocsisné Szirmai Fóris Mária (gyűjt.) (1956): Felsőtisza népmesék. Alföldi Magvető. Debrecen.
- Lovász Andrea (2021): Mészöly Miklós meséiről. Irodalmi Magazin 2021/4. 101–106.
- Mészöly Miklós (átdolg.) (1959): A tengerlépő cipő. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest.
- Mészöly Miklós (1980): Érintések. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
- Mészöly Miklós – Belia György (átdolg.) (1968): Csodacsopor. Móra Kiadó. Budapest.
- Mészöly Miklós – Belia György (átdolg.) (2000): A csodacsopor. Ister Kiadó. Budapest.
- Mészöly Miklós – Kocsisné Szirmai Fóris Mária (szerk.) (1959): A tengerlépő cipő (Tiszaháti népmesék. Móra Kiadó. Budapest.
- Mészöly Miklós – Polcz Alaine (2018): A bilincs a szabadság legyen. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése 1948–1997. Jelenkor Kiadó. Budapest.
- Nagy Balázs (2021): Egzisztencialista sajátosságok Pilinszky János verses meséiben. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 56(4) 72–82.
- Nagy Gabriella Ágnes (2020): „A mese aktív párbeszéd a közönséggel.” Zalka Csenge Virág köteteiről. Tempevölgy 2020/4. 70–80.
- Raffai Judit (2004): A magyar mesemondás hagyománya. Hagyományok Háza. Budapest.
- Szolláth Dávid (2020): Mészöly Miklós. Jelenkor Kiadó. Budapest.
- Szhlukovényi Katalin (2022): Kié az aranyalma? Egy szerkesztő észrevételei Zalka Csenge Virág népmese gyűjteményei kapcsán. <https://igyic.hu/esszektanulmanyok/kie-az-aranyalma.html> (Letöltés: 2023. 07. 31.)
- Thomka Beáta (1995): Mészöly Miklós. Kalligram Kiadó. Pozsony. https://konyvtar.dia.hu/xhtml/_szakirodalom/meszoly_thomka_meszoly_miklos.xhtml (2023. 07. 31.)
- Urbanik Tímea (2004): „Ilyenek a mesék, amelyek képesek túlélni a valóságot”. Mészöly Miklós mesetörténetei. Argus 2004/12. 79–86. <https://web.archive>

org/web/20070607021330/http://www.argus.hu/2004_11/urbanik.htm (Letöltés: 2023. 07. 31.)

Varga Domokos (1998): Ritkaszerű magyar népmesék. Hét Kijár Kiadó. Budapest.

Zalka Csenge Virág (2018): *Dancing on Blades – Rare and exquisite folktales from the Carpathian Mountains*. Parkhurst Brothers. Marion, Michigan.

Zalka Csenge Virág (2016): *Mesemondók márpedig vannak*. Pont. Budapest.

Zalka Csenge Virág (2019): *Ribizli a világ végén – Régi népmesék mai gyerekeknek*. Móra Könyvkiadó. Budapest.

További források

A Tarkabarka Hölg Naplója. (Zalka Csenge Virág blogja) <https://tarkabarka.blogspot.com/search?q=szirmai+f%C3%B3ris> (Letöltés: 2023. 07. 31.)

A Pallas nagy lexikona: böjti boszorkány: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/015/pc001564.html> (Letöltés: 2023. 07. 31.)

A magyar nyelv értelmező szótára: böjti, boszorkány: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotar-1BE8B/b-1EF8E/boszorkany-21908/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZxhpa29ub2tfMUJFOEliXX0sICJxdWVyeSI6ICJiXHUwMGY2anRpIGJvc3pvcmtedTAwZTFueSJ9> (Letöltés: 2023. 07. 31.)

Erdélyi János (1851): *Magyar közmondások könyve*: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Szolasok-regi-magyar-szolasok-es-kozmondasok-1/erdelyi-janos-magyar-kozmondasok-konyve-2E62/b-3027/1283-budi-boszorkany-1133-3059-3072-336C/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPtllfU3pwbGFzb2tfMSJdfSwgInF1ZXJ5IjogImJcdTAwZmNkaSBib3N6b3JrXHUwMGUxbnkifQ> (Letöltés: 2023. 07. 31.)

Filákovity Radojka (2022): „Hősnők lehetünk a saját életünkben” – így tanítanak meg a népmesék női szereplői kiállni önmagunkért. <https://wmn.hu/kult/58416-hosnok-lehetunk-a-sajat-életünkben-iggy-tanítanak-meg-a-nepmesek-noi-szereploi-kiallni-onmagunkert> (Letöltés: 2023. 07. 31.)

Karafiáth Orsolya (2020): Zalka Csenge Virág: „Nehéz körbeírni, miben is különbözök a hagyományos népi mesemondóktól” Magyar Narancs 2020. szeptember 26. <https://magyarnarancs.hu/konyv/aki-megfurdik-megoreg-szik-132657> (Letöltés: 2023. 07. 31.)

Magyar néprajzi lexikon szócikkei:

nyílt szerkezetű mese: <https://www.arca-num.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/n-734DB/nyilt-szerkezetu-mese-735F6/> (Letöltés: 2023. 07. 31.)

- Furicz János: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/f-72612/furicz-janos-tisزابokeny-ugocsa-m-1857-727FF/> (Letöltés: 2023. 07. 31.)
- Kocsisné Szirmai Fóris Mária: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-604.html> (Letöltés: 2023. 07. 31.)
- Pályuk Anna: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/p-736E3/palyuk-anna-veresmart-1858tisزابokeny-73720/?list=eyJmaWx0ZXJzIjoeyJNVSI6IFsiTkZPX0x-FWF9MZXhpa29ub2tfNzFEQ0MiXX0sICJxdWVyeSI6ICJwXHUwMGU-xbHl1ayBhbm5hIn0> (Letöltés: 2023. 07. 31.)
- Péter Beáta (2017): Amikor nem csak passzió, hanem szakma is a mesemondás. <https://liget.ro/studio/amikor-nem-csak-passzio-hanem-szakma-is-a-mesemondas#> (Letöltés: 2023. 07. 31.)
- Tiszavasvári Települési Értéktár: budi boszorkány: https://www.tiszavasvari.hu/files/jobboszlop/Ertektar/helyi_ertekek/budi_boszorkany.pdf (Letöltés: 2023. 07. 31.)
- Varga Klára (2020): Furfangos lányok, szemfüles boszorkányok. Magyar Hírlap 2020. december 1. <https://www.magyarhirlap.hu/kultura/20201201-furfangos-lanyok-szemfules-boszorkanyok> (Letöltés: 2023. 07. 31.)

A SOLARIS A VILÁGOK ÉS MŰVÉSZETEK KERESZTÚTJÁN

Mottó:

„Két lehetőség létezik: vagy egyedül vagyunk az Univerzumban, vagy nem. Mindkettő egyformán félelmetes.” (Arthur C. Clarke)

Stanislaw Lem regénye, a *Solaris* (1961) filozofikus sci-fi az eutópia és disztópia határán. Mindkét műfaj az utópia válfaja. A mesterséges intelligencia, a gépek a regényben és a belőle készült filmadaptációkban is az embert szolgálják (az őrálomlás, a vezérlőegységek, a központi komputer stb.). Ez a modern pozitív utópiák jellegzetessége, amelyekben a „nem létező hely” egy távoli, ám a képzeletbeli utazó számára reálisan elért, az emberinél magasabb rendű civilizáció. A napjainkban uralkodóvá vált utópiaváltozat, a disztópia ellenben egy rémálom a jövőről, amely azokat a jelenségeket nagyítja fel, amelyek a társadalmat már most is fenyegetik. Ám a vizsgált művekben nem az ökológiai katasztrófa vagy a nukleáris háború utáni új kőkorszak, nem a gépek uralta mesterséges világ rémületes képe áll a középpontban. Az embert itt más, a saját belsejében rejlő veszélyek fenyegetik. A fenyegetés motívuma, az őrálomláson megjelenő *vendégeknek* nevezett emberszabású lények viszont a disztópiák kedvelt eljárásait idézik. Andrej Tarkovszkij 1972-es és Steven Soderbergh 2002-es filmje úgy meséli újra a regénybeli szüzsét, hogy másra-másra helyezi a hangsúlyt, az adaptációk a szocializmus ideológiája ellenére tovább élő klasszikus orosz irodalom tradicionális erkölcs-orientáltságát és az új eszmei irányzatokat képviselő amerikai kortárs szemléletmódot is láthatóvá teszik. Műfaji eltérés is tapasztalható a két mozgóképes változat között: „egy szerzői és egy műfaji (történetesen hollywoodi) film” (Sághy 2018) jellegénél fogva másképp láttatja a megjelenítendő tartalmat, másra helyezi a hangsúlyt – figyelmeztet Sághy Miklós.

A vizsgált művek alapkérdései illeszkednek a hagyományos disztópia által megfogalmazott dilemmák sorába: Mik valójában a *Solaris*on megjelenő humanoid lények? Miért vannak ott az őrálomláson? Jelentenek-e veszélyt a földlakók számára?

A legfontosabb felvetülő probléma azonban filozófiai, a fausti kérdés, mely így merül fel a regényben: „rólunk van itt szó, az emberi megismerés hatáiról” (Lem 1977: 27). Legfőképpen arról szól a lengyel mű, hogy mit tesz és tehet az egyes egyén és általában az emberiség, és milyen árat kell fizetnie nagyratörő álmaiért. „Elindult az ember más világok, más civilizációk felé, pedig még

önmagában sem ismer minden zugot” – állapítja meg a főhős (uo.161). Ez az üzenet átmentődik a filmfeldolgozásokba is.

Magának a Solarisnak a mibenléte talányos. Neve a Napra utal, ám a saját pályáját módosítani tudó, két Nap körül keringő bolygó mintha manipulálni akarná az őt tanulmányozni akaró, uralomra tartózkodó embereket. A felszínét beborító anyag „[...] arra a meggyőződésre készítette a tudósokat, hogy az óceán valami gondolkodó monstrum” (uo. 25). A regényben és a filmekben egyaránt utalás történik rá, hogy megfelfejthetetlen rejtélyt jelent az emberek számára: 1300 oldalnyi bibliográfia tartalmazza a Solaris-kérdéssel foglalkozó műveket. Tarkovszkij filmjében is nagy múltú, önálló tudományágként emlegetik a szolarisztikát.

A reálisan létező tér megértését a heterotópiák és az utópiák teszik kérdésessé. Utóbbiak a fantázia szülöttei, melyek lehetőséget teremtenek a társadalom számára, hogy tükörként tekintsen a sosemvolt helyen tapasztaltakra, megláthassa saját világa hiányosságait, torzulásait.

A Foucault által heterotópiának nevezett helyek külsőek, mégis lokalizálhatók, ezek minden kultúrában megjelennek, és „megvalósult utópiaként állítják kétségek elé, forgatják ki középpontjukból a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket” – foglalja össze G. Fodor Gábor. „S létezik még egy fontos tér, amely kihívást intéz a nyilvános magától értetődősége ellen, ez a tükör. A tükör azért sajátos tér, mert egyfajta közbülső tapasztalatot képvisel. Mivel hely nélküli hely, így végső soron utópia: ott látom magam, ahol nem vagyok. De egyben heterotópia is: a tükör működése következtében, mivel ott látom magam, hiányzónak vélem magam a helyről, ahol vagyok, a tükör »működése« által tehát egyszerre teszi reálissá és irreálissá is az őt körül vevő világot” (G. Fodor 2006).

Kis Apokrif egy heterotópiáról

Stanislaw Lem regényében a meghatározatlan jövőben Kris Kelvin a távoli galaxis egyik bolygójára, a Solarisra érkezik, mert az ottani űrhajósoknak kell segítenie. A Solaris körül keringő uralomra már csak ketten vannak: a fizikus, doktor Sartorius és egy másik kutató, a biológus Snaut, akik nagyon barátságtalanul fogadják. A harmadik űrhajós, Gibarian a hős érkezése előtt öngyilkos lett, miután – kísérletképpen – a bolygót négy napon keresztül besugározták. Az uralom más lakóinak furcsa viselkedését a *vendégek* megérkezése okozza. Mindenkinnek más valaki jelenik meg, földi életének egy olyan szereplője, akihez valamilyen traumatikus élmény köti az illető embert. Ébredéskor Kris évekkal korábban öngyilkossá vált szerelmét, Harey-t pillantja meg maga mellett. A férfi faggatózására a nő azt feleli: „csak terád emlékszem” (Lem 61). Rémületében Kris holdjáróba ülteti, és kilövi az űrbe a kedvesét, de a fülkéjében újra ott találja a nőt anélkül, hogy az új Harey emlékezne rá: a társa korábban már eltávolította őt maga

mellől. Az úrállomás lakói felvilágosítják Krist, hogy a *vendégek* fizikai összetétele más, mint az embereké. Harey viszont egyre emberibb lesz, egyre több mindenre emlékszik a közös földi életükből. Amikor rájön, hogy mennyi szenvedést okoz szerelmének, folyékony oxigént iszik, ám a férfi szeme láttára újra feltámad. Ugyanis elpusztíthatatlan. Végül Sartorius doktor segítségével mégis sikerül végleg távoznia. Paradox módon tettét éppen szerelme motiválja, ugyanis nem akarja, hogy a férfi kínzásának eszköze legyen.

A regény befejező részében Kris Kelvin tudatosan dönt az ott maradás mellett, és a szöveg végén megfogalmazódik egy lehetséges válasz: a Solaris bolygó egy születőben lévő, az ember fizikai és pszichikai képességeit messze túlszárnyaló lény. A főhősnek a zárlatban megjelenő gondolatai megerősítik ezt. „Ám ha elmegyek innét, végképp lemondok arról a talán csekély, talán csak a képzeletben létező lehetőségéről, amit a jövő rejteget. Szóval – éveket töltsék azok között a bútorok között, amelyeket együtt érintettünk, abban a levegőben, amely még az ő lélegzetét őrzi? Azt remélem talán, hogy visszajön? Nem. De él bennem a várakozás, csupán ez maradt utána. Milyen beteljesülést, milyen megcsúfoltatást, milyen gyötrelmeket várok még? Nem tudok semmit, de rendületlenül hiszem, hogy a kegyetlen csodák ideje nem múlt el” (Lem 214). Bár szavakban cáfolja, viselkedésével mégis megerősíti a „Finis vitae sed non amoris” antik motívumát, melyet a középkor Trisztán és Izolda történetében jelenített meg, a romantika pedig a síron túl is tartó szerelem toposzában hozott újra divatba.

A regény cselekménye a hős utazásával és a Solaris körül keringő úrállomásra érkezésével kezdődik, ahol a rendetlenség és „zavaros bizonytalanság” (Lem 19) fogadja. A kiömlött folyadék a folyosón, a benne kirajzolódó, széttartó lábnyomok rajza, az összevissza felhalmozott, szétdobált tárgyak látványa kelti ezt a hatást. Ha szimbólumként tekintünk rá, ez a környezet a főszereplő lelkét uráló zűrzavart, kiúttalanságot képezi le. A külső közeget fenyegető pillantásként érzékeli. „A sötétség engem nézett” (Lem 29). Csak fokozza a bizonytalanságot az összeégett arcú, részegnek tűnő Snaut viselkedése. Tőle tudja meg, hogy az úrállomás harmadik lakója, Gibarian előző nap meghalt. Miközben szétnéz az öngyilkossá lett kolléga kabinjában, valaki kívülről megpróbálja kinyitni az ajtót, ám a hős nem engedi be. Szimbolikus motívum a második fejezetben, hogy a saját kabinjában átöltözve Kris felfedezi, úrhajósruhája belső zsebében ott lapul az otthonról elhozott lakáskulcsa. A rejtélyek kulcsa tehát nála van: amit a bensőjében hordoz, attól nem tud szabadulni, bárhová is menne. Mintha az antik Delphoiban, az Apollón-templom homlokzatára vésett felhívás ismétlődne: Ismerd meg magad! Az *Evangéliumokban* előforduló görög kifejezés, a *szplanchnidzomai* (σπλαγχνίζομαι) azt jelenti: szánalomból, együttérzésből indíthatni; együtt érezni valakivel. Ez etimológiailag a *szplanchnon* kifejezésből származik, ami azt jelenti: legbensőbb énem, legbensőbb érzéseim, szív, vonzódás, szeretet

(Nemeshegyi 2012: 15). A teljes önmegismerés csak a legbensőbb tartalmak feltárása, a szív mélyén rejtőző érzelmek nyilvánvalóvá tétele révén lehetséges.

Snaut azt mondja Krisnek a Solaris kutatásáról: „[r]óla nemigen tudunk meg többet, de talán magunkról...” (Lem 81). Ez az érzékeny, filozófusalkatú asztironauta megfogalmazza a szembenézés imperatívuszát is. „Elindultunk a Kozmoszba, mindenre felkészülve – magányosságra, harcra, szenvedésre, halálra. Szerénységből nem mondjuk ki hangosan, de remek fiúknak tartjuk magunkat. Aztán beugrik valami meglepetés, és rögtön kiderül, hogy a fene nagy elszántság csak póz volt. Nem a Kozmoszt akarjuk meghódítani, öregem, csak a Földet akarjuk kiterjeszteni a mindenség határáig. [...] Nyavalyát kellene nekünk másfajta világok. Tükröket akarunk!” (uo. 76). A bolygó pedig egy olyan tükröt tart az úrállomás lakói elé, amelybe nem szívesen pillantanak. Nem a Fölöttes Én racionális világa, hanem „a többitől elszakadt, körülzárt, elfojtott, befalazott folyamatok, az emlékezet gyulladásozó göcai” (uo. 77) öltenek számukra testet. A hősvállalja, hogy encefalogramma, a „röntgenprédikáció az ember nagyszerűségéről” (uo. 131) révén más képet közvetítsenek magukról a Solaris számára. Pedig sejti, hogy azzal talán „megöli” újraéledt szerelmét, akiről azt állítja, hogy már jobban szereti, mint az „eredetit”: „Attól félek, ha igazán ő volnál, nem tudnálak szeretni. [...] Mert valami borzasztót követtem el.” Harey pedig megerősíti: „azt akarom: tudd, nem ő vagyok” (uo. 151). Végül, amikor Harey Sartorius anihilátorának a segítségével önként távozik, és a többi vendég is eltűnik, mintha ezzel valóban létrejött volna a vágyott kapcsolat a bolygó és a földiek között.

Harey tehát egyféle kapcsolattartó személynek bizonyul az emberi és ember-feletti szféra között, olyan szerepe van, mint az antik görög mitológia Hermészének vagy a zsidó-keresztény hagyományban az angyaloknak. Szerepe az is, hogy a hőst hozzásegítse a megigazuláshoz, így hasonlít Dante Beatricéjére vagy Faust Margitjára. Miatta dönt úgy Kris Kelvin, hogy a Solarison marad.

Hogyan sugallják az önismeret és felelősségvállalás imperatívuszát a filmadaptációk, és mi mást üzennek a nézőknek?

Az adaptációelméletek alapkérdése, hogy sikerül-e a filmben „megtalálni az ábrázolást, a stílust, a narrációt adekvát képi kifejezőmóddal” – írja Sággy Miklós (Sággy 2018). Az adaptációs diskurzusban rendre megjelenik a paragoné, a művészetek vetélkedése, az a kérdés, hogy melyik művészeti ág a jobb: a leírt szavakból vagy az ábrázolt képekből építkező. Az elméleti szövegekben a hetvenes években kikristályosodott nézetek szerint az adaptáció főbb típusai: az irodalmi szövegnek a másik médiumba való átültetése, a transzpozíció; a jelentősebb változtatásokat tartalmazó szabad adaptáció; a kötetlen inspiráció és az alapl mű bizonyos motívumait tovább vivő kölcsönzés. Dragon Zoltán a kategorizáció

Geoffrey Wagner által felállított három fokozatú skáláját bemutatva figyelmeztet az abban rejlő ellentmondásra is. „[A]z olyan filmadaptációkat, melyekben alig észrevehető az adaptáló filmkészítő kéznyoma »transzpozíciónak« nevezi (mint-ha egy kis bazini utánérzéssel a metteur-en-scene alakja sejlene fel). »Kommen-tár« az, ahol az »eredeti« szöveget itt-ott átalakítva látjuk viszont, mely a filmké-sztítő értelmezését hivatott hangsúlyozni (Bazin emellett tört lándzsát írásaiban). »Analógia« pedig az, amikor a film oly mértékben eltér a forrástól, hogy az tulaj-donképpen már alig nevezhető adaptációnak, inkább egy másik művészet iroda-lomra történő reflexiójának. Alapvető ellentmondást rögzít ez a séma: eddig arról volt szó, hogy a film művészet státuszát az első kategória alapozná meg, mégis a harmadik kategória ismerné el az adaptációt egy másik művészeti ág eredményé-nek” (Dragon 2003).

A két mozgóképes alkotás sajátos művészi kommentárként viszonyul Lem regényéhez.

Föld – víz – tűz – erkölcs

Andrej Tarkovszkij 167 perces filmadaptációja 1972-ből sokkal nagyobb hang-súlyt fektet a szüzsé filozófiai, etikai vonatkozásaira. „Tarkovszkij befelé fordul-lása a Solarissal kezdődik” – írja Buglya Sándor. Ez a folyamat része a szovjet filmművészetben bekövetkezett fordulatnak „[...] amikor a hatvanas évek végé-től egyértelművé válik, hogy a társadalmi cselekvésre való ösztönzés formális, nem szabad komolyan venni, tettekre legfeljebb egy szűk rétegnek van lehetősé-ge, a szovjet film visszaalakul klasszikus orosz realizmussá” (Buglya 249). Csak-hogy ez a realizmus már nem direkt módon közelít a társadalmi problémákhoz, hanem az ember egyetemes, nembeli lényegét állítva középpontba az egyén lelki folyamatait vizsgálja. Tarkovszkij Solaris-értelmezésében a bűn és megigazulás motívuma válik elsődlegessé. Erre a felvételeket követő Lem dühösen utalt is. „A forgatáson sokat és csúnyán veszekedtek: az író sem a színészválasztás, sem a történetfolyamban lépten-nyomon felbukkanó módosítások ügyében nem tudott zöldágra vergődni a legendás direktorral, ráadásul láttatni akarta a vásznon az in-telligens bolygót. Utóbbi kívánsága technikai okok miatt, előbbi igénytömeg Tar-kovszkij nyakasságából kifolyólag nem valósulhatott meg, ezért a forgatás előre-haladtával már napi rendszerességgel vívták gyilkos kis csörtéiket. Végül a meg-csömörlött író inkább lelécelt, a következő szavakkal búcsúzva hajdani barátjá-tól: Bárcsak sohase csináltad volna meg a *Solarist*, és inkább a *Bűn és bűnhődés*t választottad volna” (Géczy 2006).

A hős által az űrben megtett külső útnál fontosabb a lélekút ábrázolása. Erre utalnak a szuperplánok, az űrutazáskor a szempárt előtérbe állító képek.

Szuperplán: a szem a lélek tükre (Donatas Banionis)

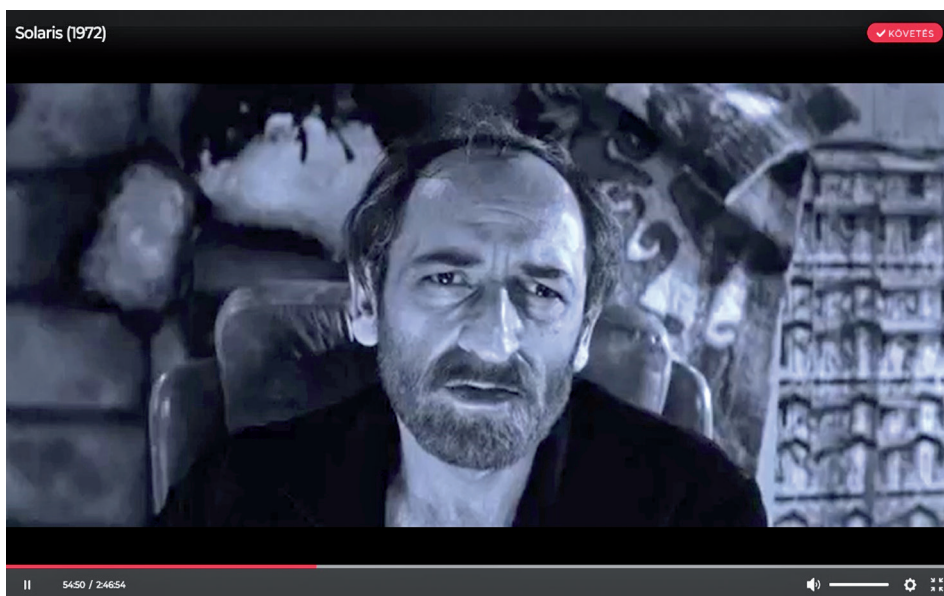
Már Stanislav Lem is utal az űrállomáson tartózkodó tudósok hübriszére, a Solaris tanulmányozásakor bevetett illegális módszerekre. „Mindez nagyon meglepett, hiszen a röntgensugarak alkalmazását pusztító hatásuk miatt ENSZ-egyezmény tiltja, és biztosan tudtam, hogy nem kértek engedélyt a Földtől ezekre a kísérletekre” (Lem 31).

A regénnyel ellentétben, amely a megérkezéssel kezdődik és az ott maradással zárul, a filmbeli jelenetek egynegyede a Földön játszódik. „A mozgóképi alkotásnak így lehetősége nyílik arra, hogy megképezze az ellentétet a tradicionális (spirituális) létforma és az űrbázis gépesített, modern világa között. Ez már csak azért is különösen fontos, hisz Kelvin, a tudós főszereplő útja (megtérésének kálváriája) a hagyományoktól való elkülönбöződés állapotából indul, s a tudomány modernitásán át vezet vissza a szülői ház tradicionális életformájához” – írja Sággy Miklós (i. m. 2018). A Solaris látványa csupán a film 46. percében tűnik föl, a bolygó körül keringő űrállomáson pedig korábbi felvételek, emlékképek révén minduntalan felbukkannak a földi terek. Az adaptációban sokkal több a transztextuális utalás, mint a regényben.

A transztextualitás Gérard Genette fogalma, két szöveg egymáshoz való viszonyának különböző eseteit jelenti. A filmekre vonatkoztatva a képi idézeteket tekinthetjük a transztextualitás egyik legismertebb esete, az intertextualitás megnyilvánulásának. Dante Alighieri *Isteni színjáték*ának modern adaptációjaként a Solaris olyan hely, amely egyféle Purgatóriumként lehetővé teszi a hős számára a korábbi hibáinak és bűneinek a megbánását. A regényben nem szerepelnek szülők, nincs utalás az űrhajósok kulturális gyökereire, nemzeti identitására. Tarkovszkij filmjében Kris Kelvin az űrállomáson rádöbben, hogy már elfelejtette az anyja arcát, elfelejtett tőle bocsánatot kérni a sok aggodalomért, amit neki

korábban okozott. A földön játszódnó jelenetek motívumai visszatérnek az űrállomáson játszódnó epizódokban.

Az orosz rendező filmjeiben minduntalan felbukkanó elemek: a tűz, víz, eső, levegő képei egy magával vitt film jeleneteiben ismétlődnek, melyet még Kris apja forgatott a főhős gyermekkorában. A művészet, a fotográfia és film, a valóság és tükörképének önreflexív motívumsora megjelenik mind a földön, mind pedig az űrállomáson játszódnó jelenetekben. Gibarian szobáját örmény templomok képe díszíti, a Kris számára hátrahagyott filmszalagon rögzített jellegzetes arca is utal a származására. Snaut pedig német szövegű dalt dudorászik.

Örmény szöttesek és templomok képe Gibarian kabinjában (Szosz Szargiszjan)

A regényben az űrállomás lakóinak nem látjuk a vendégeit, csak utalás történik rá, hogy Sartorius egy törpét vagy gyereket rejteget. Csupán Kris Kelvin feleségét láthatjuk. Gibariannak – az asztronauta halála után is az űrállomáson bolyongó – vendégeként a regényben egy néger nő, Tarkovszkij adaptációjában egy csengőt rázó fiatal lány sétál a folyosókon, fekszik a halott mellett a hűtőkamrában.

A párbeszéddek gyakran intertextuális egyezést mutatnak a regényszöveggel. A filmbeli zárókép a hazatérésé, a tékozló fiú bibliai történetére utaló jelenettel, és csak – a belső sírás hangtalan szimbólumaként – a ház belsejében zuhogó esőt látva döbbenünk rá, hogy mindez csupán a Solaris ajándéka az ott maradt hős számára. Mind a földi otthonban, mind az űrállomáson ott sorakoznak a kultúra jeles alkotóinak szobrai és alkotásaik: Tolsztoj mellszobra látható a földi lakásban, amely rejtett előképként a vezeklésül ifjúkori szerelmével poklokat járó

Nyehljudov hercegre, a *Feltámadás* hőisére utalhat. Pieter Brueghel képe, a *Hazatérés a vadászatról* ugyanúgy a hazatalálás vágyát sugallja, mint a Gibarian fülkáját díszítő tárgyak.

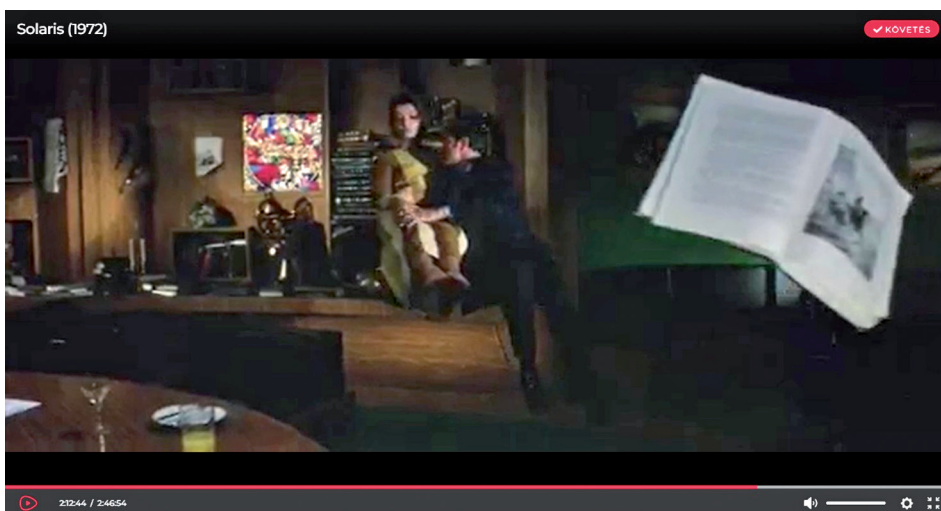
Andrej Tarkovszkij pluszban bevezetett szereplője, az Apa az etikum által nem fékezett tudománynak, az emberiség fausti törekvéseinek a veszélyeire figyelmezteti fiát. Indulás előtti vitájában Kelvin a tudományos haladást szembeállítja a szerinte csupán fantáziáló Berton hipotézisével, és a tudományos eredmény bármi áron történő elérése mellett tör lándzsát. Berton viszont a „minden áron való előrehaladás” gondolatát erkölcstelennek tartja, Kelvint saját elembertelenedésének veszélyére figyelmezteti, „könyvelő”, mondja róla az Apának. Az út végén a hősnek szembe kell néznie saját korábbi hibáival, csupán csak akkor juthat el a megbékélés állapotába és a Solaris igazi valójának a felismerésére.

Már Stanislav Lem is utal egyszer Goethe *Faustjára*, amikor Snaut így jellemzi Sartoriust: „a mi fordított Faustunk” (Lem 1977:191). A filmben Goethe művéből is idéz Snaut. (Fausti motívum az is, hogy a hős a tudományos kutatás miatt hanyagolta el és kergette öngyilkosságba szerelmét, az apja is arra figyelmezteti, hogy a kutatás oltárán feláldozta emberségét.) A filmben Snaut a *Don Quijote* passzusait is idézi az emberi dőre vágyak jelképeként, és a lovagregény kötetének a képe is felvillan egy jelenetben.

Tarkovszkij, Lem regényszövegét követve, természettudományos magyarázatot épít be a filmbe: azután jelennek meg a vendégek, miután az űrállomás lakói röntgenezték a Solaris felületét, és akkor marad abba a bolygó kísérteties válaszreakciója, amikor Kris tudatos énjének lenyomatát is közvetítik számára. Így a bolygó nem csupán a tudatalattiba szorított traumáikat fogja az űrhajósok elé vetíteni, hanem a megbocsátás és remény képeit is.

A kezdőkép lassú tempója, a kert növényeinek közelképi, alig mozgó ábrázolása a szemlélődés és nosztalgia hangulatát hordozza. A vízi növények mozgásának látványa az integető kezeket konnotálja, a búcsút pedig a hosszú esőjelenet, ami a sírás jelképe. A képsornak a film végén történő ismétlésekor az esőcseppek a ház belsejében folynak: ebből jön rá a néző, hogy a visszatérés csupán illuzórikus, a Solaris mutatja ezt a jelenetet a nála maradt hősnek. A távolító kameramozgás révén ez a nézői gyanú beigazolódik. A záróképben a szülői ház, amelynek lépcsőjén az apa magához öleli hazatérő fiát, egy nagytotálban láttatott szigeten van, a solarisi óceán közepén.

A lassú kameramozgás a meditáció kifejezése: mind a földi jelenetek széles snittjei, mind a filmbeli film képei lassú tempójúak, az emlékezés perceit kísérő filmzene, amelyben Eduard Artemijev Johann Sebastian Bach *Hívlak* kezdetű F-moll korálját dolgozza fel, sóvárgást, nosztalgiát fejez ki. Ez hangzik fel a film egyik legszebb jelenetében is, amikor Kris és Harey a súlytalanság állapotában lebeg, mellettük úszik el az égő gyertyájú gyertyatartó és a nyitott Don Quijote-kötet, míg lassan körbefordulnak az űrállomás szalonjában.

Lebegés az emlékek és vágyak világában (Natalja Bondarcsuk és Donatas Banionis)

A megidézett műalkotások közül visszatérő elem Brueghel *Hazatérés a vadászatról* című képe, amely megjelenik az úrállomás szalonjának a falán, és a hazatérés vágyát tematizálva életre is kel, mert a madarak szárnyra kapnak, és a kutyaugatás is hallatszik. A szimbolikus intermedialitás is szerepet kap, festményszerűvé válik a filmkép: a víz alatti növények látványa vagy az otthoni táj képe például az impresszionista festészetre, a terített teázó asztal a németalföldi csendéletekre utal vissza.

Az otthoni táj a búcsú képsoraiban

Imperializmus, meg hasonlítás és politikai korrektség

Steven Soderbergh 109 perces amerikai filmadaptációja 2002-ből, melynek forgatókönyvírója és operatőre is ő maga volt, technikailag jóval fejlettebb civilizációt mutat, mint a 30 évvel korábbi szovjet film. Nála nincsenek pártaktivistákra jellemzően viselkedő, kihallgatást végző, önbírálatot gyakorló, katonai egyenruhát viselő vagy cigarettázó asztronauták, nincsenek fekete-fehér filmek és kis-magnók. A regényben Berton jelentését Kris az űrállomáson olvassa, Tarkovszkijnál külön szereplőként látogatja meg Berton Kris Kelvint annak indulása előtt, hogy elmesélje neki a korábbi, Solarison szerzett tapasztalatait, bár ezeket Kris nem veszi komolyan. Az amerikai filmben a titkosrendőrség ágenseként biztatja a pszichológus hőst az útra kelésre, és az is kiderül a beszélgetésükből, hogy korábban már küldtek biztonságiakat is az űrállomásra.

Itt is a Földön zajlanak az első jelenetek, a sírást konnotáló, az ablakra csapódó eső képével indít a film, majd a magányosság és bűnbánat pózában láttatott főhőssel. Közben a felesége hangját halljuk, aki szerelméről biztosítja. A záróképben ugyanazt a lakásbelsőt látjuk viszont, és az elvágott ujj rögtön beforradó sebéből jöhetünk rá, hogy Kris a Solarison maradt.

„Érdeemes egy pillantást vetni Steven Soderbergh 2002-es *Solaris* adaptációjának [...] jelenetére, melynek során a főhős megérkezik a célbolygó kékségébe egy csodálatos és lenyűgöző űrszekéren. E jelenet éppen olyan fenséges és lélegzetelállító, amilyenek egy »rendes« sci-fiben lennie kell. Az ábrázolásmód azt tanúsítja, hogy Soderbergh adaptációja elsősorban nem a lélek belső utazására fókuszál; és valóban a szerelmi szál és a humanoid robotok problematikája Lem regényének amerikai feldolgozásában jóval fontosabbnak tűnik, mint Tarkovszkij adaptációjában” (Sághy 2018). Az akciódús, kalandregényre emlékeztető sci-fi műfajt a románnal társítja ez az adaptáció.

Erre a filmre is jellemző a szöveges és képi tarnsztextualitás, és sokkal nagyobb szerepet kap benne a biztonság problémaköre. A politikai korrektség szellemében Sartorius szerepét – akit itt Gordonnak hívnak, és aki a NASA alkalmazottja volt korábban – egy néger színésznő, Viola Davis alakítja. Snaut – itt Snow – viszont egyéb thrillerek hatására, doppelgänger: ő tulajdonképpen a skizofrén űrhajós tudatának önpusztító részét megtestesítő solarisi lény, az a vendég, aki megölte a rá emlékező, önmagával viaskodó embert. (Ezzel a német romantika groteszk, fantasztikus műveire utal vissza, E. T. A. Hoffmann hasadt tudatú hőseinek a világát idézi).

Lem regényében Gibarian vendégeként ott sétál az űrállomáson egy néger nő, de nincs semmi szerepe. Itt viszont a színes bőrű nő a legaktívabb szereplő, ő mondja ki, hogy mit keresnek az emberek a Solarison: nyersanyagot vagy olyan lényeket, akikkel kereskedni lehet. És tudósként azt is elmagyarázza, hogy miért

nem vihetik magukkal Kris feleségét: a nem emberek veszélyt jelentenek a földlakók számára.

Itt egy kisleány bolyong a folyosókon – a magyarázat szerint a halott Gibarian gyereke –, aki az utolsó előtti képsor feltámasztás-jelenetében kap majd szerepet. A kulcsszavakat: „Nem kell másik világ, elég a tükör” az öngyilkossá lett Gibarian mondja a barátja számára hátrahagyott felvételen. A szuperplánok a fleshbucket, az álmokban visszatérő emlékeket előlegezik meg.

Steven Soderbergh filmes adaptációja nem csupán a motivációk tekintetében szájtárgósabb: sem a regényben sem Tarkovszkijnál nem szerepel annak a konkrét oka, hogy miért lett öngyilkos Kris felesége. Itt viszont igen: a nő abortuszt hajtott végre, azon veszték össze a férjével. Neve, Rhea – mitológiai utalás, és a szimbólumnak a kifordítása, hiszen a görög mitológiában a földistennő titánisznak, Kronosz feleségének, Zeus és testvérei anyjának a gesztusával ellentétesen cselekszik: nem megmenti, hanem megöli a születendő gyermekét.

A síron túl is tartó szerelem toposza viszont szöveg szerint is megidéződik a Dylan Thomas-verssel – ezzel udvarolt annak idején Kris Rheának, és ennek a kötetnek a kitépett lapját tartja a kezében az öngyilkosságot elkövetett asszony: „És nem fog erőt rajtuk a halál / Meghalnak ők, de él a szerelem.” Ez a vers a filmben megjelenített közös feltámadásra, halhatatlanságra történő előre utalásaként is értelmezhető. A közelkép a szereplők arcán tükröződő érzelmek múlhatatlan erejét érzékelteti.

Chris Kelvin (George Clooney) és Rhea (Natascha McElhone)

A befejezés szintén érthetőbb, egyben közelebb is áll a magyarázat képi érzékeltetése a regénybelihez. Kétféle befejezést látunk: Kris beül az űrjárműbe, és hazatér, megpróbál újra bekapcsolódni korábbi földi életének rutinjába. Ismétlődik a film elején lejátszódó jelenet az esővel és a konyhai zöldségdarabolással. Az első árulkodó elem, hogy valami mégis változott, az, hogy most a hűtőszekrényen ott a feleség, Rhea fényképe. A megsebesített ujj, és a rögtön behegedő seb látványa döbbsenti rá a nézőt, hogy ez a jelenet nem a Földön játszódik. Magyaratzképpen megismétlődik a hazatérésre készülés, az űrhajóhoz közelítés képsora, majd azzal folytatódik, hogy Kris visszafordul, nem vállalja a visszatérést a Földre. Meghal, de új életre is kel, még hozzá a Michelangelo-freskóra, az Ádám teremtményére történő képi utalással: a már korábban látott kisfiú nyújtja felé a kezét, és vezeti át az újfajta, solarisi létezésbe, ahol minden jóvátehető, amit a Földön annak idején elrontott. A bolygó így itt is egyfajta dantei Purgatórium szerepét tölti be a hős számára, ahonnan elvezet az út a megigazuláshoz és újrakezdéshez. Ezt Rhea hangján halljuk – utalásként Goethe Faustjának záró sorára: „az örök asszonyi emel magához” – itt: „Megbocsájtatott minden tettünk.”

Ádám újratemtmése

A montázsok sűrűsége az amerikai adaptációban sokkal nagyobb, ezért a film dinamikája is jelentősen pergőbb, mint az orosz változaté. Mindkét mozgóképes alkotás szabad adaptációnak vagy kommentárnak tekinthető. A kritika elmarasztalta a második filmet: „csupán egy vérlázítóan bamba, vákuummal feltöltött high-tech melodráma” (Géczy 2006).

A regény oldalakon keresztül részletezi a bolygó fantasztikus látványát, például az irrealitásában is megragadó pulzálást. „Különösen színpompásak a szimmetriádok a kék nap fényében, röviddel naplemente előtt. Ilyenkor úgy tetszik, hogy a bolygó másik bolygót szül, amely pillanatonként duplájára nő” (Lem 120). Mindkét filmadaptációban gyönyörű, az impresszionista festményeket idéző képsorok jelenítik meg a solarisi óceán képét.

Soderbergh – megérkezés a Solarisra

Amennyiben az adaptáció kulcsa a történelmi, társadalmi hűség és a forrás-mű hangulatának a visszaadása, ezt az elvárást mindkét feldolgozás teljesíti, hiszen a film – Tarkovszkij kifejezésével – „láng, amelyben a lélek szalamandere él”, maga a megmintázott idő (idézi Bíró 2003: 9). A megfilmesítést Király Hajnal a különböző művészeti ágak közötti dialógus folyamatának és eredményének tekinti. „Az adaptációk sem foghatók már fel többé úgy, mint valamely irodalmi alkotásnak a filmes közegbe való »átvitele«, »átkódolásai«. Bátrabban állíthatjuk azt, hogy a film mint »szinesztétikus és szintetikus« művészet egy olyan köztes területet foglal el, ahonnan szabadon, a »hűség« minden köteléke nélkül válogathat a társművészetek kifejezőeszközeinek arzenáljából, eredetiségét nem az határozza meg, hogy ezeket mennyire képes magába olvasztani, hanem az, hogy mennyire tudja ezeket egymásra vonatkoztatni, dialógusba hozni, egymásra írni” (Király 2003). Sággy Miklós szerint pedig az intermedialis dialogicitás alapfeltétele, „hogy a görcső alá vett (irodalmi vagy filmes) alkotások nem légüres térben egzisztálnak, hanem éppen ellenkezőleg: más művekkel, sőt a kultúra egészével hálózatos relációban álló entitások” (Sággy 2018).

A médiumok és műfajok közötti keresztúton a *Solaris* – úgy tűnik – halhatatlan. Akár az egyetemes dilemma: erkölcs és tudományos haladás összeegyeztethetőségének kérdése, akár pedig a párkapcsolati problémák kerüljenek is az adaptáció fókuszába. Mert az utópia művészeti műfaja, így vagy úgy, mindig embervoltunk minőségére irányítja a figyelmet.

MŰVEK

- Lem, Stanislaw *Solaris* [1963], (1977): ford. Murányi Beatrix. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Soderberg, Steven (2002): *Solaris* <https://videa.hu/video/film-animacio/solaris-magyar-szinkron-2002-drama-misztikus-hzs4UxcrqRIRRFXX>
- Tarkovszkij, Andrej (1972): *Solaris* <https://videa.hu/video/film-animacio/solaris-1972.-g5EdOjioRKWU1Doy>

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Bazin, André (2003): *Mi a film?* Osiris Kiadó. Budapest.
- Bíró Yvette (1997): *A hetedik művészet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Foucault, Michel (2000): *Nyelv a végtelenhez*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések; szerk. Sutyák Tibor, ford. Angyalosy Gergely et al.; Latin Betűk. Debrecen.
- G. Fodor Gábor (2006): *Kínai enciklopédia a kormányzáshoz*. Műhelytanulmányok. /1 <https://mek.oszk.hu/04000/04074/html/>
- Genette, Gérard (1996): *Transztextualitás* ford. Burján Mónika. In: *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* 42 (1996). 1–2. sz. 87–90.
- Nemeshegyi Péter (2012): „Megesett rajtuk a szíve”. *A Jézus Szíve tisztelet alapjai a Szentírásban*. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, L’ Harmattan Kiadó. Budapest.
- Sághy Miklós (2018): *Az irodalmi adaptáció elemzésének módszereiről*. In: *Tiszatáj*. dec. 23. <https://tizsatajonline.hu/film/saghy-miklos-az-irodalmi-adaptacio-elemzesenek-modszereiről/>
- Vajdovich Györgyi (2006): *Irodalomból film*. *A filmes adaptációk néhány kérdése*. In: *Nagyvilág*. 2006 aug. 678–692.

INTERNETES FORRÁSOK

- Buglya Sándor (é.n.) *Fejezetek a filmtörténetből*. Magyar Független Film és Videó Szövetség. https://www.mafsz.hu/wp-content/uploads/Fejezetek_a_filmtortenetbol_-_drBuglya_Sandor.pdf

- Dragon Zoltán (1999): Az irodalom és a film végtelen dialógusa. In: Filmtett 2003. febr. 15. <https://filmtett.ro/cikk/filmadaptacio-az-irodalom-es-a-film-vegten-dialogusa>
- Géczy Zoltán Dialógusok az elektronikus lélekvandorlásról In: Filmvilág. 2006/6 https://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=8619
- Király Hajnal (2003): Adalékok az adaptáció elméletéhez. In: Filmtett. febr.15. <https://filmtett.ro/cikk/1809/adalekok-az-adaptaciok-elmeletehez>

Pieldner Judit

KULTÚRÁK, MŰVÉSZETEK, ÉLETVILÁGOK KERESZTEZŐDÉSE SALLY POTTER FILMJEIBEN¹

„Az ember a Te által lesz Én-né”

Martin Buber

„ha a médium legsajátabb kvalitásait tárja fel, [...] egy idegen tartomány, egy másik művészeti ág nyelvéhez közelít”

Jeles András

Bevezetés

Sally Potter az új brit film sajátos forma- és témavilágú képviselője. Legismeretebb rendezése Virginia Woolf *Orlando* című regényének 1992-ben készült megfilmesítése, amelyben irodalom és film párbeszéde Tilda Swinton androgün megjelenésű karakterének közvetítésével a filmes formabontás és önreflexivitás játéktérében bontakozik ki. Filmjeiben nemcsak az irodalommal kezdeményez párbeszédet a filmrendező, számára a film médiuma a társművészetek termékeny érintkezési zónája, olyan mediális tér, amelyben lehetőség nyílik a különböző művészetek körébe tartozó formák és gyakorlatok kereszteződésére, ugyanakkor magának a film határainak kitágítására is. A társművészetek mondhatni túlárado jelenléte a filmjeiben, a (multi)mediális keresztezések olyan nyíltan intermedialis és reflexív filmalkotásokat eredményeztek, amelyekben a művészetek szimbiotikus közössége valósul meg. Sally Potter nemcsak filmrendezőként és forgatókönyvíróként járul hozzá a saját műveihez, hanem ezenkívül többrendbéli minőségben: koreográfusként, zenészként, énekesként, táncosként és költőként, sokszínű egyéniségében, személyiségében hordozva, mintegy „megtestesítve” a művészetek szimbiózisát. Ezért jól illik rá a Mary Simonsontól kölcsönzött „megtestesült intermedialitás” (*embodied intermediality*) kifejezés, amelyet a szerző Rita Sacchetto *Tanzbilder* című művére vonatkoztatva használ. A *Tanzbilder* olyan huszadik század eleji táncelőadásokat fémjelez, amelyekben a tánc médiuma a festészet médiumával találkozik, táncmozdulatok és koreografált gesztusok kezdeményeznek párbeszédet a festményekkel (Simonson, 2013: 133). Sally

¹ A tanulmány a román Kutatási, Innovációs és Digitalizálási Minisztérium által támogatott PN-III-P4-PCE-2021-1297 számú CNCS – UEFISCDI projekt (PNCDI III) keretében készült.

Potter személyes, multimediális jelenléte például *A tangó lecke* című, 1997-es filmjében a művészetek találkozásának sajátos, személyesen színre vitt, bensőséges formáját jeleníti meg. Ő játssza a film Sally nevű filmrendező karakterét, ami sokszoros reflexivitásra nyit lehetőséget, és ugyanakkor ő a táncbetétek kiváló előadója, Pablo (Pablo Verón) táncpartnere is.

A másság tapasztalata a művészetköziség tükrében

Egy korábbi, *A tangó lecke* című film művészetközi vonatkozásaival foglalkozó tanulmány (Pioldner 2019) következtetéseit továbbgondolva a jelen írás az elemzés keretét két további filmmel bővíti ki, az *Igen* (*Yes*, 2004), valamint *A nem járt utak* (*The Roads Not Taken*, 2020) című filmek vizsgálatával. Ezekben a filmalkotásokban az intermedialitás performatív térként jelenik meg, ahol a többi művészet diszkurzív és figurális jelenléte a másság témájához kapcsolódik.

A tangó lecke (*The Tango Lesson*, 1997) vallomás a rendező tánc és film iránti szeretetéről. A film kezdetén a Sally nevű filmrendező alkotói válsággal küzd a londoni otthonában, amely elől Párizsba utazik, ott betéved egy tangóelőadásra, és úgy dönt, tangóleckéket vesz Pablótól, a színpadon látott tanguerótól. A történet számozott leckék formájában bontakozik ki. A tangóleckék nemcsak az argentin tangó elsajátítására adnak alkalmat Sally számára, hanem ugyanakkor egy önismereti utazásra is, amelyet – Pablo személyisége, kulturális hovatartozása és táncművészete – révén a mássággal való konfrontáció alakít.

Az *Igen* (*Yes*, 2004) című film szintén egy konfliktusokkal teli kapcsolat története. Ezúttal a kulturális konfliktusra helyeződik a hangsúly: a Nő (aki névtelenül, She-ként szerepel a filmben) ír-amerikai molekuláris biológus, a Férfi (He) pedig libanoni emigráns, aki hazájában sebész volt, Londonban egy étteremben dolgozik séfként, a kettejük között szövődő románcot a kulturális különbségek és előítéletek árnyékolják be. A Férfit egy faji előítéletek miatt kirobbanó konfliktus okán elbocsátják munkahelyéről, ami felerősíti kulturális idegenségérzését, és ezzel együtt a Nővel való kapcsolata is válságba kerül. A válságból való kiút az előítéletek feldolgozásán és a kulturális másságból adódó feszültségek feloldásán keresztül vezet. A film, a 9/11-i eseményekre adott válaszként, általános társadalmi problémákra reflektál.

Az önéletrajzi ihletésű *A nem járt utak* (*The Roads Not Taken*, 2020) című film szintén egy interperszonális viszony története, ezúttal a demenciában szenvedő apa és a róla gondoskodó lánya közötti feszültségteli kapcsolat finom ecsetkezelésű ábrázolásával találkozunk a néző. A film egy nap történetét fogja át, amelynek során Molly orvosi vizsgálatokra próbálja meg elvinni édesapját, Leót, miközben a mexikói származású egykori író jelenleg alig érintkezik a valósággal, múltbeli képek tolnak fel minduntalan az emlékezetében. Miközben Molly a gondoskodás feladatát rendkívüli fegyelemmel és empátiával látja el,

védelve Leót az intézményes gondoskodás beteget eltárgyasító személytelenségétől, elveszít egy számára fontos munkalehetőséget. A film zárójelenetében Molly megkettőzött alakját látjuk, az egyik az apa ágyánál marad, a másik távozik, ebben a nyugtalanító képsorban a gondoskodás válsága fogalmazódik meg, a saját prioritások és a Másikért hozott áldozat kerülnek mérlegre.

Bár különböző mértékben, de mindhárom filmben a nyílt művészetköziség érvényesül. Különbséget kell tennünk a film mediális sajátosságából fakadó intermedialitás között, amely a filmet – Riciotto Canudo (2002) elhíresült kifejezésével élve a hetedik művészetet – hibrid médiumként határozza meg a mozi kezdetektől, valamint a film nyílt intermedialitása között, amely révén a film mintegy kölcsönhatásba lép a médiumába beépülő más médiumokkal, és ebből a kölcsönhatásból termékeny feszültség jön létre. A tág értelemben vett intermedialitás tehát bármely filmben tetten érhető, például kép és szöveg, zene és kép viszonyai-ban, szűkebb értelemben viszont az intermedialitás „*az önreflexió bizonyos eseteire alkalmazható, azokra, amelyekben a filmbeli médiumok valamiképpen hangsúlyossá, sőt tematizálttá válnak, leggyakrabban úgy, hogy a film önmagát egy másik művészet »tükreben« jeleníti meg, sajátos problémáit valamilyen más művészet lehetőségeivel állítja szembe*” (Pethő 2003: 8). Az intermedialitás fogalmának ebben az utóbbi vonatkozásában Joachim Paech (2011: 15) magyarázata hasznos útmutatóként szolgál: „*az intermedialitás egy médium – mint forma – érvényesülése vagy megismétlése »egy másik« médiaformában*”.² Ez azt feltételezi, hogy valamely mediális reprezentáció keretében olyan eltérő formák jelennek meg, amelyek más médiumok tulajdonságait hordozzák. Joachim Paech (2000) kiemeli, hogy szűkebb értelemben csak akkor beszélhetünk intermedialis kapcsolatokról, ha a különböző médiumok jelenléte „konfigurációként”, „transzformatív beíródásként” érzékelhető a filmben. Pethő Ágnes értelmezésében „*[a] mozgókép tehát még akkor is, amikor látszólag átveszi egy másik művészet valamilyen elemét, valójában egy mediális tükörként nyilvánul meg, amelyben annak a művészetnek valamiféle »visszaverődése« látható*” (Pethő 2003: 9).

A társművészetek, elsősorban a tánc, de ezenkívül a festészet, fotográfia, szobrászat, építészet reflexív előtérbe helyezése révén Sally Potter *A tangó lecke* című filmjében hangsúlyosan érvényesülnek a mediális kölcsönhatások. A film-ben a tánc nemcsak témaként jelenik meg, hanem szervesen beépül a film formanyelvébe is. Összhangban azzal a feltétellel, hogy például a „*[a] festmény intermedialis ábrázolása a filmben nem a festményt mint olyat fogja tartalmazni, hanem a festmény médiaminőségeinek megfogalmazását a másik médiumban, a filmben való megjelenítés formájában*” (Paech 2011: 15), a tánc ebben a film-ben nyomot hagy a film médiumán, „koreográfiáján”, és mediális tükörként,

² Saját fordítás, P. J. A továbbiakban az angol nyelvű szakirodalomból származó idézetek saját fordítások.

metaforaként funkcionál. A film mintegy táncba áll a társművészetekkel, intermedialis és reflexív poétikája révén Sally, a filmrendező és Pablo, a tangótáncos dominanciaharcba áthajló kapcsolata magának a filmnek és a táncnak a kapcsolataivá, *paragone*-vitájává allegorizálódik.

Az *Igen* című film elsősorban az irodalommal és a színházzal létesít szövevényes intermedialis kapcsolatot. A film címe Molly monológjára asszociál James Joyce *Ulysses*éből. A joyce-i tudatfolyam nemcsak a nő tényleges párbeszédekkel váltakozó belső monológjában idéződik meg, hanem egy hangsúlyos mellékszereplő, a szobalány reflexióiban is, ez utóbbi egyfajta görög kórus szerepét tölti be, amint közvetlenül a kamerába tekintve, vagyis megtörve a negyedik fal illúzióját, metadiegetikusan reflektál a történetre és a szereplőkre. A film talán leginkább intermedialis aspektusa, hogy a teljes filmszöveg rimelő jambikus pentameterekben hangzik el. Az ebből fakadó teatralitás termékeny feszültséget teremt a párbeszéderek erőteljesen stilizált regisztere, valamint a film médiumának eredendő, realiztikus közvetlensége között.

A nem járt utak szintén irodalmi kapcsolatokra támaszkodik, címe Robert Frost *A nem járt út* (*The Road Not Taken*) című modernista költeményére utal. A cím többféleképpen is jelentéssé válik a filmben: egyrészt, Leo múltjának vonatkozásában, aki a betegség állapotában nem a jelenben, hanem inkább a múltban él, a múltbeli járt és járatlan utakkal próbál számot vetni, kudarcba fulladó kapcsolataival, írói válságával, mulasztásaival – kiderül, hogy egész élete a valóság előli menekülésről szólt, ez teljessé válik ki a demenciájában –, másrészt Molly jelenbeli útkeresésének vonatkozásában, aki sikertelenül próbál köztes utat találni az önérvényesítés és a Másikkal való törődés imperatívuszai között. Leo múltban dédelgetett írói projektjének témája – „*egy ember, aki megpróbál hazatalálni, és útközben számos akadállyal szembesül*” –, egy másik irodalmi hivatkozást takar, hiszen az Odüsszeia lehetséges összefoglalásaként is olvasható. A film érzelmi csúcspontján, amikor Leo éjszaka elmegy otthonról és eltéved, hajléktalan idegenek segítik, megmossák a lábát. A szimbolikus momentum bibliai utalás a filmben, felidézi Krisztus alázatos gesztusát, amikor megmosta tanítványai lábát nagycsütörtökön. A keresztény kultúrkörbe tartozó rituális gesztust nem keresztények hajtják végre, ami azt sugallja, hogy csak a Másik értheti meg igazán a Másikat, és emlékeztet az emberiesség egyetemes alapjára a kulturális hovatartozáson vagy vallási meggyőződésen túl, felvillantva a társadalom peremén megnyilvánuló szolidaritást. A két korábbi filmhez képest *A nem járt utak* mikrореalista képvilága kevésbé bővelkedik művészetközi megoldásokban, kevésbé látványosan, de talán bensőségebben jellemző rá az intermedialitás, ami elsősorban az intimitást sugalló, empátiát ébresztő közelképek és az időbeli, térbeli távolságot asszociáló festői tablókompozíciók váltogatásának ritmusában, koreográfiájában, a jelen és a múlt közötti, jelenetközi vágással jelzett határátlépések dinamikájában érhető tetten.

3. Interszubjektivitás és az intermedialitás alakzatai

Sally Potter filmjeinek központi témája az interszubjektivitás. Végző soron át lehet-e hidalni az én és a te között tátongó szakadékot? Létesíthető-e kapcsolat a Másikkal nemi, társadalmi, kulturális előítélet, illetve dominanciaharc nélkül? Felül lehet-e írni társadalmi normákban kulturálisan kódolt különbségeket? Sally Potter filmjei ezeket a kérdéseket feszegetik, s az ez irányú törekvések folyamatszerűségét hangsúlyozzák: a Másik felé vezető út válságon és önfeladásokon keresztül vezet, változást és átalakulást feltételez. Merleau-Ponty megfigyeléseire támaszkodva Vivian Sobchack az interszubjektivitást ekképpen határozza meg: „az empátia és szimpátia visszafordítható struktúrája saját megtestesült szubjektivitásunk és más test-alanyok között” (2004: 311). Sally Potternél a Másik iránti vágy a szenvedélyes odaadásból fakad. Sobchack fenomenológiájában a szenvedélyes odaadás „[a]ktívan – szenvedélyesen – expanzív, kifejezi azon vágyunkat, hogy más szubjektumokat és tárgyakat (és gyakran magát a világot) felöleljünk, bensőségesen megismerjük azok anyagságát és objektivitását, sőt, sajátunkként fogadjuk el másságukat)” (2004: 288–289).

Sally Potter interszubjektivitás-konceptióját mélyen meghatározzák Martin Buber relacionalitásról alkotott nézetei. Sally *A tangó* leckében Buber *Én és Te* című művét olvassa. „Az embert, akinek azt mondom: Te, nem tapasztalom. De viszonyban állok vele, a szent alapszóban” – írja Buber (1999: 12). A Te megtapasztalásának korlátait így példázza: „Ha utunkon haladunk, és találkozunk egy emberrel, aki szembejön velünk, és ő is a maga útján halad, csak a magunk útszakaszát ismerjük, az övét nem, az övét ugyanis csak a találkozásban éljük meg. Elindulásunkat, az általunk megtett útszakaszt tudjuk: a tökéletes találkozás-folyamatban megéltük. A másik fele csak megtörténik velünk, tudni nem tudjuk. A találkozásban történik meg velünk. De túl nagyot emelünk, ha róla mint a találkozáson túliról beszélünk” (Buber, 1999: 91). A Másik kifürkészhetetlensége, csupán a vele létesített viszonyban való megtapasztalhatósága a művészetek viszonyrendszerén keresztül jut kifejezésre Sally Potter filmjeiben. A Másikkal való találkozás természete a művészetek találkozási pontjain, kereszteződéseiben válik (be)láthatóvá.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogyan tematizálódik a másság, a Másikkal létesített interperszonális viszony a filmben létrejövő művészetközi kapcsolatokon keresztül. Buberi értelemben a művészetek közvetítő láncszemként működhetnek a Másikhoz fűződő kapcsolatban: „Az ember sokféle nyelven beszél, a beszéd, a művészet, a cselekedet nyelvén, de a szellem egy, válasz a titokból megjelenő, a titokból megszólító Te-re” (Buber 1999: 46–47). A művészetköziség tapasztalatában szintén a relacionalitásra helyeződik a hangsúly. A művészetek egymásra ható dinamikájában „az érzékelhető, mint reflektív érzékenység egyensúlyoz a jelenlét és a hiány között: az egyik médiumtól a másikig oda-vissza haladva

egy olyan mozgás, amelyben a pozíciók annak függvényében artikulálódnak, hogy ezek alapvetően relacionálisak és provizórikusak” (Oosterling 2003: 43).

A művészetköziség hatásának szemléltetésekként olyan példákat említek a tárgyalt filmekből, amelyekben ún. „*felfokozott intermedialitás*” (Peucker 2007) érvényesül, vagyis amelyekben a művészetközi konvergenciák jól meghatározott alakzatokon keresztül nyilvánulnak meg. Ezen alakzatokban valamely médium figurációként transzponálódik egy másik médiumba, és a köztes lét alakzataként mintkét médiumra reflektál a médiumköziség tapasztalatában (vö. Pethő 2020: 82).

A művészetköziség kiemelt alakzatainak tekinthetők az élőképek (*tableaux vivants*). Az élőképekre reprezentációs hibriditás jellemző, hiszen ötvözik a festészet, a színház és a szobrászat jellemzőit. A filmben az élőképek színre viszik a különböző médiumok összefonódását, reflektálják a mozgókép heterogenitását, az élet és művészet, reprezentáció és valóság, állókép és mozgókép, érzéki forma és elvont jelentés kapcsolatát. Az itt tárgyalt mindhárom filmben kulcsszerepet tölt be az élőkép alakzata. A filmek élőképeiben, tétélesen megnevezve vagy csupán sejtetésszerűen, a szereplők térbeli elhelyezkedése és mozdulatai festményt idéznek, vagy festészeti motívumra, szoborkompozícióra emlékeztetnek.

A *tangó lecke* csúcspontja egy, a filmben nyíltan megmutatott festmény élőképe. Miután kiválóan elsajátította az argentin tangó művészetét, Sally fellép Pablóval egy nyilvános táncelőadáson, ám mint kiderül Pablo előadás utáni reakcióiból, nem tudott megfelelni az argentin tangó azon szabályának, hogy a női partnernek alá kell vetnie magát a férfi táncos vezető lépéseinek, a nő csupán követi a lépéseket, nem számíthatja ki előre azokat. A heves vita után Sally elmeséli

Pablónak a bibliai történetet Jákob birkózásáról az angyallal, és meghívja a párizsi Saint Sulpice templomba, ahol Eugène Delacroix *Jákob az angyallal birkózik* (1854–1861) című festménye található (1. ábra). Pablo megérkezik, és a megbékélés gesztusaként felkéri Sallyt, álljanak be a festményen ábrázolt birkózó figurák pozitúrájába. Ahogyan az élőképben meg elevenednek Delacroix figurái, a birkózás drámaian átváltozik a tangó párosának látványává (2. ábra).

1. ábra: Eugène Delacroix: *Jákob az angyallal birkózik* (1854–1861)
Forrás: Web Gallery of Art

2. ábra: Sally és Pablo a Delacroix festményét imitáló élőképpen
 Forrás: A tango lecke (The Tango Lesson, Sally Potter, 1997).

A bibliai történet a zsidó, keresztény és muszlim hagyományok sokféle értelmezését hívja elő annak függvényében, hogy milyen identitást tulajdonítanak Jákob birkózópartnerének: angyal, Isten vagy egy másik ember. Jákob és a titokzatos idegen egész éjjel birkóznak, Jákobon sebet ejt az ellenfél, de nem sikerül legyőznie, Jákob hajnalban áldásban részesül és az Izráel nevet kapja: „*De fölkelt még azon az éjszakán, fogta két feleségét, két szolgálóját és tizenegy gyermekét, és átkelt a Jabbók-gázlónál. Fogta és átküldte őket a patakon, és átküldte mindegyikét. Jákob pedig ott maradt egyedül. Ekkor Valaki tusakodott vele egészen hajnalhasadtáig. De látta, hogy nem bír vele, ezért megütötte a csípője forgócsontját, és kificamodott Jákob csípőjének forgócsontja a tusakodás közben. Akkor ezt mondta Jákóbnak: Bocsáss el, mert hajnalodik! Ő azt felelte: Nem bocsátlak el, amíg meg nem áldasz engem. Ekkor megkérdezte tőle: Mi a neved? Ő így felelt: Jákob. Erre azt mondta: Nem Jákob lesz ezután a neved, hanem Izráel, mert küzdöttél Istennel és emberekkel, és győztél. Jákob ezt kérte: Mondd meg nekem a nevedet! De ő ezt mondta: Miért kérdezed a nevemet? És megáldotta őt. Jákob Penúélnak nevezte el azt a helyet, és ezt mondta: Bár láttam Istent színről színre, mégis életben maradtam. Már süttött a nap, amikor átkelt Penúélnál, és sántított csípőjére. Ezért nem eszik meg Izráel fiai mindmáig a csípő forgócsontján levő inat, mert tüés érte Jákob csípőjének forgócsontján az inat*” (1Móz. 32, 23–33).

Sally a film elején angyalnak nevezi Pablót. Sally úgy értelmezi a képet, mint amelyen Jákob elismerte saját vereségét, ezzel szembefordul a bibliai jelenet kanonikus értelmezéseivel, azt jelezve a saját helyzetére vonatkozóan, hogy aláveti magát a Másiknak. Az előadott mozdulatok bibliai párbajként, illetve a férfi és a nő dominanciaharcaként való szemlélésének rétegzettségére révén az élőkép hermeneutikai távolságot teremt azáltal, hogy új jelentéssel ruházza fel a filmben megidézett festményt. Az élőkép ugyanakkor fordulópontot jelez a történetben:

mind ez idáig Sallynak kellett alávetnie magát Pablónak a táncban, most a filmrendező kéri a férfit, hogy vesse alá magát az ő filmkészítő szándékának, és tulajdonképpen ebből az önreflexív csavarból születik maga a film, amelyet látunk.

Az *Igen* című filmben a faji előítéletek által előidézett törés és válság a Nő és a Férfi között egy kulturálisan semleges helyen, Kubában oldódik fel, ahol találkoznak a szakítás után. Találkozásuk helye nemcsak geokulturálisan, hanem mediálisan is egy „harmadik tér”: találkozásukkor a Nő és a Férfi alakja a *Pietàt* idéző statikus tabló kompozíciójába rendeződik (3. ábra).

3. ábra: A Nő és a Férfi a *Pietàt* idéző élőképben.
Forrás: *Igen* (Yes, Sally Potter, 2004).

A társadalmi és kulturális különbségek okozta fájdalomon és traumán túl a megbékélés egy kulturálisan semleges zónában válik lehetővé, ahol mindkét fél megéri arra, hogy revideálja a saját álláspontját, és nyisson a Másik felé. A *Pietà* metanarratívája a „válság szublimációját a szépségen keresztül” (Pethő 2014: 64) valósítja meg. Bár a *Pietà* a keresztény kultúrkörbe tartozik, az egyetemes művészeti örökség részeként felülírja a keresztény és muzulmán szerelmesek között húzódó vallási határokat. A film zárójelenetében a Nő és a Férfi portréi egybemosódnak, egyéni határaik feloldódnak a filmet záró eksztatikus igen-affirmációban, amivel Molly monológja is zárul Joyce *Ulysses*ében.

A *nem járt utak* című filmben több alkalommal is látjuk Leót tablószerű beállításban, háttal a nézőnek, amint távoli tájakra tekint, saját életének is mintegy távoli szemlélőjeként (4–6. ábra). Az egyik ilyen kompozícióban a híd nemcsak a kulturális különbség szimbóluma – Leo mexikói emigráns –, hanem a saját maga által önmaga számára felállított határoké is. Ezek a tablóképek Caspar David Friedrich festményeinek visszatérő motívumát idézik.

4–6. ábra: Leo tablószerű beállításban, háttal a nézőnek, Caspar David Friedrich festményeinek visszatérő motívumát idézve.

Forrás: A nem járt utak (The Roads Not Taken, Sally Potter, 2020).

Affektív intermedialitás

Sally Potternek a nézőre érzelmileg és intellektuálisan egyaránt hatást gyakorló filmjeiben kiemelt szerepet kap a művészetek kereszteződése. Amint az elemzett példákban láthattuk, filmjeinek határátlépő gesztusai révén a társművészetekre hárul az értelmi, érzelmi többletet kifejező szerep. A társművészetek hangsúlyos jelenlétére a filmjeiben akár Jeles András gondolata is vonatkoztatható, aki azt a

paradoxont fogalmazza meg, hogy a film akkor képes a leginkább saját medialitásának érvényre juttatására, saját anyagának megmutatására, ha valamely más médiummal mint „idegen anyaggal” lép kapcsolatba: „Úgy látszik, a művészetben létezik egy különös tendencia: olyan formákat létrehozni, amelyek felhozzák az anyag legmélyebb, legtitokzatosabb tulajdonságait, megmutatják a benne nyugvó elemek erejét, mondandóját. Megrázó paradoxon: ha a formán átüt önnön materiája, ha a médium legsajátabb kvalitásait tárja fel, akkor szinte kilép önnön lehetőségei köréből, és egy idegen tartomány, egy másik művészeti ág nyelvéhez közelít” (Jeles 2006: 8).

A tánc, a zene jelenlétének, a festészeti utalásoknak köszönhetően a filmek befogadása haptikus (Marks 2002), karnális (Sobchack 2004) élményként írható le. *A tangó lecke* a tánc és a film medialitását közelíti egymáshoz, azokat a módokat kutatja, ahogyan nemcsak a tánc alakul át a film médiumában, hanem a film médiumára, a kamera „koreográfiájára” is jelentős hatást gyakorol a tánc. A táncművész és a filmrendező dominanciaharcában a tánc és a film *paragone*-vitéz dramatizálódik, és jut nyugvópontra abban a belátásban, hogy éppen az egymásra hatások, az intermediális kölcsönhatások terepén nyílik lehetőség mindkét médiumnak a másik általi gyarapodására.

Az *Igen* című film affektivitását szintén a művészetközi kereszteződések eredményezik, az érzelmek dallal, tánccal való kifejezése révén – így fejezi ki érzelmeit kultúrájára jellemző módon a közel-keleti Férfi –, a virágzó kert festői látványában, ahol a Nő és a Férfi megosztják egymással saját kultúrájuk ízeit, és nem utolsósorban a párbeszédük rímelő jambusainak irodalmias-teátrális effektusában.

A nem járt utak című film affektivitása szintén az intermediális egymásra hatásoknak köszönhető. Az intimitást sugalló közelképek és a távolságot teremtő tablókompozíciók váltakozásának ritmusában, a jelen és a múlt párhuzamos szereleiben, a jelenlét és a hiány köztes tereiben a film bensőséges lírai költeménynyé alakul át.

Konklúzió. Művészetköziség és átalakulás.

A társművészeteken át a Másik felé

Sally Potter filmjeiben az intermedialitás szoros összefüggésben van az átalakulás fogalmával. Mindhárom filmben a művészetek dialógusában átalakulástörténetek formálódnak. Mindhárom filmben a Másik – *A tangó lecke*-ben a Másik művészte, az *Igen*-ben a Másik kultúrája, *A nem járt utak*-ban a Másik életvalósága – felé vezető út egy önismereti folyamatot indít el, amelyben az Én-nek a Te felé való közelítése átalakulást feltételez. És mindhárom filmben ennek az átalakulásnak a kifejeződése a művészetek egymásra ható, egymást alakító viszonyában képeződik le, a film és a társművészetek köztes tereiben. Sally Potter üzenete

egyöntetűen pozitív a korábbi két filmben: a Másik kifürkészhetetlensége ellenére az érzelmi és spirituális közösséghez, az eggyé válás utópisztikus állapotához, a valódi interszubbektivitáshoz vezető utak a Vivian Sobchack által „szenvedélyes odaadásnak” nevezett attitűdön át vezetnek. Későbbi filmjében azonban a Másik felé vezető úton akadályok sorakoznak, a betegség liminális szférájában az interszubbektivitás utópisztikus kommuniója már nem, vagy már csak jelentős önfeladás árán lehetséges.

Következtetésként a Sally Potter itt tárgyalt filmjeiben érvényesülő művészetközi kereszteződések a film eredendően köztes, hibrid természetén túlmenően a médium önreflexiójának változatos formáit eredményezik. A médiumok köztessége a kultúrák, művészetek és életvalóságok köztes tereire, az Én és a Másik határainak átlépésére, egymáshoz való közelítési lehetőségeire irányítja a figyelmet.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Buber, Martin (1999): *Én és Te*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 12., 46–47.
- Canudo, Riciotto (2002 [1911]): *The Birth of the Sixth Art*. In: Catherine Fowler (ed.): *The European Cinema Reader*. Routledge. London and New York. 19–24.
- Jeles András (2006): *Teremtés, lidércnyomás. Írások filmről, színházról*. Kijárat. Budapest.
- Marks, Laura U. (2002): *Touch. Sensuous Theory and Multisensory Media*. University of Minnesota Press. Minneapolis and London.
- Oosterling, Henk (2003). *Sens(a)ble Intermediality and Interesse. Towards the Ontology of the In-Between*. *Intermedialitiés*. 2003/1. 29–46.
- Paech, Joachim (2000): *Artwork – Text – Medium. Steps en route to Intermediality*. <http://www.joachim-paech.com/wp-content/uploads/2018/03/ArtWork-Media-1.pdf> (Letöltés: 2023. 07. 30.)
- Paech, Joachim (2011): *The Intermediality of Film*. *Acta Universitatis Sapientiae, Film and Media Studies*. vol. 4. 7–21.
- Pethő Ágnes (2003): *Múzsák tükre. Az intermedialitás és az önreflexió poétikája a filmben*. Pro-Print Kiadó. Csíkszereda.
- Pethő, Ágnes (2014): *The Tableau Vivant as a “Figure of Return” in Contemporary East European Cinema*. *Acta Universitatis Sapientiae, Film and Media Studies*. vol. 9. 51–76.
- Pethő, Ágnes (2020): *Cinema and Intermediality: The Passion for the In-Between*. Second, Enlarged Edition. Cambridge Scholars Publishing. Newcastle-upon-Tyne.
- Peucker, Brigitte (2007): *The Material Image: Art and the Real in Film*. Stanford University Press. Stanford, California.

- Pieldner, Judit (2019): From Paragone to Symbiosis. Sensations of In-Betweenness in Sally Potter's *The Tango Lesson*. *Acta Universitatis Sapientiae: Film and Media Studies*. vol. 17. 23–45.
- Simonson, Mary (2013): *Body Knowledge: Performance, Intermediality, and American Entertainment at the Turn of the Twentieth Century*. Oxford University Press. New York and Oxford.
- Sobchack, Vivian (2004): *Carnal Thoughts. Embodiment and Moving Image Culture*. University of California Press. Berkeley, Los Angeles and London. 288–289.

Jonathan Franzen amerikai regényíró 2022. szeptember 16-án Thomas Mann-díjat kapott Lübeckben *kivételes elbeszélőtehetségeért*. *A díj odaítélői szerint a díjazott szerző Tolsztoj, Dosztojevszkij és Thomas Mann nyomdokain haladva a nagy társadalmi és családregegyek műfaját elevenítette fel a 21. században.*

Jonathan Franzen kortárs középnyugat-amerikai író hatodik, kétkötetes regénye, mely egyben egy családtrilógia első része is a *Crossroads (Keresztutak)* címet viseli. Konferenciánk címét, mely apropóján e könyvről írok, nem ez a mű ihlette, a konferencia és a Franzen-regény címe véletlen egybeesés, s egyben a cím metaforikus jelentésére is utal. Umberto Eco *A rózsza neve* című regényének előszavában írja, hogy a címbe a rózsát azért választotta, mert az annyi mindent jelent, hogy már-már szinte semmit nem jelent. Hasonlóan tág és általános a *keresztutak* konferenciacím is, hiszen milyen dolog, entitás, viszony, gondolat vagy teória lenne az ember teremtette vagy a természeti világban, ami ne kereszteződne, ne lépne kölcsönhatásba más elemekkel, illetve ne határozná meg önmagát más elemek viszonyrendszerében?

A családregegy hagyománya

Úgy tűnik, hogy a magyar irodalomban is reneszánszát éli a családregegy műfaja, gondoljunk csak Oravecz Imre nagy kivándorlásregényére, a *Kaliforniai fűjre* vagy Nagy Gergely *Simon és Simon*, Gerlóczy Márton *Mikecs Anna – Altató*, Krusovszky Dénes *Akik már nem leszünk sosem*, Nádas Péter, Grecsó Krisztián, Sopotnik Zoltán, Borbély Szilárd regényeire vagy a legfrissebb példára: Visky András *Kitelepítés* című művére. Az amerikai irodalom élvonalából is számos példát hozhatunk fel John Updike, Philip Roth, Toni Morrison, Joyce Carol Oates, Salman Rusdie és mások életművéveiből. Egy internetes portál száz, család-történettel foglalkozó, angol nyelven írt könyvet sorol fel mint kötelezően elolvasandót, közöttük szerepel Franzen két korábbi regénye is a *Javítások (The Corrections)* és a *Szabadság (Freedom)*,¹ melyek hagyományát folytatja a *Keresztutak* is.

A családregegy általában több generációhoz tartozó családtagok élettörténetét követi nyomon hosszabb időszakon keresztül úgy, hogy a családdal történt események a kor nagyobb kontextusában is relevánsak lesznek. A családregegy

¹ <https://bookriot.com/100-must-read-generational-family-novels>

tehát soha nem választható el a kort meghatározó társadalmi-történelmi eseményektől, ideológiáktól és divatoktól. A privát (esetleges) és társadalmi (általános) aspektusok összefonódása miatt a családregegy egy-egy generáció társadalmi kohézióját is erősítheti, hiszen a kortárs olvasók felismerik a regénybeli eseményekkel közös élményeiket; a következő generációk olvasói számára pedig ugyanez a műfaj történelmi ismereteket bővít, személyes és családi történeteket (oral history) asszociál. A családregegy alkalmat ad a történelem eseményeinek oldottabb, emberközelibb bemutatására, a csoport vagy nemzeti narratívák megerősítésére. Az amerikai kultúra iránt érdeklődő külföldi olvasók számára különösen informatív a családregegy műfaja, hiszen például Franzen regénye egyrészt bemutatja a hatvanas-hetvenes évek polgárjogi mozgalmát, a pacifizmust követelő diákmozgalmakat, a beatgeneráció lázadását, az amerikai egyházi hagyományok változását. Másrészt a személyes sorsok révén az azonosulás lehetőségét kínálja az individuumok (olvasók) szintjén is azáltal, hogy a regényben megfogalmazott egyéni és családi viszonyokokban önmaga életére ismerhet az olvasó. Egyik kritikusa szerint Franzen nagy regényt ír, átlagos, kis életekről (Rothfeld 2021),² de pontosan ez a személyes megközelítés, a partikuláris aspektusok teszik életszerűvé, újraélhetővé a történelem eseményeit, azaz az általánost, a nembelit.

Kölcsönhatás, új, régi, hagyomány és újítás összefüggéseiről is elmélkedve John Gardener *A morális fikcióról* (On moral Fiction) című 1978-as esszéjében arra a következtetésre jut, hogy az irodalom kimerítette az új történetek lehetőségét, így csupán archetipikus történeteket ismételhet meg újra és újra abból a célból, hogy az archetipikus történetek morális jelentéseit más és más kontextusokban magyarázza és értesse meg az olvasókkal. Franzen története is ezt teszi, eleget téve a Gardener által megfogalmazott módszertani és morális követelménynek. A kettő közötti viszonyt (kereszteződést) abban érzük tetten, hogy az irodalmi értékű szöveg, ezen belül is a regény fegyelmezett gondolkodás és alkotói szabályok követése során valósul meg, s az így keletkezett irodalmi mű tulajdonképpen morális aktus, hiszen elemi funkciója a morális minőségek felcsillantása, megvalósulása pedig a jó forma. Gardner az egyéni és társadalmi morált egymást feltételezőnek és általában a jó mozgatórugójának tekinti.³ A franzeni

² Jonathan Franzen writes big books about small lives. This may sound like a curious characterization of a writer who has sweated to position himself as an encyclopedic chronicler of wide-scale cultural change in each of his five fat novels to date, the shortest of them clocking in at 517 pages.

³ „Working at art is a moral act; a work of art is a moral example, and false art can be seen by remembering the rules for creation. The good for a man cannot be divorced for what is good for his society and environment. Morality is the engine of the Good. The Good is form; morality is function; and form cannot exist independent of function” (Gardner, John 1978. On Moral Fiction p.10).

regény morálhoz való viszonya kielégíti a gardneri feltételeket, hiszen a morál a franzeni regény központi kérdése.

Franzen stílusa nem képvisel nívumot, ez a jellemzője is erősíti a tradicionális gardneri regényfelfogást, Gardner szerint ugyanis, aki új stílust alkot, az új mondanivalót is alkot. Hasonlóképpen fogalmaz Kertész Imre is, aki Nietzschét magyar nyelvre fordítva azt állítja, hogy Nietzsche őt mindenütt a „stílus és a gondolkodásmód radikalizmusára tanította”⁴, tehát az egyéni gondolkodásmód generálta egyéni stílus s nem az új téma az, ami korszakosat alkothat. Franzen regényének népszerűsége tradicionális voltában rejlik, a meseszövéés váratlan fordulataiban, s abban, hogy művészi megformálásával nem teszi próbára a regény olvasóit. Franzen jó mesterember, ismeri a kortárs olvasók döntő részének elvárásait, jól eladható, népszerű regényt ír művészi minőségben. A mai átlagolvasó eseményéhségét elégíti ki a váratlan fordulatok sora: öngyilkosságok és öngyilkosság-kísérlet, erőszak, nem kívánt terhesség, autóbaleset, házasságtörés, drogfogyasztás és -túlادagolás, rasszok találkozásából adódó feszültség, vietnámi háború, beatkultúra, társadalmi cselekvés és annak kudarca, generációs ellentétek. A családregénynek nagy előnye, s egyben gyenge pontja is a folytathatósága. A már ismert szereplők segítségével új térben és új időben új történeteket lehet előadni, ez a várakozás feszültségét kelti, és a kétségtelen népszerűséget biztosítja. Ugyanakkor ritkábban tudja megteremteni az igazi remekművek nyomán kialakuló teljesség érzetét, azt, hogy a mű olyan zárt egység, amelyből semmi nem vehető el és nem adható hozzá, illetve azt, hogy a katarzis élményét jelenthesse az olvasó számára.

Keresztutak: a poliszémia lehetőségei

Franzen kiaknázza a regénycímekben megjelenő köznévi poliszémiáját. A *keresztutak* nem csupán egy kölcsönvett dalcím egy keresztény ifjúsági egyesület megnevezésére, hanem utal a kereszt ősi szimbólumára, a megváltásra és az áldozatra is. Ugyanakkor azt a közösséget is jelenti, ahol a legkülönbözőbb társadalmi rétegből származó fiatalok találkozhatnak, és megismerhetik egymást és önmagukat, ahol barátságok, szövetségek, szerelmek szövődhetnek, de ugyanakkor ellenszenv is kialakulhat; ahonnan fiatalok elindulhatnak egyéni sorsuk felé, de vissza is térhetnek oda. A keresztút tehát tájékozódási pontot is jelent, topográfiai megjelölést térben és időben, szellemben és értékrendben. A keresztelkedés, aligha véletlenül, konkrétan is szerepet játszik a cselekmény bonyolalmában, hiszen Russ Hildebrandt autója a téli időben, egy útkeresztelkedésben megcsúszik, és összekoccan egy másik autóval. A *Keresztutak* intertextuális asszociációkat is ébreszt,

⁴ Idézi Körmendi Zsuzsanna *Nobel-díjon innen és túl* című tárcájában, Magyar Hang 2023. április 7–13. 30. oldal.

hiszen a regény korának egy ikonikus dalcímét idézi, amelyben a gitáros az ördöggel találkozik a 46-os és 61-es út kereszteződésénél, és eladja a lelkét neki a zenéért, a gitárért és gitározásért cserébe.⁵ A keresztút tehát a hivatás kísértésére is utal, ami összhangban van azokkal a morális és hitbéli kételyekkel, amelyekkel a regény valamennyi szereplője szembesül. A keresztutak jelentésrendszerének kibontásával megpróbálom a regényben megalkotott emberi viszonyokat és viszonyulásokat mint konstruált valóságot bemutatni és értelmezni.

A regényt a szerző a családregegy típusába sorolja. A műfaj *genus proximuma* a társadalmi regény, de a szereplők lélektani motivációi olyan erőteljesek, hogy a társadalmi és a lélektani regény ismérveit is magukban hordozzák. A mindentudó narrátor (*omniscient narrator*) tehát számos titkot, múltbéli életeseményt oszt meg az olvasóval, amelyeket a szereplők egymásról nem tudnak, s amelyek ismerete nélkül nem ismerhetik és nem érthetik meg egymást és helyzetüket. Ez a kettősség, a narrátor mindentudása és a szereplők egymást meg nem értése óhatatlanul is ráébreszti az olvasót arra, hogy az emberközi viszonyok a fehér foltok, a konokul őrzött családi titkok miatt kiismerhetetlenek. Az elhallgatás olyan motivációkat rejt, amelyek a szereplőket egymás számára kiismerhetetlenné teszik.

A *Keresztutak* történetének csaknem egésze egyetlen adventi nap történéseit követi nyomon a Hildebrandt család életében, de a nap eseményeit többször megszakítja a szereplők múltjának visszaidézése, amely múlt a jelen magyarázataként is szolgál. A regény befejező része az adventi napon kibontakozó bonyodalmak következményeit mutatja be, körülbelül egy évvel a regénybeli adventi nap után.

A regény szereplői, a Hildebrandt család és környezete, egy Chicago kertvárosában, New Prospect – Illinois-ban élő fehér középosztály tagjai, akiknek társadalmi státusza s még inkább szűkebb családi háttere, vallási hagyományai a világlátásukat, értékítéletüket is meghatározzák. Amerika-szerte számos, jellemzően amerikai optimizmust sugalló New Prospect (jelentése új lehetőség, új kilátás) településnévvel találkozhatunk, de a Chicago melletti New Prospect – Illinois mégis fikcionális hely, ahol több szubkultúra találkozik és kereszteződik egymással. Ilyen szubkultúrák a vallásos, konzervatív közösség, a beatnemzedéket képviselő lázadó fiatalok, a drogfogyasztó és drogkereskedő tizenévesek, az értelmiségiek, a nagylelkű kispolgárok, az unatkozó, kalandvágyó asszonyok köre. Ez a hely kereszteződési pontja a különböző identitásoknak is, amelyek ütköznek vagy azonosulnak egymással. A fehér protestáns közösség lelkiismeretét döntően meghatározza a feketék és az indiánok miatti bűntudat, amely karitatív cselekvésre kényszeríti a közösség tagjait saját lelkiismeretük megnyugtatóására. A karitatív jócselekedetek azonban csak tüneti kezelést adhatnak a feszültségre,

⁵ Robert Johnson „Early this morning / When you knocked upon my door / Early this morning ooh / When you knocked upon my door / And I said, „Hello Satan / „I believe it's time to go.”

az igazi problémák megoldására. Ennek ellenére az etnikai kisebbségek gondjainak megértésére a legjobb indulat mellett is képtelenek a fehér, a protestáns középosztálybeli polgárok.

A cselekmény ideje 1971 adventje, de a felnőtt szereplők gyerek- és fiatalkorának, illetve az ő szüleik tapasztalatainak visszaidézése révén egy tágabb, a harmincas évekig visszanyúló időintervallumot ölel fel a Hildebrandt család eseménygazdag története. A főszereplő lelkészi hivatása mellett a fikció idejének is kitüntetett, szimbolikus értéke van. Advent a karácsonyi születés misztériumára, a megváltó születésére történő várakozásnak az ideje, nagy érzelmi intenzitású időszak, amikor mindenki igyekszik a jóságát megélni, felebaráti szeretetét bizonyítani, reflektálni a múltjára, felkészülni és energiát gyűjteni a jövőre.

A Hildebrandt család tagjai: a családfő, Russ Hildebrandt, a felesége, Marion és négy gyermekük: Clem, Becky, Perry és Judson életeseményeit mutatja be a regény társadalmi kontextusba helyezve. A család a különböző értékek, életfelfogások és személyiségek ütközőpontja. Russ Hildebrandt egy ultravallásos mennonita család sarja, aki a szülei bigottságát megkérdőjelezi, s egy felvilágosult keresztény közösség, a First Reformed gyülekezet vallási vezetőjévé válik. A lelkész tekintélyét azonban meggyengíti egy fiatal lelkész kolléga, Rick Ambrose, aki koránál fogva közelebb kerül a fiatalokhoz, és képes valóságos közösség iránti örületet kialakítani a körükben. Ennek következtében és közvetlenül néhány radikális, hangadó lány szándékos és rosszindulatú félreértelmezései nyomán az ifjúsági kör nyilvános szimpátiaszavazás során kiközösíti a lelkészt a saját maga által létrehozott szervezetből. A lelkész, a fejére nőtt fiatal kollégával a beszélő viszonyt is megszakítja, és fokozatosan idegenedik el saját gyülekezetétől, egyházától, s kis híján a vallásától is. Helyzetét fokozza a családjában kialakuló sokrétű feszültség: házasságát csak a megszokás és az eskü ereje tartja össze, és gyermekei az apjuk iránti ellenszenvük kinyilvánítása céljából, a vetélytárs lelkész, Rick Ambrose, Keresztutak nevezetű ifjúsági szervezetéhez csatlakoznak. Russ Hildebrandt és a fiatal Rick Ambrose közötti ellentét a tradicionális egyház és a liberális radikalizmust képviselő, már-már nem is vallási, hanem „pszichológiai kísérlet”-hez, klubhoz hasonló társadalmi csoportosulás közötti ellentétet példázza. Arra kényszerít, hogy érzékeljük a hagyományos egyházak tartalmának és szerepének az ártértékelődését a hatvanas-hetvenes évek Amerikájában, illetve arra is, hogy érzékelhessük, milyen kockázatokkal, felelősséggel és következménnyel járhat egy-egy karizmatikus vezetőnek a fiatalokra tett befolyása. Az ifjúsági kör, mely a Keresztutak nevet viseli, olyan tizenévesek csoportosulása, akik a felnőtté válás folyamatát élik, befolyásolhatók és manipulálhatók, s akik mind különböző értékrenddel és motivációval érkeznek a csoportba. A modern pszichológia kibeszélő módszereit alkalmazzák, illetve a véletlenszerűen összeállt párok egymás iránti kíméletlen őszinteségének a gyakorlatát, melytől személyiségük tökéletesedését várják. A csoport népszerűsége azért is nagy,

mivel a gyerekek fedőtevékenységként is használják a közösségi összejöveteleket az otthonról való igazolt távolmaradáshoz. A Keresztutakban szervezett programok nem csupán az önismeret és a csoportidentitás fejlesztésére alkalmasak, hanem lehetőséget adnak a beatzene élvezetére, a cigarettázásra, az italozásra, de még a drogfogyasztásra is. „Rick Ambrose vezetése alatt a Keresztút kezdte aláásni a hagyományos társadalmi kategóriákat. A keresztény testvériségre látszólag alkalmatlan jelöltek tévedtek be és próbálták meg” (Franzen 2021: 37).⁶ Rick Ambrose-nak fiatalokra gyakorolt hatása félelmetesen nagy, s ezáltal kockázatos is, felveti a könnyen manipulálható ifjúsági vezér felelősségét: „A csoport keresztény közösségnek indult, de önálló életre kelt. [...] Aggódom, hogy ha a végén nem vezet vissza bennünket Istenhez, akkor csak egy intenzív pszichológiai kísérlet marad. A végén talán nem felszabadítjuk az embereket, hanem sérüléseket okozunk” (286).

Hildebrandt lelkész nemcsak a gyülekezetben, hanem a családban, gyermekei és felesége körében is elszigetelődik. Azon mesterkedik, hogyan imponáljon és hódítsa meg a gyásztanácsadásra járó özvegy és kacér Frances Cottrellt, akivel, a gyülekezet karácsonyi adományait egy fekete gyülekezet számára szeretné elvinni lehetőleg anélkül, hogy erről a felesége tudomást szerezne. A lelkész értékválasztását az irodája falára kiakasztott képek is érzékeltetik: „Charlie Parker⁷ meg a szaxija, Dylan Thomas⁸ meg a cigije; egy kisebb, bekeretezett kép Paul Robesonról⁹, mellette pedig egy röplap Robeson látogatásáról a Judson-templomba 1952-ben; Russ diplomája a New York-i Papneveldeből és egy felnagyított fénykép róla meg két navajó barátjáról, ami Arizonában készült 1946-ban. Tíz éve még, amikor segédlelkész lett New Prospectben, ezek a nagy műgonddal válogatott személyiséglenyomatok visszhangra találtak azoknál a kamaszoknál, akik növekedéséért Krisztusban ő volt a felelős. Viszont ezek a gyerekek, akik manapság tolongnak a templom folyosóin trapéznadrágban meg kertésznadrágban, fejkendőben, csak az ő avítságának bizonyítékait látták bennük” (11).

Russ Hildebrandt fiatal korában az egyetemista közösség középpontja volt, ahol arról folyt a diskurzus, hogy a modern kereszténység hogyan ültethető át társadalmi cselekvésbe. Az egykori vezéregyéniségből azonban a hetvenes évekre

⁶ A zárójelben lévő számok a Jonathan Franzen 2021. *Keresztutak* (Fordította: Pék Zoltán. 21. Század Kiadó. Budapest) kiadás lapszámaira vonatkoznak.

⁷ Charles Christopher Parker, Jr. (1920–1955) amerikai jazzszaxofonos, zeneszerző. Az egyik legnagyobb hatású jazz-zenészként tartják számon Louis Armstrong és Duke Ellington mellett.

⁸ Dylan Marlais Thomas (1914–1953) walesi költő és prózaíró. Már életében nagy népszerűséget szerzett, amiben nagy szerepe volt harsány megjelenésének, ragyogó felolvasásainak. Verseire jellemző a romantikus sokszínűség és az erős zeneiség.

⁹ Paul LeRoy Bustill Robeson (1898–1976) afroamerikai színész, basszbariton énekes, poliglott, ügyvéd és polgárjogi aktivista.

a lelkész anakronisztikus, magányos értelmiségivé válik. Helyzete a lépéstartás képességének kérdését veti fel, azt, hogy vajon törvényszerű-e vagy csak alkati kérdés a változó ideológiához, értékekhez és divatokhoz történő alkalmazkodás vagy az alkalmazkodás hiánya. Vajon törvényszerű-e a generációs ellentét, vagy feloldható az elszigetelődésből származó magány, s ha igen, milyen módon?

Az 1960-as évek radikális értelmisége felkarolta a feketék polgárjogi mozgalmát, a vietnámi háború ellen szervezett diáktüntetések és az indiánok ügyét. Ilyen értelemben Hildebrandt lelkész valóban korának értelmiségtípusa, tele kezdeményezőkedvvel, szociális érzékenységgel és aktivitással. A feketék kultúrája iránti fogékonyságát az afroamerikai műfajok iránti lelkesedése is kifejezi: a lelkész rajongott a néger Robert Johnson (1911–1938) bluesénekes, az első rock and roll sztár improvizációiért, akinek egyik legnépszerűbb, felvételen is megmaradt, az interneten ma is meghallgatható dala, a *Cross Road Blues*, mely az ifjúsági egyesület nevét is ihlette.¹⁰ Rick Ambrose azért nevezte el az szervezetét egy bluesszám alapján, mert úgy gondolta, hogy ezzel is népszerűbbé teheti a fiatalok körében. Ám, míg az idősebb lelkész a feketék kultúrájához közvetlen tapasztalatok fűzték, érzelmi viszonyulása őszinte volt, addig a fiatal Rick Ambrose és kortársai csak reklámfogásnak használták a zenei hagyományt, amelyből a hetvenes évekre már divat lett.

„...a lemezeket hallgattam, és olyan érzés volt, mintha ott lennék Délen a húszas években. Annyi fájdalom volt azokban az öreg énekhangokban. Mert igazából ez a blues lényege. Ez tűnt el, amikor a fehér bandák elkezdtek majmolni a stílust. Az új zenében én semmi fájdalmat nem hallok” (19).

Látható azonban, hogy az, ami hiteles jelentéseket hordozott a második világháború utáni években, már túlhaladottnak számított a hetvenes évek elején. Az értékek relativizációjával párhuzamosan a morál relativizációját is átéli a lelkész. Tudatában van annak, hogy keresztényietlen magatartás a fiatal kollégájával történő kommunikáció megszakítása, vagy a szexuális csábításnak történő engedés: mégis kompromittálja magát mások és önmaga előtt. Magasztos eszméket deklarál, a gyakorlatban pedig kicsinyes emberi hibákkal küzd, s e kettősségnek tudatában van. A morál és a saját immoralitása közötti feszültség megélése teszi gyötrelmessé az életét. Enged a csábításnak, bár tudja, hogy Frances Cottrell, a „dögös nő” csak flörtöl vele, s a másik rajongójával, a szívsebész barátjával bosszantja. Kettejük együttléte mindig kicsinyes komikumba fullad: a titkolt adventi adományszállítás kisebb autóbalesettel ér véget, s így a titkos akció a feleség számára sem maradt titok. Esetlen szerelmi együttléte Frances Cottrell-lel a navajó rezervátumban mindenki számára nyilvánvalóvá válik, ráadásul

¹⁰ And I went to the crossroad, mama, I looked East and West
I went to the crossroad, baby, I looked East and West
Lord, I didn't have no sweet woman, ooh well, babe, in my distress.

lelkiismeret-furdalása olyan mértékű, hogy mindent bevall a feleségének, magára vállalva az erkölcsi felelősséget drogos fia állapota és gyűjtogatása miatt. Russ Hildebrandt esendő figura, társadalmi érzékenysége a navajók segítségével érhető tetten, ahova évente építőtábort szervez az ifjúsági körben, bár e tevékenység inkább a fehér, keresztény lelkiismeretének megnyugtatója, mintsem hathatós segítség. A navajók közösségében is érezhető a személyes érdekek és csoportérdekek közötti feszültség, melyet kihasználva természetromboló beruházásokat végeznek a navajók földjén (erőművet építenek), amit a lelkész egyéni jóindulata nem tud megakadályozni. Így jelenléte végül ellenszenvet vált ki a navajók körében, akik a tehetetlenségük és kiszolgáltatottságuk miatt a fehérek iránti utálatukat és dühüket hárítják át a jóakarató lelkészre. A fehér–indian feszültség, illetve az indiánok kiszolgáltatottságának érzékeltetése a regény gazdag témaegyüttesét alkotó egyik szál. Ugyanezt a témakört illusztrálja a fekete közösség segítése is a városban, ahol az önkéntes munkát vállaló Frances Cottrell rájön, hogy fehér középosztálybeliként soha nem értheti meg a leszakadó fekete szubkultúra problémáit; azok a módszerek, amelyekkel segíteni szeretné a feketéket, nem működnek abban a közösségben, ahol más szempontok vezérlik a túlélést: „...maga meg én nem vagyunk abban a helyzetben, hogy megítéljük a szegényeket. Mi csak megpróbálhatjuk szolgálni őket” (20).

Az időszerűtlenség vagy népszerűség erkölcsi dilemmája

A népszerűségét veszített lelkész és a sztárlelkész konfliktusa generációs és társadalmi konfliktus egyszerre. Russ jóval idősebb Ricknél, mennonita közösségből származik, Rick jómódú középosztály sarja. Russ a tradicionális lelkészi hivatást igyekszik betölteni, Rick Ambrose klubszerű tevékenységgel építi az ifjúsági közösséget. Rick Ambrose nem áll ki idős kollégája mellett, amikor a tizenévesek megalázzák, és arra kényszerítik, hogy elhagyja a Keresztutatót. Miután a két lelkész két éven keresztül írásban kommunikál, az idősebb lelkész Frances Cottrell kérésére őszinte, békítő beszélgetést kezdeményez. A kibékülés jelente a regény egyik drámai csúcspontja. Ambrose bevallja, hogy Rick iránti gyűlölete annyira elhatalmasodott, hogy már az emberiséget, sőt az Istent is gyűlöli miatta. Megváltozott érzelmeit egy bibliai történet új interpretációjával illusztrálja: Rickkel történt konfliktusa után Russ megértette a bibliai József testvéreinek utálatát József iránt, akik azért haragudtak meg Istenre, mert Isten Józsefet választotta, őt pártfogolta. Russ is azért haragudott Istenre, mert Isten Ricket pártfogolta, és Rick személyén keresztül Isten büntetést mért rá. Russ monológja során Rick Ambrose váratlanul egy adománygyűjtésre használt tálban megmossa, majd flanelingével megtörli Russ lábát. A lábmosás Jézus korában természetes gyakorlat volt, ám ezt szolgák végezték. János evangéliumának 13: 1–17 részében viszont az utolsó vacsora előtt Jézus mossa meg tanítványai lábát az alázat és

a feltétlen szeretetet példázva. A tett szimbolikája összetett: Jézus Júdás lábát is megmosta, kifejezve az iránta való szeretetét is, noha tudta, hogy Júdás lesz az a tanítványok közül, aki elárulja. A cselekedet azt példázza, hogy szolga és úr, tanítvány és tanítvány, azaz ember és ember között nincs különbség.

„Legalább tíz percig sírt, miközben Ambrose a lábánál térdelt. Krisztus jósa-ga, a karácsony jelentése újra megtöltötte. [...] Amikor Ambrose végül elenged-te a kezét, utánakapott. Nem akarta, hogy a pillanat véget érjen” (361). A jelenet a világi olvasónak patetikusan hathat, de a regényben két érzékeny, hívő ember-rel ismétlődik meg a példázat. Az esemény után Russ, noha utálatát lelkésztársa iránt nem tudta legyőzni, de józan ésszel belátta, hogy az Úr Ambrose-zal van, őt pártfogolja, s ezt neki el kell fogadnia. Pontosan a keresztényi minta ismerete és az esendő emberi érzelmek és magatartás közötti feszültség teszi a lelkész min-dennapjait elviselhetetlenné. Az erkölcsi önmarcangolás részletes megeleveníté-se miatt nevezi Franzen egyik kritikusa a „huszonegyedik század Hawthorjának” (Ron Charles).¹¹ Russ és a felesége s tulajdonképpen a regény valamennyi szerep-lője erkölcsi jóra törekszik, s tudatában van saját esendőségének. A folytonos ön-vizsgálatot eredményező büntudatban annak a szigorú, puritán erkölcsnek a máig ható erejét fedezhetjük fel, amely az amerikai ethosz alapja. Noha a bűn eredendő és elkerülhetetlen, s az erkölcsi jó és rossz határmezsgyéje sem mindig egyértel-mű, a büntudat alapvető funkciója mégiscsak az erkölcsös életre történő állandó figyelmeztetés. Ilyen értelemben Franzen regénye a gyarmatkori és a romanti-kus-pszichologizáló (Nathaniel Hawthorne, Herman Melville) amerikai irodalom hagyományait folytatja, illetve azokat a 21. századi kontextusban értelmezi újra.

A vietnámi háború mint törésvonal

A lelkész szigorú pacifista elveket vall, fia ezt „erőszakos pacifizmusnak” nevezi, melynek nevében a házukban tilos volt mindennemű gyilkolással vagy háború-zással összefüggő játék, társasjáték. Perry, a család lázadó kamasza éles logikával és kérlelhetetlen következetességgel leplezi le apja álszentségét: „Hát nem hábo-rúszerű győzelem *minden* játék célja? A sakkban és drámában történő virtuális mérszárlás miért nem esik tilalom alá? Tényleg kötelező a Rizikó kellemes lakko-zott rombuszait »hadseregnek« látni, semmint absztrakt jelölőknek egy topológiai stratégiai kockajátékban?” (31)

A Hildebrandt család legnagyobb fia, Clem, aki főiskolán tanul, teljes mér-tékben osztja apja véleményét a vietnámi háborúról, támogatja a hatvanas évek

¹¹ It's an electrifying examination of the irreducible complexities of an ethical life. With his ever-parsing style and his relentless calculation of the fractals of consciousness, Franzen makes a good claim to being the 21st century's Nathaniel Hawthorne. https://www.washingtonpost.com/entertainment/books/jonathan-franzen-crossroads-review/2021/10/04/9344b0c2-250b-11ec-8d53-67cfb452aa60_story.html

végét meghatározó polgárjogi mozgalmat. Azonban ráébred a mozgalom ellentmondásosságára és képviselőinek álszentségére is. Míg a tehetősebb középosztálybéli fiúk egyetemi tanulmányaik miatt mentességet élveznek, és kockázat nélkül tüntethetnek a campuson a vietnámi háború ellen, mások, jellemzően a szegényebb rétegek gyermekei, köztük sok színes bőrű, Vietnámban hal vagy sebesül meg, vagy ami legalább ennyire rossz, öl meg ártatlan vietnámiakat. Ilyen perspektívából a lelkesz apa vehemens békeharca is képmutatásnak tűnik, erkölcsi kétszínűségnek, mely ellen Clem úgy lázad, hogy a mentességéről lemond, és jelentkezik a sorozóbizottságnál. Noha szerelme, akinek testvére Vietnámban harcol, szintén arra készíti, hogy felismerje, könnyebb kritizálni a háborús politikát, mint áldozattá válni Vietnámban. Elsődleges motivációja a hadkötelesség mentességéről való lemondásban mégis az apja elleni lázadás és az apjával szembeni erkölcsi fölényének bizonyítása volt, hiszen, mint mondja, „ciki” számára Russ fiának lenni.

Az éles eszű kamasz, Perry, aki szintén a Keresztút tagja, elhatározza, hogy abbahagyja a drogozást, végül mégisincs ereje jó útra térni. Perry drogszenvedélye valós társadalmi problémát jelenít meg. Először csak a maga számára veszi a drogot a zsebpénzéből, majd osztálytársaival üzletel, s az abból keletkezett jövedelmét újra és újra egyre nagyobb mértékben forgatja vissza. Végül aláírás-hamisítással a testvérei örökségét is felveszi a bankból, és kábítószerbe fekteti. A drogmennyiség és -változatosság növekedésével egyre súlyosabb bűncselekményeket követ el. Szemléletes a növekvő szenvedély leírása, amely fokozatosan az önkontrollvesztést és az erkölcsi gátlások megszűnését okozza. A táborban a túladagolt drog következtében közel áll ahhoz, hogy a barátjának, szobatársának gyilkosává váljon, majd ezt követően felgyújt egy mezőgazdasági gépeket tároló színt, és eszméletét veszítve kis híján meghal.

A család egyetlen lánya mintagyerek, a mindenki által rajongott Becky, a pomponlány-választás győztese, az elitkirálynő. Anyja is példaképként emlegeti, ha újra kezdhethé az életét, olyan szeretne lenni, mint ő. A családban is kivételezett, a nagynénje halála után csak ő örököl jelentősebb összeget, amit a végrendelet szerint európai körútra használhat fel. Szülei viszont arra kérik, hogy a végrendelettel ellentétben ossza meg az összeget a testvéreivel. A kérés a szülők, elsősorban az apa ellen hangolja a lányt, aki lázadásból és a Keresztút legnépszerűbb zenészenek hívására szintén a Keresztút közösségéhez csatlakozik, ahol apja vetélytársának, Rick Ambrose-nak a kedvence lesz. Mivel mindketten sztárok, s mindkettőjüket a közösség rajongása veszi körül, megértik egymást. Szerelmi bonyodalmak, féltékenység és a drog kipróbálása után, nimbuszát elveszítve bár, de őszinte hívővé válva végül Beckynek sikerül Tanner Evans zenész meghódítása. Az európai körút is megvalósul, az örökséget is szétosztja a testvérei között, amit aztán Perry drogra, a szülők pedig Perry gyógykezelésére

költenek. Becky férjez meg Tanner Evanshez, mivel gyereket vár, de szüleivel végzetesen megromlik a kapcsolata.

Marion, a „kövér és örömtelen” négygyerekes anyja és lelkeszfeleség alakját Franzen eddig legjobban megrajzolt női szereplőjeként emlegeti a kritika. Kertvárosi, háztartásbeli asszonyként pszichológushoz jár, hogy legyen, aki meghallgassa fiatakorának eltitkolt eseményeit és érzelmileg kiüresedett házasságának nehézségeit. Marion élettörténetének bemutatására paradox módon a hallgatása ad lehetőséget. Marion hosszan hallgat a pszichológusnál, s ezt a csendet a pszichológus is „meghallgatja.” Az igazságot azonban Marion a pszichológusnak sem mondja el, azt csak az olvasóval osztja meg bizalmasan a mindentudó narrátor. Marion hányatott előéletét a szegény, majd meggazdagodott zsidó apa és egoista anyja házassága okozza. Az apa öngyilkosságot követ el a gazdasági válság idején, ezt követően Marion nevelőszülőkhöz kerül, szenvedélyesen szerelmes lesz egy házasemberbe, akivel szakít, majd idegbeteg lesz, és a pszichiátria zárt osztályán tölt hosszabb időszakot. Felgyógyulását mély katolikus hitének és későbbi férjével való találkozásának köszönhette, akinek természetesen a korábbi életéről soha nem mondta el az igazságot. A legnagyobb lelki teher, amit saját múltjából magával cipel: ideggyengesége, melynek kiújulásától állandóan retteg, s gyerekeit is aggódva figyeli, hogy valamelyikük nem örökölte-e a hajlamot. „Huszonöt éve él abban a hitben, hogy az élete Russ-szal egy megbocsátó Istentől kapott áldás, olyan áldás, amit a katolikus imával és vezekléssel töltött évekkel érdemelt ki, és ezt az életet továbbra is naponta kiérdemli azzal, hogy elnyomja a benne élő rosszaságot, és tartja a száját. Igaz, mostanában legalább annyira utálja Russt, mint amennyire még szereti” (207).

Russ és Marion egymásra találását a második kötet végén két egymással párhuzamosan történő és a párt egymástól eltávolító tapasztalat segíti. Russ titkos együttléte Frances Cottrell-lel nyilvánvalóvá vált mindenki előtt, ráadásul párhuzamosan történik Perry, a drogfüggő tizenéves szinte fatálisan végződő kalandjával. Ugyanebben az időben keresi fel Marion régi szerelmét a nyugati parton. A találkozás keserű kiábrándulást hoz, hiszen sem ő, sem a férfi nem azonos a harminc évvel ezelőtti énjével, s az egymás iránt táplált szenvedély már emlék csupán. Mindkét esemény a szereplők realitásérzékét élesíti, s viszonyukat egyértelműen helyrebillenti Perry drogtúladagolása, melynek következtében a gyermek önkontrollját veszítve gyújtogat, majd eszméletlen állapotba kerül, ráébreszti a szülőket a felelősségükre. Az apa úgy érzi, hogy Perry helyzete Isten büntetése a házasságtörése miatt, Marion pedig az eltitkolt ideggyengeségének, a szenvedélyek iránti fogékonyságának öröklődését véli megjelenni Perry addikciójában. A család minden jövedelmét és a Marion testvérétől örökölt kis vagyont arra költi, hogy a Perry által okozott kárt megfizesse, és a fiút gyógykezeltesse. A családregény első kötetének eseménydús története itt zárul.

Összegzés

A regény valamennyi szereplője jó szándékú, törekvő átlagember, kevesebb vagy több kritikai érzékkel, határozott vagy kevésbé éles elvek mentén éli középosztálybeli életét. Mindegyikük a maga módján normaszegővé válik: a lelkész a házasságát érzi unalmasnak, és nem képes vagy nem akar lépést tartani a gyülekezet fiataljainak igényeivel; felesége fiatalkori traumáit és ideggyengeségre való hajlamát leplezi évtizedekig; Perry koravénként ideológiai vitába keveredik a lelkészekkel, majd hajsza híján meghal drogtúladagolásban; Clem a békeharcot, az erőszakos pacifizmust érzi kétszínűségnek, és önként jelentkezik a háborúba; Becky a mintaéletmódnak fordít hátat, s ahelyett hogy egy jó nevű egyetemre jelentkezne (a Beloit és a Lawrence jött szóba), érettségi után férjhez megy egy rockénekeshez, és gyereket szül. Az élettörténetek, a szereplők értékválasztása, zenei ízlése és magatartása tökéletesen felidézi a kora hetvenes évek Amerikájának légkörét, melyet az értelmiségiek erősödő szociális érzékenysége és szolidaritása, a polgárjogi mozgalom és a vietnámi háború-ellenes ifjúsági mozgalmak jellemeztek. A gyülekezeti körben jelen vannak a szubkultúra képviselői, a hosszú hajú, trapéznadrágos hippik, a hangadók, akik könyörtelenül elszigetelik a konzervatív lelkészt saját egyházában. A zene különösen nagy szerepet tölt be a lázadó generáció életében, s ez markánsan jelen van a regényben is. A Keresztút is annak köszönhetette felfutását, hogy Tanner Evans és rockbandája csatlakozott a körhöz, s vonzotta a rajongókat. Az egylet maga is egy népszerű blues után kapta a nevét. Russ, a lelkész is rajongott a bluesért. A regényben számtalan, a hatvanas években népszerű jazz- és bluesénekest nevez meg a szerző: Jimmy Hendrixet például, akinek *Tapasztalt vagy* című dalából idéz, Laura Nyrót, akinek a népszerű *Save the Country* dala hallatszik az autórádióból. Becky barátnője a Keresztutat gúnyból egyszerűen *Kumbayának* nevezi, amely szó a nyári cserkész táborok szlogenjévé vált, és a *Come by Here* spirituáléból származik, mely az Isten segítségül hívását jelenti.

Kultúrtörténeti hivatkozásokban is bővelkedik a könyv: Russ azt bizonygatja, hogy „a mai gyerekek azt hiszik, hogy ők találták fel a radikális politikát, ők találták fel a házasság előtti szexet, ők találták fel a polgárjogokat meg a nők

jogait. A legtöbbjük nem is hallott Eugene Debsről¹², John Dewey-ről,¹³ Margaret Sangerről¹⁴, Richard Wightról.¹⁵ Frances Cottrell azt állítja, hogy ha húszévesen olvassa Betty Friedant¹⁶ és Gloria Steinemet,¹⁷ egész élete másképp alakulhatott volna. A nevek asszociatív ereje gazdagítja a regény kulturális, társadalmi jelentésrétegeit.

Nem kétséges, hogy Franzen *Keresztutak* című regénye része lesz az amerikai kánonnak. A regény sikere és műfaja is arra ösztönzi a szerzőt, hogy folytassa első kötetét. A családregény, akárcsak a folytatásos film műfaja, inherensen tartalmazza a folytathatóságot, a térben és időben történő kiszélesítésnek a lehetőségét.

¹² Eugene Victor Debs (1855–1926) Amerika legismertebb szocialista politikusa, a vasúti dolgozók szakszervezetének szervezője, aki öt alkalommal volt elnökjelölt a demokrata part jelöltjeként, a Pullman sztrájk szervezője és az Ipari Dolgozók Világszövetségének és az amerikai szociáldemokrata pártnak az alapító tagja.

¹³ John Dewey (1859–1952) filozófus, a funkcionális pszichológia atyja, társadalomtudós a neveléstudomány megújítója, akinek gondolatati oktatási és társadalmi reformot eredményeztek Amerikában. A demokráciát az emberiség morális ideáljának tekintette, melyben a civil társadalom, a véleményszabadság biztosítása, az iskola fontos szerepet töltenek be.

¹⁴ Margaret Higgins Sanger (1879–1966), a modern születésszabályozás megteremtője, a családtervezés első népszerűsítője, az első családtervezéssel foglalkozó klinika létrehozója New Yorkban, a hivatalos abortusz támogatója.

¹⁵ Richard Nathaniel Wright (1908–1960) afroamerikai író, költő, esszéista. Írásművészete az amerikai feketék helyzetének és a 19–20. századi rasszizmus és faji szegregáció társadalmi következményeinek megjelenítése. Irodalmi és polgárjogi tevékenysége hozzájárult a fajok közötti viszonyok megváltoztatásához a 20. század Amerikájában.

¹⁶ Betty Friedan (1921–2006) amerikai író, polgárjogi aktivista, feminista. Vezető alakja volt az 1960-as években indult polgárjogi mozgalomnak, fő célkitűzése a nők egyenjogúságának megerősítése és biztosítása a jog eszközei által. Az 1963-ban megjelent *The Feminine Mystique* című könyve a feminista irodalom egyik mérföldkövének számít. 1966-ban megalapította a *Nemzeti szervezet a nőkért* (*National Organization for Women* [NOW]) nevű nőjogi mozgalmat. 1970-ben országos sztrájkot szervezett az amerikai alkotmány tizenkilencedik módosítása (amely biztosította a nők választójogát az Egyesült Államokban) elfogadásának 50. évfordulója alkalmából, melyen nők tízezrei vettek részt, egyenlő munkahelyi és házasságon belül jogokat követelve.

¹⁷ Gloria Marie Steinem (1934–) amerikai újságíró, író, feminista, politikai aktivista, a második hullámú feminista mozgalom vezetője az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején. A New York magazin rovatvezetője és a Ms. magazin társalapítója, számos tanulmány, könyv és tévéműsor szerzője.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Adams, Tim: Crossroads by Jonathan Franzen review – Spiritual successor to The Corrections
<https://www.theguardian.com/books/2021/sep/26/crossroads-by-jonathan-franzen-review-spiritual-successor-to-the-corrections>
- Allardice, Lisa Interview with Jonathan Franzen: „I just write it, like I see it and gets me in trouble.” <https://www.theguardian.com/books/2021/sep/25/jonathan-franzen-i-just-write-it-like-i-see-it-and-that-gets-me-in-trouble>
- Bankó Erzsébet: Vissza a gyökerekhez. A családregény reneszánsza? Előadás és előadás absztraktja. A kortárs próza újabb fejleményei című konferencián.
https://iti.abtk.hu/images/prozakonf_absztraktok181129.pdf
- Brooks, Xan: Crossroads by Jonathan Franzen – review – a fine start to a family trilogy. <https://www.theguardian.com/books/2021/sep/29/crossroads-by-jonathan-franzen-review-a-fine-start-to-a-family-trilogy>
- Charles, Ron: Jonathan Franzen’s ”Crossroads” represents a marked evolution in a dazzling career. https://www.washingtonpost.com/entertainment/books/jonathan-franzen-crossroads-review/2021/10/04/9344b0c2-250b-11ec-8d53-67cfb452aa60_story.html
- Csepesányi Éva: Családtörténetbe oltott krimi. (Majoros Sándor Az eperfa nyolcadik gyökere) Irodalmi Jelen. 2014. június 06. <https://www.irodalmijelen.hu/2014-jul-6-1444/csaladtortenetbe-oltott-krimi>
- Flood, Alison: Jonathan Franzen is back! With the grandest sounding novel of 2021. <https://www.theguardian.com/books/2020/nov/16/jonathan-franzen-is-back-crossroads-family-trilogy>
- „Jonathan Franzen nyerte el a Thomas Mann díjat.” <https://magazin.libri.hu/libri-trend/szepirodalom/jonathan-franzen-nyerte-el-a-thomas-mann-dijat-2022-ben/>
- Gardner, John: On Moral Fiction első kiadás 1978. <https://www.perlego.com/book/2385956/on-moral-fiction-pdf>
- Garner, Dwight: Jonathan Franzen’s ‘Crossroads’, a Mellow, 70s-Era Heartbreaker That Starts a Trilogy New York Times, Sept 27, 2021. <https://www.nytimes.com/2021/09/27/books/review-jonathan-franzen-crossroads.html>
- Rothfeld, Rebecca: Jonathan Franzen’s Best Book Yet. The Atlantic Magazine 2021. 11. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2021/11/jonathan-franzen-crossroads/620176/>

TÖRTÉNELMI ÉS EGYÉNI
VÁLASZUTAK

Puskás Bernadett

A KERESZT A BIZÁNCI ÉS A GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ IKONOGRÁFIÁJÁBAN

A kereszt – mint két egymást metsző szárból képzett motívum – általánosan ismert kozmikus jelkép. Az életfa vagy világfa jele, melyben összekapcsolódik a fenti és lenti, azaz a transzcendens és a földi világ, e jel az égtájak jelölője is lehet. Központi szerepet azonban a keresztény kultúrában kapott Krisztus megfeszítésének eszközeként (Mt 27,33–39), amely a római polgárjoggal nem rendelkezők kivégzési eszközéből, azaz botrányos jelből az evangéliumok tanúsága szerint „Isten ereje” (1 Kor 1,18), a bűntől és a haláltól való megváltás jele lett (Ziehr 1998: 8–29). A korai századoktól kezdve a kereszt eredeti jelentéséhez további tartalmak kapcsolódtak. Így vált szimbolikája még összetettebbé.

A kereszt az ókeresztényeknél és Bizáncban

Az első keresztények kezdetben önmagában ritkán ábrázolták a keresztet, más titkos jelek helyettesítették. Ezek legkorábbi példái Rómában, a San. Callisto-katakombában maradtak fenn a 2–3. századból. Sírköveken a névfelirat alatt látható a keresztjel, két egymást metsző vonalként, kiegészülve az IN PACE vagy a SPES IN CHRISTI felirattal, arra utalva, hogy a megnyugvás és a halál feletti győzelem reményének ajándékozója a megváltó Krisztus. (Dávid 2011: 118, 12. kép). A reményre utaló horgony így össze is kapcsolódott a kereszttel, egyik korai példája szintén a San Callisto-katakombában látható mint kőbe vésett horgonykereszt-ábrázolás (Dávid 2011: 11. kép). Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a titkos jelek között a legfontosabb mégis a hal volt – ιχθυς, ichthűsz –, amely görögül egyben egy Krisztusra vonatkozó titkos mozaikszó, azaz valójában egy egymondatos hitvallás – Jesus Christos Theou Hyios Soter, azaz Jézus Krisztus, Isten Fia, Megváltó (Dávid 2011: 110, 5. kép).

Egyháztörténeti leírások alapján Nagy Konstantin nevezetes milviusi győzelmének idejétől vált a kereszt a Krisztus halál feletti győzelmére emlékeztető nyilvános jellé, felkerült hadizászlókra a Chi Ró betűk kíséretében (Jensen 2017: 52–56). Így a szarkofágfaragványokon is a keresztjel sokszor XP vagy IX Krisztus monogrammal egészült ki, vagy az alfa és ómega betűkkel, így még inkább magát Krisztust jelképezi, például a Krisztus és az apostolok falképen a Domitilla-katakombában (4. század közepe) vagy Pécsett a 4. századi Péter és Pál katakombában. A Vatikáni Múzeumban őrzött, 4. század közepére datált Passió-szarkofág kompozícióján a monogramos keresztet őrt álló katonák kísérik, így már a

feltámadásra utalást jelenti (Grabar 1997: 205). Konstantinápoly 330-as megalapítását követően a különféle keresztmotívumok az ókeresztény művészetet folytató kora bizánci művészetben is jelen voltak a képművészeti és iparművészeti emlékeken egyaránt.

A keresztkompozíciók másik korai csoportjában a keresztjel a paradicsomi élet fájával kontaminálódott (vö. Ziehr 1998: 38). Az életfakereszt ábrázolásai az 5. század elejétől fordultak elő. Ebben a kompozícióban a keresztfa tövéből stilizált növényi elemek sarjadnak ki, a csavarodó leveles, gyümölcsös indák, ágak terebélyes fát alkotnak, mellette a mennyei Jeruzsálem további elemei is feltűnnek: a keresztfa dombon áll, amelynek tövénél a négy paradicsomi folyó fakad. Ezt ábrázolja a római San Clemente 12. századi apszismozaikja, amelyen az Életfakereszt mintegy betölti az eget és a földet. A kereszttel néhol kapcsolatba hozzák a tudás fáját is (Újvári 2006: 324). Azonban épp a Teremtés könyvéből kiviláglik, a jó és rossz tudás fája a próbatétel, sőt a kígyó révén a bűnre csábítás eszköze, azaz ellentéte az életfának és a keresztnek. A lateráni bazilika 13. századi, majd a 19. században renovált apsziskompozíciója épp azt ábrázolja, hogy pálmafa tönkökből álló kereszt, ami a halott fűgefára és a tiltott tudásfájára utal, a Szentlélek által küldött kegyelem és a víz által lett életfává (Ványó 1995: 13. [2. kép]; Jensen 2017: 148–149).

A kereszt megjelent az Apokalipszis jelenetein is, Krisztus második eljövetelekor „az Emberfia jeleként” (Mt 24,30). Az ilyen ékkövekkel kirakott crux gemmata, amely Krisztus-arcot ábrázoló medalliont foglal magába, helyettesítheti Krisztus alakját az Úrszíneváltozás jeleneteiben is, ahogy a ravennai, Sant’Apolinare in Classe a 6. század közepén készült mozaikján is látható (Jensen 2017: 97, 106–107).

A kereszt Krisztus passiójának történeti keretében is ábrázolásra került, elsődlegesen a keresztre feszítés jelenetében, amelynek legkorábbi példája a római Santa Sabina-bazilika puszpángfa ajtószárny domborművei (430 k.) között található meg. Itt a keresztre feszített Krisztus mellett a két megfeszített latrot is megfaragták (Dávid 2011: 141, 21. kép). A kora bizánci ábrázolások fontosnak tartották, hogy Krisztust mint a halál felett győzedelmeskedő Istent jelenítsék meg: Krisztus nyitott szemmel, egyenesen áll a lábtartón, fent jobbra és balra a nap és hold, az égtájak felé irányuló keresztszárak metszéspontjában magasodó alakja az egész megváltott kozmosz központja. Ezt a jelenetet ábrázolja a szír Rabbula kódex (586, Firenze, Bibl. Laurenziana) egyik miniatúrája. Később, a Krisztus kettős természetéről szóló viták idején, illetve a képrombolást követően fogják kiemelni az ábrázolásokon Jézus valóságos emberi természetét, amely szenvedett és meghalt a kereszten: szeme csukott, teste megtört, oldalából vér serken ki, ahogy a sztiriszi Hosziosz Lukasz 11. századi mozaikján. Ezt az ábrázolást a nyugati egyház kezdetben ellenezte, később megtűrte, de csak a 13. századtól, a passió misztikus szemléletének elterjedésével vált nyugaton általánossá (Jensen

2017: 83–85, 157–168). Más jelenetekben győzelmi jelként hordozza Krisztus a keresztet: a bizánci ikonográfiában a húsvétot megjelenítő alászállás a poklokra ábrázoláson. Szentek ikonjain a krisztusi úton való haladás jelvényeként vértanúk, aszkéták is tarthatják attribútumként kezükben (Ziehr 1998: 72–74).

A keresztt Krisztust jeleníti meg az egyházi liturgikus tárgyak egész során, többek között könyvkötéstáblákon, püspöki viseleti darabokon és jelvényeken. Sajátos csoportot alkotó tárgyak a krisztusi keresztből származó szilánkereklyéket őrző sztaurotéák. Ezek közül az egyik bizánci, 11. századi munka az esztergomi bazilika kincstárában őrzött sztaurotéka. A kettős keresztt formánál, melyet érseki vagy apostoli keresztnak is neveznek, a felső rövidebb vízszintes szár a titlustábla, melyen görög ikonokon a görög felirat rövidítése áll: INBI Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ὁ Βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων (Iēsoûs ho Nazōraîos ho Basileûs tōn Ioudaiōn). Bazilosz Bessarion bíboros, bizánci ortodox, majd katolikus teológus és humanista ereklyetartóján hármass keresztt látható, mely vízszintes párhuzamos száraival a pápai hármass keresztre emlékeztet, már feltehetően az egyházi uniós törekvések jeleként, melyeknek pártolója volt. Amikor VII. Joannész Palaiologosz császár Rómában támogatást keresett a törökök ellen, Bessarion még érsek-ként a kíséretének tagja volt, és előmozdítója a firenzei 1439-es uniós zsinatnak. Így a sztaurotéka több vonatkozásban is a korszak egyik jelentős emléke (Klein–Poletto–Schreiner [ed.] 2017).

Ikonkeresztek a Kárpátok vidékén

A Kárpátoktól keletre kiépülő bizánci rítusú helyi püspökségek, a későbbi görög-katolikus egyházmegyék – melyekhez szoros szálakkal kapcsolódik a Munkácsi Eparchia is – jól körülhatárolható egyházi és kulturális egységet alkotnak, amelyek jegyei a szakrális építészetben és képzőművészetben is megmutatkoznak. Közös jellemzőjük volt a középbizánci görög előképek követése, de művészetük már a tatárjárás utáni időktől és különösen a posztbizánci időszaktól, a 15–16. században jelentős átalakuláson ment keresztül. A nyugati és a keleti kereszténység e határvidékén a keleti, bizánci és a nyugati, európai katolikus egyházi művészeti kifejezési formák sajátosan kapcsolódtak össze. Így az ikonfestészetet vizsgálva a mesterek kezdetben szórványosan, majd egyre szélesebb körben a késő román kori, majd gotizáló megoldásokat kezdték beemelni az ikonfestés gyakorlatába. A keresztt mint szimbólum és mint Krisztus passiójának attribútuma e vidék emlékein is jelen van.

Ebben az időszakban néhány korai erődtemplomtól eltekintve még a kisvárosi templomok zöme is fából épült, belső terükben az ikonok látványa dominált, a mives liturgikus tárgyak nem voltak jellemzőek. A belső terükben a 16. század elején még a balkáni, illetve görög típusú, két-, legfeljebb háromsoros ikonosztáz volt jellemző. Koronázókeresztt Bizáncban sem készült minden szerkezetre,

viszont a Balkánon itáliai, dalmát hatásra terjedt el, az orosz ikonosztázokon később vált kötelező elemmé. Az emlékek és a források tanúsága szerint a kárpáti régióban csak a 16–17. század fordulójától vált az ikonosztáz hangsúlyos koronázómotívumává a keresztre feszítés. Mivel a fatemplomokban a szentély és a hajó között nem nyitott ív, hanem csupán ajtókkal ellátott fal húzódott – az ikonosztáz többi ikonjához hasonlóan – a koronázóelem is ikonként készült.

A régióban fennmaradt ikonok között a legkorábbi keresztrefeszítés-ábrázolás a 15. század második feléből maradt fenn. A Rychwaldról származó és az evangéliumi szövegek alapján (Mt 27,33,38) megfestett ikonon (Sanok, Muzeum Historyczne) történeti jelenetben látható a kereszt, a jeruzsálemi városfal előtt, a Golgota szikláján magasodik. A megfeszített Krisztust már a későbbi bizánci hagyomány szerint halottként festették meg (Biskupski 1991: kat. 15–16). Sokatlan az ágyékkendő motívuma, amely hálós anyagú, hasonló egy csehországi miniatúrán szerepel még, azaz ez a nyugati ikonográfiából átvett elem. A keresztfa titulustábláján a szláv rövidítés szerepel: *Гісь назвранінь, црь їудейскій*; I.H.Ц.I. A kereszttől balra Mária és a kenethozó asszonyok állnak, jobbra János evangélista, Longinus százados és Arimateai József. A nagy méretű, 87x65 cm-es ikon funkciója nem ismert. Talán az ikonosztázt koronázó ikonként szolgált, de esetleg lehetett a templom északi oldalának faliikonja is, megalapozva azt a későbbi hagyományt, hogy itt fog helyet kapni a sokjelenetes, ennél is nagyobb méretű passióikon, mint amilyen a 17. századi, Lipie-ből származó, amelynek középpontjában a keresztre feszítés jelenete, körben pedig passiójelenetek láthatók (Sanok, Muzeum Historyczne). (Dąb-Kalinowska 2001: kat. 81).

Az ikonosztázt koronázó keresztrefeszítés-csoport később a sziluettek mentén körbevágott három táblára festett kompozícióként készült, amelynek középpontjában állt a kereszt a megfeszített Krisztussal és kétoldalt elhelyezett táblákon a mellékalakok két csoportjával. Hasonló jellegűek az itáliai, késő középkori templomokban a szentélyben felfüggesztett *croce dipinto* keresztetek (Jensen 2017: 97, 168–169).

A kárpáti régióban fennmaradt ikonok stílusváltozásából következően, a nagy fordulatot a nyugati metszetek, majd az ezeket követő, többnyire galíciai nyomdákban készülő könyvnyomtatványok megismerése váltotta ki. Így hatott a 15. sz. sokjelenetes truszowicei passióikon mesterére Martin Schongauer metszetsorozata is. Kezdetben csak ornamentális részletekben, majd az egész ábrázolási felfogásban a nyugati térábrázolás és kompozíciófelépítés hatása mutatkozik meg. Ennek köszönhetően a bizánci, posztbizánci szakrális művészet sajátos helyi, közép-európai változata jön létre. A folyamat általános szemléletváltással függött össze, amely megelőzte a helyi egyház uniós folyamatát Rómával, tehát ízlésbeli, esztétikai váltással, azaz nem egyháztörténeti, egyházpolitikai események generálták. Ahogy a passióikonokon, úgy a passió egyes eseményeit bemutató önálló ikonokon is jelen van a kereszt: Keresztvitel, Levétel a keresztről. Az

ikonosztázon más jelenetekben maga Krisztus is győzelmi jelként hordozza a keresztet: a bizánci ikonográfiában a húsvétot megjelenítő alászállás a poklokra ábrázoláson. Szentek ikonjain a krisztusi úton való haladás jelvényeként vértanúk, aszkéták is tarthatják attribútumként kezükben.

Keresztek a szakrális térben és környezetében

A kereszt a templom belső terében még számos helyen fordul elő, papi, püspöki viseleteken (mellkereszt, hátkereszt), oltártextileken, kézikereszteken, ötvösműként vagy egyszerű fából készült liturgikus tárgyakon (Болюк 2020: 202, 214–215). De helye, szerepe van a keresztnek a templomkülsőn és a tágabb környezetben is. A konstantini időktől az ortodox, majd görögkatolikus egyházban fontos szerepet kapnak a körmenetek, amelyek élén mindig a keresztet hordozzák. A bizánci korszakban a liturgia formálódásának korai időszakában mintegy missziós, a tömeget egybegyűjtő, templomba vezető feladatuk volt e meneteknek, majd a liturgia részévé vált a templomi, ún. kisbemenet és nagybemenet. De császári ünnepek alkalmából, illetve katonai események, csaták, ostromok idején is szerepe volt. Nagy egyházi ünnepekkor vagy más események kapcsán kinti körmeneteket tart az egyház. A körmenetek egyrészt a templom körbekerülésével zajlanak, másrészt a temetőbe, a határba, a folyóhoz vezetnek az elhunytak kikísérése, a búzamező vagy a vizek megáldása céljával. Ezeknek a körmeneteknek szimbolikus jelentése is van. A körmenetekben mindig elől halad a Krisztust szimbolizáló kereszt, azt jelezve, hogy körmenet révén – ahogy Alexej Lidov bizantinológus fogalmaz – hierotopia valósul meg, azaz a templomi szakrális tér túllép a falakon, kiterjed a környező tájra, amely e módon szentelődik meg (Lidov 2006: 36–38).

A bizánci körmeneti keresztek nemcsak a liturgikus eseményekhez kapcsolódtak, hanem a paraliturgikus eseményeknél is szerepük lehetett, de votív felajánlasként is készülhettek, ötvösműként. Ikonográfiájuk szerint több típusba tartoztak, melyek közül a keresztre feszítés másik oldalán általában Mária alakja látható. Formájuk viszont egységes: a hosszabb alsó szárú latinkereszttel ellentétben, kissé nyújtott görögkereszt, azaz a vízszintes és függőleges szár közepén metszi egymást (Cotsonis 1994: 29–30, 40, 56–57). Ezek közül egyik kiragadott példaként egy középbizánci körmeneti keresztet lehet megemlíteni, az egyik oldalán Szent Mihály arkangyal ábrázolásával (1000–1050 k., New York, Metropolitan Museum of Art).

A Kárpát-vidéken a legkorábbi fennmaradt emlékek között egy Horodiszkról származó, fára festett, 15. századi körmeneti keresztet tartanak számon, melyet a lembergi skanzen őriz (Ярема 2005: 228–229). Formája keresztvégű kereszt, ikonográfiája sem szokványos, hiszen egyik oldalán a Kárpát-vidék posztbizánci egyházának egyik legnépszerűbb oltalmazó szentje, Szent Miklós püspök látható. A körmeneti keresztek sajátos ikonográfiájú változatai azok, melyekkel

az ünnepi menet vízkeresztkor a vizek megszentelésére vonul ki. Ezek hosszú nyélen ülő, két oldalukon festett keresztok, három vízszintes szárral, egyik oldalukon a keresztre feszítés, másik oldalon a vízkereszt jelenetével. Ilyet a nyíregyházi Görögkatolikus Gyűjteményben is láthatunk, amely Tolcsváról származik. De számos további példája maradt fenn szlovákiai, lengyelországi és ukrainai múzeumban (kereszt Krasicéről, 18. század, Giemza 2003: 27).

A szakrális térfoglalás állandósult jeleként, a természeti károktól, a gonosz erőktől védelmező szerepet töltöttek be a településekről kivezető utak mentén felállított útszéli keresztok is, amelyek mindegy védőgyűrűt képeztek a település határán. Ezeknél a keresztvetés bajelhárító, védelmet nyújtó szent jel. A keresztépítmények többségét elbontották. Egyik megmaradt példájuk, Nyíregyháza legrégebbi keresztje, amely a Kállói úton áll. Idáig, azaz az egykori városhatárig kísérték a Máriapócsra tartó zarándokokat az itthon maradók, majd itt várták őket a visszaérkezésükkor. A fennmaradt kétnyelvű, magyar és rutén felirattábla szerint: Isten dicsőségére emeltette e keresztet Holovics Gergely és neje Kvapik Eufrozia /1901/.

A keresztjelek kültéri, szembetűnő csoportja a templomi tornyokat, harangtornyokat koronázó kovácsoltvas keresztok. A legkorábbiak formái nagyon változatosak, készült kereszt mint kozmikus centrum sugaras elemekkel, félholddal. De ismertek a keresztcsűrű keresztok, görögkereszt kis kereszttekkel a szárak végén, ezek zömmel a Felvidéken maradtak fenn. A 17. századból megfigyelhetők hullámvázú indákkal kiegészített életfakeresztok (Pavlovský 2007: 35, 45, 104).

Az ikonográfiában a középkortól ismert ferde lábtartós keresztforma vált általánossá az orosz ortodoxiában. A 18. századtól az unió terjedésével, a görögkatolikus identitás formálódásával megszületik az igény az ortodoxiától való megkülönböztetés jelére. Erre a már említett Bessarion-ereklyetartón is alkalmazott, három vízszintes szárral ellátott hármaskereszt mutatkozott a legmegfelelőbbnek, a pápai hármaskereszthez való hasonlósága révén. Ennek példái igazoltan a 18. századtól terjednek el, nemcsak Kárpátalján, hanem a hágókon túl, Galíciában is (Pavlovský 2007: 130–132; Muzyk 2013: 10, 23–24. kép). Magyarországon a fatemplomokat, paticstemplomokat felváltó téglatemplomok építésénél, melyek királyi kamarai minták alapján készültek, már nem mindig követték ezt, a hosszabb függőleges szárú, ún. latin vagy ritkábban az egyenlő szárú görögkeresztel koronázva a tornyokat. Így itt ez a megkülönböztetés a jelentőségét kezdte elveszíteni, és lassan feledésbe merül.

Összegzés

A kereszt az egyik legáltalánosabban ismert jelkép. Formája révén kozmikus értelmezéssel is rendelkezik, azonban a kereszténységben kapott különleges jelentést, Krisztus szenvedésének eszközeként a bűntől és haláltól megváltás jele. Az

ókeresztény művészetben a motívum kiegészülhet: horgonykeresztté, Krisztus névbetűit is befoglaló keresztté, életfakeresztté, így bővül a szemantikája. Ezt az ikonográfiát folytatja a bizánci egyház, ahol az ábrázolásai alapvetően már történeti kontextusban jelentek meg, evangéliumi események keretében vagy apokaliptikus jelként. Ezzel a jelentéssel szerepel a Kárpátok mentén kialakult bizánci rítusú püspökségek művészetében, amely a kelet-európai görögkatolikus egyház történeti hagyományának tekinthető. Ebben a régióban a középkortól maradtak fenn a kereszt festett ábrázolásai különféle ikonográfiai változatokban, ikonosztázt koronázó kereszttektől a passióikonokig. A kereszt változatos képzőművészeti formái mellett a templomi tér számos liturgikus tárgyán is helyet kap, de szerepe van a templom körüli térben, annak tágabb környezetében. Ennek példái a két oldalukon festett körmeneti kereszték, a változatos formájú templomokat koronázó kovácsoltvas kereszték, melyeknek különféle formái felekezeti azonosító jelekként is szolgáltak, valamint a települést őrizve körülvevő útszéli kereszték.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Biskupski, Romuald (1991): *Ikony ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanku*. KSAT. Warszawa.
- Cotsonis, John A. (1994): *Byzantine figural processional crosses*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington.
- Dąb-Kalinowska, Barbara (2001): *Ikony/Icons. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich*. BOSZ. Olszanica.
- Dávid Katalin (2011): *A kereszt teológiai és ikonográfiai értelmezése az első évezredben*. Szent István Társulat. Budapest.
- Giemza, Jaroslaw (2003): *Llum d'Orient. Exposició d'icones De Polònia dels segles XV–XX, icones antigues de Carpatia*. Barcelona.
- Grabar, André (1979, 2. éd.): *Les voies de la créations en iconographie chrétienne*. Flammarion. Paris.
- Jensen, Robin M. (2017): *The cross: history, art and controversy*, Cambridge – London.
- Klein, Holger A. – Poletto, Valeria – Schreiner, Peter (ed.) (2017): *La stauroteca di Bessarione Fra Constantinopoli e Venezia*. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Venezia.
- Lidov, Alexei (2006): *Hierotopy. The creation of sacred spaces as a form of creativity and subject of cultural history*. In: Lidov Alexei: *Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*. Edited by A. Lidov. Published by „Progress-tradition”, Moscow. 32–58.
- Muzyk, Zbigniew (2013): *Cerkwie Sądecczyzny*. Koliber. Nowy Sącz.
- Pavlovský, František (2007): *Drevené gréckokatolícke chrámy na východnom Slovensku: Bardejov a okolie, Prešov: Petra*.

- Újvári Edit (2006): Kereszt. In: Kőszeghy Péter (szerk.): Magyar Művelődés-történeti Lexikon. Középkor és kora újkor V. Balassi Kiadó. Budapest. 325–331.
- Vanyó László (1995): Katekézis, költészet és ikonográfia a 4. században. Jel Kiadó. Budapest.
- Ziehr, Wilhelm (1998): A kereszt. Jelkép és valóság. Helikon Kiadó. Budapest.
- Бобров, Юрий (1995): Основы иконографии древнерусской живописи. Мифрил. Санкт-Петербург.
- Болюк, Олег (2020): Художнє дерево у церквах (за матеріалами західних областей України), Інститут народознавства. Національна академія наук України. Львів.
- Ярема Дмитрій (2005): Іконопис Західної України XII–XV ст., Друкарські куншти. Львів.

Nagy Tibor

KÉT ANARCHISTA ÉS A MEGTESTESÜLT SZOCIALIZMUS TALÁLKOZÁSA: ANARCHIZMUS ÉS SZOCIALIZMUS KERESZTEZŐDÉSE

Bevezetés

A tanulmány két különböző világkép és elmélet találkozásának a történetét mutatja be. Alexander Berkman és Emma Goldman az Amerikai Egyesült Államokban szocializálódott, kiemelkedően termékeny aktivisták és forradalmárok voltak. Munkásságukat a 19. századi amerikai társadalmi széttagoltság és egyenlőtlenségek befolyásolták és inspirálták. Nevük összefonódik heves szónoklatokkal, a – tízezres előfizetővel rendelkező – folyóirat (*Mother Earth*) szerkesztésével, valamint egy, az Amerikai Egyesült Államok elnöke ellen elkövetett merénylettel. A tanulmány bemutatja, hogy milyen körülmények között találkoznak a baloldali radikalizmus képviselői, végül kitér arra, hogy az amerikai anarchisták milyen kivetnivalót találnak a Lenin által képviselt berendezkedésben. Emma Goldman és Alexander Berkman életének áttekintése mellett Lenin életének és munkásságának részletes bemutatásától eltekintettem. A tanulmány célja a két kollektivistá anarchista eszméjét bemutatni, azt a marxista-leninista elvekkel összehasonlítani.

A cél, hogy ez a tanulmány megmutassa, hogy az anarchizmus és a szocializmus közötti viszony sokkal összetettebb és árnyaltabb, mint ahogy a közvélemény tartja. Azáltal, hogy bemutatja a találkozási pontokat, a közös elemeket és a kölcsönhatásokat, az anarchizmus és a szocializmus kereszteződésének lehetőségét kutatja.

A tanulmány célja, hogy feltárja két különböző világkép és elmélet találkozásának történetét az anarchizmus és a szocializmus között. Alexander Berkman és Emma Goldman két kiemelkedően termékeny aktivista és forradalmár az Amerikai Egyesült Államokban, életüket a 19. századi amerikai társadalmi széttagoltság és egyenlőtlenségek befolyásolták és inspirálták.

Goldman és Berkman

Emma Goldman az anarchizmus egyik vezető alakja volt az Egyesült Államokban, és az első nők egyike, akik nyíltan beszéltek és kiálltak a szexuális szabadság és a reprodukív jogok mellett. Goldmant a munkások jogainak és a társadalmi igazságosság ügyének szószólójaként ismerték el. A kollektivistá anarchizmus

alapvető értékeit hirdette, és széles körben terjesztette az önkéntes társadalmi együttműködés és a termelői közösségek eszméjét.

Alexander Berkman, Goldman szerelme és barátja szintén a kollektivista anarchizmus elkötelezett híve volt. Berkman aktívan részt vett a munkások mozgalmában, és több sztrájkban is részt vett az igazságosság és a jobb munkakörülményekért folytatott harc érdekében. Az egyik legismertebb cselekedete az 1892-es sikertelen merénylet volt, amelyet Henry Clay Frick acélmágnás ellen hajtott végre.

Goldman és Berkman tevékenysége és írásaik szorosan kapcsolódnak a kollektivista anarchizmushoz, és mindketten hozzájárultak az eszme népszerűsítéséhez és terjesztéséhez az Egyesült Államokban és más országokban. Az ő munkájuk és elkötelezettségük hozzájárult ahhoz, hogy az anarchizmus és a kollektivista gondolkodás iránti érdeklődés tovább él, és hatással van a társadalmi mozgalmakra és az emberi jogokra a 20. században.

Vlagyimir Iljics Uljanov – Lenin

„Anarchizmus – a kétségbeesés szüleménye. Nem a proletár, hanem az élet rendes kerékvágásából kikökönt intellektuel vagy deklasszált elem pszichológiája” (Marx, Engels, Lenin 1970: 221). Lenin az *Anarchizmus és szocializmus* című, 1901-es munkájában teszi ezeket a kijelentéseket. Emellett Bakunyin és Max Stirner elméleteit úgy kritizálja, hogy kétezer éves frázisokat használnak, továbbá nem hajlandóak sem a kizsákmányolás okát, sem pedig az osztályharcot mint a szocializmust megvalósító alkotó erőt értelmezni.

A *megtestesült szocializmus*¹ kifejezést érthetjük Leninre, de Goldman és Berkman szovjet-oroszországi látogatásának bemutatása során kiderül, hogy a találkozás inkább magára az államra és annak berendezkedésére, hiányosságaira és az anarchisták által kifogásolható tényezőkre érthető.

Nyilvánvaló, hogy Lenin részletes bemutatása túlmutat tanulmányom keretein. Feladatom a találkozás eszmei háttérének bemutatása, melyet egy külön bekezdésben meg is teszek, ahol folyamatosan összevetem az ideákat. Ehhez próbálom hozzárendelni a szovjet vezető betöltött szerepét. Lenin 1917-re a világpolitika paradigmaváltója. A nevével fémjelzett 1917-es orosz forradalmak egy háromszáz éves dinasztiát taszítottak le a trónról.

Eszmei háttér

Ez az egyedülálló találkozás nem csupán személyes érdekességeket rejt, hanem egyben az anarchizmus és a szocializmus közötti határok, értékek, értékrendszerek összeecsapásának leírása is. Az összeecsapás alatt leginkább írott szavakat

¹ A dőlt betűs részek a saját hangsúlyaimat, illetve az idézeteket hivatottak kiemelni (utóbbinál külön jelzéssel élek).

érték. Szükséges azonban néhány alapfogalom tisztázása, esetünkben nem elég az anarchizmus hatalomellenességével tisztában lenni. A tanulmány célja, hogy feltárja ezeket az összetett kereszteződések és bemutassa, hogyan hatottak egymásra ezek az alapvetően különböző gondolkodók, s hogyan formálták át egymás gondolkodását. (Ez nyilvánvalóan nem egyenlő arányú kölcsönhatás.) A vizsgált személyek – leginkább Goldman, Berkman – életének és eszméinek bemutatása során megérthetővé válik, mennyire mélységes hatással bírhatott ez a találkozás az anarchizmus és a szocializmus kereszteződésére, mennyire álltak egymástól távol, és mennyire voltak hajlandók közelíteni a nézőpontjaikat.

Alexander Berkman és Emma Goldman a kollektivista anarchisták táborát erősítette. A *Modern ideológiák Anarchizmus* kötete így foglalja össze ezt az eszmeyrányt: „*A kollektivista típuson belüli irányzatok – a kollektivista anarchizmus, az anarchista kommunizmus és az anarchoszindikalizmus – közelebb állnak a szocializmushoz: egyaránt lázadnak a kizsákmányolás és az uralom intézményei ellen. Proudhon, Bakunyin, Kropotkin, Goldman és mások érvelése szerint „a kapitalizmus gazdaságilag kisajátította a liberalizmus örökségét, aminek lényege pedig a szabadság eszménye. Ezt az eszményt elérni, s egy szabad társadalmat létrehozni csak az uralmi formák lerombolásával lehet. S mivel a kizsákmányolás is egyfajta uralom – gazdasági uralom –, a szabad társadalomhoz csak az állami-politikai uralom megtörésén és a magántulajdon eltörlésén át vezethet az út. Az anarchista eszmerendszer egészével összhangban azonban ezek az irányzatok is tagadják az új társadalom felépítésének erőszakos módjait, és élesen szemben állnak a tekintélyelvű, centralizáló, politikai forradalmat sürgető szocializmussal és kommunizmussal*” (Bozóki–Sükösd 1991: 443).

Az uralmi formák eltörlésétől, a szabad társadalom megteremtésén keresztül egészen a magántulajdon megszüntetéséig a szocialisták és a kollektivista anarchisták egyetértenek. Később kitérek arra is, hogy Berkman úgy vélte 1920-ban, hogy a bolsevikok a kapitalizmust kiirtották, a forradalom nagy sikerének tartja ezt. Ezzel szemben az új társadalom felépítésének erőszakos módjaitól szöveg ellentétben állnak a kollektivista anarchisták elképzelései.

Lenin eszmeiségét kifejtendő kénytelen vagyok röviden kitérni Marx és Engels gondolataira, melyekből az előbbi *sokban merített*: a társadalmi osztályok harcának végső eredménye a proletárok győzelme az uralkodó osztályok (burzsoá, tőkés) felett, és ezáltal a munkásosztály lesz a társadalmi termelőerők irányítója. Elképzelésük alapján a *proletárdiktatúra* nem azt jelenti, hogy a munkásosztály diktatórikus módon kormányozza a társadalmat, ezzel szemben inkább arról van szó, hogy a munkásosztály kiterjeszti a hatalmát a társadalom minden területére, hogy megteremtse az osztályok nélküli, állam nélküli kommunista társadalmat. Ahhoz szükséges, hogy a kapitalista osztályt megbuktassák, és átirányítsák a termelőeszközök és a társadalom irányítását a proletariátus számára. A proletárdiktatúra egy átmeneti állapotként szolgál a kapitalista társadalomból

a kommunista társadalom felé vezető úton. Viszont fontos megjegyezni, hogy Marx és Engels sem vetette el a forradalom lehetőségét, és ezzel nem zárták ki az erőszakot sem (Marx–Engels 1976: 55). Az erőszakot a marxista–leninista irányvonal ültette át a gyakorlatba. Az első világháború által kialakított polgárháborús atmoszféra, a fehérek és vörösök motivációi és véres küzdelme széles körben ismertek, ezek részletes bemutatása túlmutat a tanulmány keretein. Két fontos kérdés merül fel a proletárdiktatúra kiépítésével és művelésével kapcsolatban: meddig kell fenntartani és milyen társadalmi szélességben kell kiépíteni? Egy biztos: a két anarchista gondolkodó – akik végül a pacifizmusuk miatt lettek deportálva az Egyesült Államokból – eszmeiségével szöges ellentétben állt az erőszak bármiféle alkalmazása *a társadalom ellen*.

Elkerülhetetlen megemlíteni az anarchizmus apostolát, Mihail Alexandrovics Bakunyint, akitől Goldman és Berkman is nagyon sokat merített. Bakunyin életének részletes bemutatásától eltekintek, eszmetörténeti szempontból viszont érdemes lejegyezni szellemi pályafutását: végigjárta a konzervatív és baloldali hegelianizmus, majd a feuerbachizmus, a polgári radikalizmus, az utópista szocializmus, a *demokratikus* pánszlávizmus, a kollektivista anarchizmus, végül az etikai anarchizmus állomásokat (Bakunyin 1984: 365–366).² A tanulmány szempontjából életének legfontosabb momentuma az, hogy létrehozott egy *Alliance* nevű külön nemzetközi anarchista fórumot, amelyet az Internacionálé részének szeretett volna elismertetni, de Marx ellenállásába ütközött. Bakunyint végül kizárták az I. Internacionáléból nézetei és az úgynevezett Nyecsajev-ügy miatt. (*Szergej Nyecsajev egy titkos, orosz diáktársaságot vezetett, ám amikor egyik diákja kételkedni kezdett befolyásában, Nyecsajev a többi diákkal megölette. Ezzel az esettel hozták összefüggésbe Bakunyint is.*) Az ügghöz kapcsolódó valóban kétes szerepéről szóló írásos bizonyítékokat Nyikolaj Utyinhoz (az I. Internacionálé Orosz Szekciójának alapítójához) átpártoló volt tanítványai biztosították. Kizárására a Munkásszövetség marxista szárnyából 1872-ben került sor (1984: 376–377). A kutatók többsége egyhangúan ekkorra datálja az anarchizmus és szocializmus végleges szakítását. Az *Alliance* konspiratív jellegével (bizalmas összejövetelek, rejtjeles levelezés) ellentétben elmondható, hogy nem befolyásolták károsan a nemzetközi munkásmozgalom működését (Kun 1982: 307).

Bakunyin kizárása után az anarchizmus önálló irányzatként fejlődött tovább. Az I. Internacionáléból kiváltak anarchista csoportok és szervezetek, amelyek a munkásmozgalmon belül sajátosan az anarchizmus eszméit hirdették. Ezáltal az anarchizmus önálló politikai és társadalmi irányzatként erősödött meg.

A kollektivista anarchizmus a magántulajdon és az állami hatalom elutasításával áll szemben, és a társadalmi egyenlőséget, szolidaritást és önkéntes együttműködést tartja fontos értékeknek. Talán kicsit ellentmondásosnak tűnhet az

² Kun Miklós utószavából.

erőszakhoz való hozzáállása a tárgyalt anarchista gondolkodóknak, hiszen Berkmán börtönbüntetést is kapott egy sikertelenül elkövetett merényletért. Az erőszak alkalmazása a társadalom ellen³ és az állami hatalom elutasításának⁴ kapcsolata az a pont, ahol utolérhetjük gondolatainknak azon láncszemét, amely talán feloldja az ellentmondást. Egy, az államilag kialakított abszolút – erőszakos – hatalom, melynek birtoklásával a kevesek ráerőltethetik akaratukat a társadalom többségére, az anarchisták szerint elítélendő, felszámolandó. A bolsevikok szerint átmeneti és szükséges. Egy, a hatalom képviselője ellen elkövetett merénylet, tulajdonának megrongálása – akár robbantás útján, veszélyeztetve ezzel ártatlannak életét – az anarchisták szerint átmeneti és fontos üzenetet közvetít. A bolsevikok szerint gyökerestül kipszűtendő.

Emma Goldman *Az egyén helye a társadalomban* című, 1940-ben írt művében tisztán és érthetően kifejti álláspontjukat: „Erős kormányra van-e szükségünk? A demokráciát és a parlamentáris kormányzást kell-e előnyben részesítenünk, vagy a fasizmus, illetve valamilyen – monarchikus, burzsoá vagy proletár-diktatúra oldja meg azokat a bajokat és nehézségeket, amelyek ma a társadalmat szorongatják?

Azaz több demokráciával kell a demokrácia bajait meggyógyítani, vagy a diktatúra kardjával kell átvágnunk a népi kormányzás gordiuszi csomóját?

[...] Éppúgy ellenzem a diktatúrát és a fasizmust, mint a parlamentáris rendszereket és az úgynevezett politikai demokráciát” (Bozóki–Sükösd 1991: 213).

Az államilag kialakított abszolút hatalom számukra elítélendő, mivel azt tekintik az *egyén és a társadalom szabadsága korlátozójának*. Az államot hierarchikus és erőszakos intézményként értelmezik, melynek birtoklásával az állami elit képes ráerőltetni akaratát a társadalom többségére. Az államot és annak intézményeit a magánérdekek és a hatalom koncentrációjának eszközeként látják, ami az emberek szabadságának és önrendelkezésének elfojtását eredményezi. A társadalomnak képesnek kell lennie szerveződni és életét megszervezni a közösségi alapon, és az államot mint felesleges és káros intézményt *fel kell számolni*.

Fontos megjegyezni, hogy Goldman szerint más és más helyek más és más cselekedeteket követelnek. Véleménye szerint az anarchizmus – ahogyan azt egyesek feltételezik – nem a jövő elmélete, amelyet isteni sugallat alapján kell

³ Ilyen például a Cseka által végrehajtott széles körű terror vagy az Egyesült Államokban a Palmer Raids (1919 novembere és 1920 januárja között lezajló rajtaütések az anarchistákon és a szocialistákon).

⁴ Haymarket téri merénylet: 1886. május 4-én a chicagói Haymarket téren valaki a pár száz fős tüntető tömeget oszlató rendőrök közé dobott egy bombát. Az ezt követő összecsapásnak 8 rendőr és 4 civil áldozata lett. Végül nyolc anarchistát állítottak bíróság elé, közülük négyet felakasztottak. Szovjet-Oroszországban a kronstadti lázadás (1921) a polgárháború után, amikor a Kronstadtban állomásozó matrózok és munkások felkeltek a bolsevik kormány ellen.

megvalósítani. *(Az isteni sugallat kissé szerencsétlen kifejezés, mivel az államot és istent [sic!] is a hatalomba vetett hitnek vélt dogmának írja le munkáiban.)*

Az anarchizmus egy élő erő az élet ügyeiben, amely folyamatosan új feltételeket teremt, annak módszerei ezért nem tartalmaznak egy, minden körülmények között végrehajtható programot. A módszereknek az egyes helyek gazdasági szükségleteiből, valamint az egyén szellemi és alapvető igényeiből kell kinőniük. Kifejti azt is, hogy a társadalmi újjáépítéshez egyes gondolkodók jelleme is más módszereket kíván. Tolsztoj nyugodt, higgadt alkata más, mint Bakunyin vagy Kropotkin heves, túlárado személyisége. (Vajon később figyelembe vette Lenin jellemét is?) Ugyanígy nyilvánvalónak tartja azt is, hogy Oroszország gazdasági és politikai szükségletei szigorúbb intézkedéseket diktálnak, mint Anglia vagy Amerika. Az anarchizmus nem a katonai gyakorlatot és az egységességet képviseli, hanem a lázadás szellemét, bármilyen formában, minden olyan dolog ellen, ami az emberi fejlődést akadályozza. Ebben minden anarchista egyetért, mint ahogyan abban is, hogy ellenzik a politikai gépezetet, mint a nagy társadalmi változás megvalósításának eszközt (Goldman 1910: 76).

Berkman azt állítja, hogy az anarchizmus nem jelent egyenesen rendetlenséget és káoszt, hanem kormányzás nélküli rendet és békét. Emellett véleménye szerint az erőszak és az erőszakos cselekedetek nem kizárólag az anarchistákra jellemzők, hanem széles körben elterjedt társadalmi jelenségek. Állítja, hogy az emberi élet teljesen az erőszakra és az erőszaktól való félelemre épül. A kormányzati és vallási intézmények, valamint más társadalmi struktúrák mind az erőn és kényszerítésen alapulnak. Az embereknek engedelmeskedniük kell a tekintélynek, különben büntetéssel néznek szembe. Szerinte az erőszakos cselekedetek gyakoriak, mivel az emberi létezés ezt az erőszakos légkört idézi elő. Állítja, hogy bizonyos körülmények között az embernek erőszakhoz kell folyamodnia. Ez az ember lehet demokrata, monarchista, szocialista, bolsevik vagy anarchista (Berkman 2004: 268). Minden országban, minden korban voltak zsarnokgyilkosok, azaz olyan férfiak és nők, akik eléggé szerették a hazájukat ahhoz, hogy akár az életüket is feláldozzák érte. Általában nem politikai pártokhoz vagy eszmékhez tartozók voltak, hanem egyszerűen csak a zsarnokság gyűlölői. Ezt alátámasztandó olyan történelmi példákat hoz mint: Eduard Kullman, aki Bismarck ellen próbált meg elkövetni merényletet; Charlotte Corday, aki Jean-Paul Marat jakobinus vezért gyilkolta meg; majd kitér három amerikai elnökre, akik merénylet áldozatai lettek: Abraham Lincoln, James A. Garfield és William McKinley. Megjegyzi, a három merénylet közül csak egy volt anarchista. Véleménye szerint azok az országok, amelyekben a legszorosabb az elnyomás, általában a legtöbb zsarnokgyilkost is termelik. Ezt természetes következménynek tartja. Példának Oroszországot és a cári uralmat hozza: a szólás- és sajtószabadság teljes mértékű elnyomása miatt az egyetlen lehetőség az önkényuralmi rendszer enyhítésére az volt, hogy az elnyomottak *istenfélelmet* próbáltak belesulykolni zsarnokuk

szívébe. Ezek az igazságért és szabadságért küzdő személyek többnyire a főnemesség utódai voltak, idealista fiatalok, akik szenvedélyesen szerették az országot és a népüket. Mivel minden más út el volt zárva előttük, kénytelenek voltak az erőszakhoz fordulni, remélve, hogy enyhíthetik hazájuk szenvedését és nyomorúságos körülményeit. A közvélemény nihilistákként és terroristákként emlegette őket, de nem voltak anarchisták (uo.). Berkman véleménye szerint tehát az ember lényéből fakad, hogy erőszakkal reagál az elnyomás ellen. Ha ez a természetes kód, mely alapján az egyén működik, akkor sejthetjük, hogy hogyan fogja indokolni a forradalom természetességét az anarchista gondolkodó.

Kollektivistaként az emberek szövetségbe tömörülését határozza meg alapegységnek, mely által képesek voltak jobban védeni magukat és előrelépni a barbárságból a civilizáció felé. Ugyanakkor elismeri, hogy még mindig vannak olyan területek a társadalmi életben, ahol a barbárság és a testvérgyilkosság állapotában vagyunk, például a csoportok és osztályok közötti harcok.

Berkman gondolata kissé terjedelmes, és sokára jut el a forradalomig, de szükségesnek érzem bemutatni a tanulmányban, mivel a kollektivismust jól kifejti: először az ember egymagában küzdött a vadállatokkal, tehetetlen volt az éhséggel, a hideggel és a sötétséggel szemben – a természet az ellensége volt. Megtanult együtt élni fajtársaival, biztonságot és védelmet nyújtottak egymásnak. A kölcsönös segítség és együttműködés fokozatosan megsokszorozta az ember erejét és képességeit, mígnem sikerült legyőznie a természetet, az erőit a maga hasznára fordítania, a villámokat megzaboláznia, az óceánokat áthidalnia és még a levegőt is uralnia. Ám az ember ember ellen fordult: a család a család ellen, a törzs a törzs ellen. Berkman állítása szerint ezután közös erőfeszítéssel és kölcsönös segítséggel többet értek el, mint harccal és ellenségeskedéssel. Az emberek a kölcsönös harc helyett a közös erőfeszítést és az együttműködést alkalmazták, így fejlődtek, kinőttek a barbárságból és civilizálódtak. A törzsek pedig végül szövetségbe tömörültek. Megjegyezte: a nemzetek ostoba módon továbbra is harcolni fognak egymás ellen, de fokozatosan ők is megtanulják ugyanezt a leckét, és most kezdik keresni a módját annak, hogy véget vessenek a háborúnak nevezett nemzetközi mézárlásnak. Megjegyzi, hogy a társadalmi életünkben sajnos még mindig a barbárság, a pusztítás és a testvérgyilkosság állapotában vagyunk: csoport még mindig csoport ellen harcol, *osztály osztály* ellen harcol. Kifejezetten optimista: itt is kezdik belátni az emberek, hogy ez értelmetlen és romboló háborúskodás, hogy a világ elég nagy és gazdag ahhoz, hogy mindenki élvezze. Az egyesült emberiség többet érne el, mint az önmagával szemben megosztott (Berkman 2004: 291).

Az ember egész történelmének tanulsága az, hogy sem ellenséges természeti erők, sem emberi ellenállás nem tarthatja vissza az előrehaladását. Közös érdeket kell találni a fejlődésre, melynek titka az együttműködés.

A természet ellenséges erőit már legyőztük, de még mindig meg kell küzde-nünk az emberek sötét erőivel. Ami azt illeti, ez a küzdelem folyamatosan zajlik. A tőke és a munkás között folyamatos a harc. Ez a háború általában úgynevezett jogi formák között zajlik. Ha a sztrájkok és a munkabeszüntetések során erőszak-ba torkollik, a kormány fegyveres ökle mindig a tőkések szolgálatában áll, és ez az öklök akkor lép működésbe, amikor a tőke úgy érzi, hogy a profitja veszély-ben van. Ekkor dobja le a közös érdekek és a partnerség álarcát a munkásokkal, és minden tőkés végső érvéhez, a kényszerítéshez és az erőszakhoz folyamodik. Sem a kormány, sem pedig a tőke nem fogja magát eltörölni, forradalomra lesz szükség ahhoz, hogy megszabaduljunk tőlük (Berkman 2004: 292). Ehhez hason-ló együttműködés alakult ki a bolsevikok és az orosz nép között is, annyi külön-b-séggel, hogy az erőszak alkalmazása kifejezetten a *közös érdekek miatt* történt. Legalábbis a marxista-leninista idea szerint. Mindezek tükrében, ahogyan már fentebb értelmeztem Berkman gondolatait: a fejlődés titka tehát az együttműkö-dés; itt kibővíteném: de a hatalom ellen is együtt kell fellépni, akár erőszakkal (*az anarchisták szerint*).

Az erőszak kérdése, legyen az merénylet, robbantás, forradalom, ellenforra-dalom vagy bármilyen az egyén vagy a társadalom ellen elkövetett akció, mindig központját adja a fentebb taglalt eszméknek. A különbség annyi közöttük, hogy más és más magyarázatot adnak azok alkalmazására.

A találkozás

Goldman Szovjet-Oroszországba érkezve, a forradalmi idealizmusától vezérel-ve egyre inkább szembesül a valóság brutális oldalával. Az amerikai deportáltak tévedésből való letartóztatása, a párt vezetőinek kiváltságos helyzete megrázza, és ráébreszti, hogy a kommunista rendszer sem mentes a visszaélésektől és az embertelen bánásmódtól. Moszkvában és Petrográdban a korrupt hatalom és az egyenlőtlenségek látványa megrázza őt. Az anarchista gondolkodókat üldözik és megalázzák, miközben a kommunista rendszer vezetői fényűző körülmények kö-zött élnek. Az író megismerkedik olyan elhivatott és idealista emberekkel, mint Maxim Gorkij és Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij, akik ugyanúgy a kommu-nista eszmék hívei, de egyre inkább kiábrándulnak a rendszerből, és próbálnak változásokat elérni. A moszkvai anarchisták konferenciáján az anarchisták naiv idealizmusa és a bolsevikok brutalitása közötti szembetűnő ellentét került fel-színre. Mindezen tapasztalatok mellett Goldman találkozik Leninnel, akinek po-litikai irányvonalával és módszereivel is szembe kell néznie.

„Szovjet-Oroszország! Szent föld, varázslatos emberek! Te jelképezed most már az emberiség reményét, egyedül te vagy arra hivatott, hogy megváltsd az emberiséget. Eljöttem, hogy szolgáljalak Téged, szeretett Mátyuskám. Fogadj szívedbe, fogadj magadba engem, szegényt, engedd, hogy a vérem a tieddel

vegyüljön, hogy megtaláljam a helyem a Te hősiek küzdelmedben, és hogy mindent megtehessek érted!” (Bozóki–Sükösd 1991: 396.) Emma Goldman önéletrrásában ezzel a bekezdéssel indítja a találkozást megörökítő fejezetet.

Goldman és Berkman találkozását Leninnel az előbbiek visszaemlékezéséből lehet rekonstruálni (Goldman 1923; Berkman 1925). Fontos azonban megjegyezni, hogy már a visszaemlékezések címei is igencsak beszédesek,⁵ sok jóra nem engednek következtetni. (Goldman önéletrajzi írásának ide vonatkozó részét magyarul is lehet olvasni a Századvég Kiadó, Modern ideológiák sorozatának *Anarchizmus* kötetében, Bozóki András és Sükösd Miklós szerkesztésében.) A szóban forgó anarchisták csalódottságát nem egy balul elsült találkozás okozta, visszaemlékezéseiket kronológiai sorrendben rögzítették, eddigre már több olyan vészjósló jelet lejegyeztek, melyekből érzékelhető végső következtetésük, Leninhez konkrét kérdéssorral érkeztek. A röviden ismertetett életutakból kiderül, hogy Goldman és Berkman valószínűsíthetően nem fog csak úgy *sine ira et studio* fogalmazni, hiszen aktív anarchista éveik során ez sosem jellemezte őket, egy hithű anarchista talán nem is képes ilyesmire. Az egyetlen erre mutató jel talán az, hogy a visszaemlékezésekben már a Szovjet-Oroszországba indulástól a folyamatos reménynek adnak hangot, ami később fordul át nyílt csalódottságba.

A visszaemlékezések természetesen tökéletes átfedésben vannak, csak néhány esetleges eltérésre hívom fel a figyelmet. A találkozást Balabanova készítette elő. Ez konkrétan Goldmannak volt köszönhető, erről Berkman megfedkezik beszámolni. Lenin első kérdése az *esetleges amerikai forradalomra* vonatkozott. Ezt Goldman kicsit hitetlenül fogadta, hiszen Lenint ettől tájékozottabbnak tartotta. Lenin üdvözölte az amerikai bíróságok propagandacélú anarchista felhasználását, ezt követően a tárgyra tértek, és Goldman közölte, hogy az Amerikai Szabadság Orosz Barátai csoport megszervezése a terve, George Kennan és Alice Stone Blackwell munkássága alapján, akik liberális amerikaiként segítették az orosz forradalmat erkölcsileg és anyagilag egyaránt (Berkman 1925: 17). Lenin lelkesnek tűnt, és a III. Internacionálé égisze alatt képzelte el annak megvalósítását (ezt Goldman később visszautasította). Az anarchista kérdésnél – miszerint többeket börtönben tart a bolsevik hatalom, illetve nincs szabad sajtójuk – Lenin már elutasítóbb volt. Utóbbit egyenesen *burzsoá felfogásnak* tartotta, sőt a forradalmi időszakban egyenesen kizártnak. Ekkor felhozta Vlagyimir Szatovot példának, az első anarchistát, akit Vörös Zászlórenddel tüntettek ki – és azt tanácsolta az elvtársak inkább működjenek együtt [uo.].

Goldman – magyarul is olvasható – visszaemlékezésében kicsit jobban kifejti a találkozó részleteit. A bebörtönzött anarchistákról feltett kérdésnél már egyenesen félbeszakítja őket Lenin: „*Képtelenség! Ki mondott maguknak ilyen*

⁵ Alexander Berkman: *The Bolshevik Myth*; Emma Goldman: *My Disillusionment in Russia*; *My Further Disillusionment in Russia*

meséket, és hogy hihették el azokat? Banditák vannak nálunk, börtönben, meg Mahnovcsina [Mahno hívei], de nem igyejnj anarchisták!” (Bozóki–Sükösd 1991: 402.)

Goldman ekkor felhívta Lenin figyelmét arra, hogy az anarchistákat – tévesen – az Egyesült Államokban is két különböző csoportba sorolják: a filozófiai és a bűnöző anarchistákra. Az első csoport tagjait elfogadják a legmagasabb körökben, sőt egyeseket még a Wilson-kormány tanácsaiba is beválogatnak. Azonban a második csoportba tartozókat üldözik és gyakran bebörtönzik, párhuzamot vonva a bolsevikok által kialakított helyzettel. Lenin természetesen elutasítja az összehasonlítást, szerinte *zavarosfejség*, ha különböző alapokon hasonló következtetéseket vonnak le (uo.).

Berkman Leninhez fordult és átnyújtotta neki az anarchista konferencia határozati javaslatait, hangsúlyozva a moszkvai társak meggyőződését, miszerint a bebörtönzött társak politikai foglyok, nem pedig banditák. A beszélgetés során kifejtették, hogy az anarchisták legalizálása a forradalom és a szovjetek melletti állásfoglalást jelenti (Bozóki, Sükösd 1991: 403). Kutatásom során találtam egy úgynevezett *Questions Posed by Emma Goldman and Alexander Berkman to Lenin, 1920*⁶ nevű dokumentumot, melyben négy fő kérdés van megfogalmazva, több alponttal.⁷ Tudomásom szerint Goldman, Berkman és Lenin egy ízben, 1920 márciusában találkoztak. A dokumentumban számos olyan kérdés van, melyekre kitér Goldman: a szovjet kormány hozzáállása az anarchistákhoz; anarchisták üldözése; szólás- és sajtószabadság; anarchisták vád nélküli bebörtönzése. Ám esetünkben a legfontosabb a kettes kérdéskör b) pontja, miszerint: „*Legalization of Anarchists and Anarchist Groups that accept the platform of the Federation of Anarchists-Communists to the effect that only work of a cultural character be carried on by Anarchists within Soviet Russia*”.⁸ A dokumentum hitelességét erősíti, hogy Goldman az *Élem az életben* majdnem szó szerint ugyanígy fogalmaz, amikor Berkman kérdését jegyzi le: „*Az a tény, hogy a társaink legalizálásukat kéri, annak bizonyítéka, hogy a forradalommal és a szovjetekkel vannak*” (Bozóki–Sükösd 1991: 403).

Lenin ezzel szemben azt állítja, hogy az őket érintő szabadság kérdése a proletárdiktatúra érdekében háttérbe szorul, és hogy a gazdasági jólét és a forradalmi célkitűzések a legfontosabbak. Lenin szerint Oroszország nagy léptekkel

⁶ <https://jwa.org/media/questions-posed-by-goldman-and-alexander-berkman-to-lenin> (Letöltve: 2023. 07. 12.) Emma Goldman és Alexander Berkman által Leninnek feltett kérdések, 1920

⁷ Jewish Women’s Archive. ”Questions Posed by Emma Goldman and Alexander Berkman to Lenin, 1920.”

⁸ Uo. „Azon anarchisták és anarchista csoportok legalizálása, amelyek elfogadják az Anarchista-Kommunisták Szövetségének platformját, miszerint Szovjet-Oroszországon belül csak kulturális jellegű munkát végezhetnek az anarchisták.”

halad előre, és Goldman csupán apró érvágásokon kesereg, miközben az orosz forradalom világszerte lángra lobbantja a forradalmi tüzet. Goldman csak ezt követően mutat rá, hogy önállóan szeretnék végrehajtani az *Amerikai Szabadság Orosz Barátai* nevű kezdeményezést, ezt azzal magyarázzák, hogy erőfeszítéseik csak akkor lesznek eredményesek, ha nem kötődnek egyetlen bolsevik szervezethez sem (uo.). Goldman visszaemlékezve úgy gondolja, hogy a politbúrón belüli klikk módszerei áthatották az Internacionálét, és megmérgezték az egész munkásmozgalmat. Végül arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Lenin mindent tudott, ami Oroszországban történt, és semmi nem kerülhetett figyelmét. Azt gondolja, hogy semmi sem történhetett Lenin jóváhagyása nélkül. Úgy véli a pártvezér megtöri azokat, akik nem az akarata szerint működnek együtt, aggodalmát fejezi ki, hogy rossz lépés lehet a Komintern felügyeletét elfogadni (1991: 404). Ezzel párhuzamba állítható a megfogalmazott kérdéseiknek utolsó kérdésköre és pontjai, melyekben általános utazási engedélyt kértek, hogy tanulmányozhassák a körülményeket, és megismerkedhessenek az ország életével. Kérték egy az Amerikai Politikai Deportáltak Bevándorlási Irodájának felállítását: az Amerikából érkező száműzöttek csoportjainak fogadására, segélyezésére, szétosztására. Továbbá az Amerikai Szabadság Orosz Barátainak megalapítását az amerikai szabadság ügyének segítésére.⁹

Berkman – azon visszaemlékezéseiben, melyekben a Leninnel való találkozását rögzíti – ugyanazokba a hiú ábrándokba kapaszkodik, mint partnere. Hiába látott sok rosszat, gonoszat és a bürokráciára való veszélyes hajlamot, őszintén hitt abban, hogy Oroszország túl tud nőni ezeken. Elsődleges okként a szövetségesek blokádját jelöli meg, a magántulajdon mértékét jelentéktelennek tartja. A forradalom lényegét pedig nem pusztán politikai mivoltában, hanem társadalmi és gazdasági jellegében is meghatározza, miszerint a kapitalizmust gyökerestül kiirtották (erre már korábban utaltam) (Berkman 1925: 44). Úgy véli, Oroszországnak meg kell tanulnia dolgozni, meg kell tanulnia az energiáit felhasználni, hogy hatékony legyen. Nem szabad várnia a máshonnan érkező csodatévő segítségre, a nyugati forradalmakra: a saját erejéből kell megszerveznie erőforrásait, növelnie kell a termelést, és ki kell elégítenie az alapvető népének alapvető szükségleteit (uo.). Fontos megjegyezni, hogy az árnyaltabb naiv kijelentéseik a Leninnel való találkozás előtt fogalmazódtak meg bennük, és leginkább a forradalom

⁹ Uo.

ihlette őket. Későbbi munkáikban erősebben, teljes elutasításban fogalmaznak a szovjet berendezkedésről.¹⁰

Mindkét anarchista azt kifogásolja, hogy a beszélgetést nem lehetett angolul folytatni – bár Berkman hallani vélte Lenin tolmács nélküli beszélgetését az amerikai küldöttséggel. Berkman részletesebben bemutatja a bolsevik vezér külsejét és viselkedését, amely szabad és magabiztos; olyan ember benyomását keltette, aki annyira meg van győződve ügye igazságáról, hogy kételyek nem találnak helyet a reakcióiban (uo.). A diskurzust tökéletes átfedésben örökölte meg mindkét anarchista, mely leírásának végén Berkman így összegzi Lenin személyét: nem feltétlenül nagy ember, de erős elmével és hajlíthatatlan akarattal rendelkezik. Érzelemmentesen logikus, intellektuálisan rugalmas és elég bátor ahhoz, hogy módszereit a pillanat követelményeihez igazítsa, a végső célt mindig tisztán szem előtt tartva. Gyakorlatias idealistának nevezi, aki arra törekszik, hogy kommunista álmát bármilyen eszközzel megvalósítsa, és ennek rendel alá minden etikai és humanitárius megfontolást. Olyan ember, aki őszintén meg van győződve arról, hogy a rossz módszerek jó célt szolgálhatnak, és ezáltal igazolhatóak. A forradalom jezsuitája, aki az emberiséget arra kényszerítené, hogy Marx értelmezése szerint szabaddá váljon. Majd egy konkrét anarchista példával folytatja: Egy Nyecsajev (*ahogyan fentebb bemutattam: az ügy, ami miatt Bakunyin szakításra kényszerült a szocialistákkal*) értelmében vett alapos forradalmár, aki – ha kell – az emberiség nagyobb részét feláldozná a társadalmi forradalom győzelmének biztosítása érdekében. Fanatikusnak tartja, mert nem látja rajta a kétely nyomát sem. Hitét egyedülállónak véli. Olyan nagy embernek tartja, aki új gondolatokat, nemes látásmódot, inspirációt adhat a világnak. Véleménye szerint Lenin nagyszerű – az önmagával való egységében, céltudatosságában; pszichikai pozitivitásában, amely éppoly önfeláldozó, mint amilyen kíméletlen másokkal szemben, abban a teljes bizonyosságban, hogy *csak az ő terve mentheti meg az emberiséget* (Berkman 1925: 45).

Az ötlet, hogy már a találkozókör elutasítják a III. Internacionálé segítségét nyilvánvalóan a szervezettség, a politikai állásfoglalást kikerülendő születt. Anarchistaként – főleg, hogy Nyecsajev is említésre került – egy ennyire bürokratikusán és központosítottan felépített államhatalom munkájában amolyan

¹⁰ „Witness the tragic condition of Russia. The methods of State centralization have paralysed individual initiative and effort; the tyranny of the dictatorship has cowed the people into slavish submission and all but extinguished the fires of liberty; organized terrorism has depraved and brutalized the masses and stifled every idealistic aspiration; institutionalized murder has cheapened human life, and all sense of the dignity of man and the value of life has been eliminated; coercion at every step has made effort bitter, labour a punishment, has turned the whole of existence into a scheme of mutual deceit, and has revived the lowest and most brutal instincts of man. A sorry heritage to begin a new life of freedom and brotherhood” (Goldman 1924: 52).

külsősként próbáltak meg elhelyezkedni. Bizonyára nagyon érdekes lenne, ha a bolsevik vezér emlékeit is elolvashatnánk az ominózus napról, ám a Lenin összes művei sajnos nem említi a találkozót.

Összegzés

A találkozótól előtt és után szerzett élmények mély hatással voltak mindkét gondolkodóra, és rávilágítottak arra, hogy az ideálok és a valóság gyakran eltérnek egymástól. Bár Lenin személye eleinte lenyűgözte őket, közös munkába nem kezdtek (sőt attól azonnal elhatárolódtak), végül pedig teljesen elpártoltak tőle.

Goldman és Berkman a kritikájukban kiemelik, hogy az anarchista gondolkodók üldözése és a forradalom vezetőinek kiváltságos helyzete szembeötlő ellentétet mutat a kommunista ideálok és a valóság között. Mindketten felfedezték, hogy a hatalommal való visszaélés és a brutalitás jelen van még a forradalmi körökben is, és ez erős csalódottságot és keserűséget váltott ki belőlük.

Ennek következtében Goldman és Berkman a kommunista rendszert és az ottani politikai vezetést megbízhatatlannak ítéli. Kritikáik hangsúlyozzák a szabadság, az egyenlőség és az emberi méltóság fontosságát, és arra hívják fel a figyelmet, hogy a forradalmi ideálokat csak az emberi jogok tiszteletben tartása és az emberek valódi részvétele mellett lehet hűen megvalósítani. Elmondható, hogy az anarchisták a forradalommal egyetértettek, viszont a bolsevikokkal nem.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Bakunin, Mihail (1984): Államiság és anarchia. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Berkman, Alexander (1925): The Bolshevik Myth. Boni and Liveright. New York.
- Berkman, Alexander (2004): Life of an Anarchist. Four Walls Eight Windows. New York.
- Bozóki András – Sükösd Miklós (1991): Modern ideológiák, Anarchizmus. Századvég Kiadó. Budapest.
- Goldman, Emma (1910): Anarchism and Other Essays. Mother Earth Publishing Association. New York.
- Goldman, Emma (1923): My Disillusionment in Russia. Doubleday. Page & Company. New York.
- Goldman, Emma (1924): My Further Disillusionment In Russia. Doubleday. Page & Company. New York.
- Kun Miklós (1982): Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Marx–Engels (1976): A kommunista párt kiáltványa. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Marx, Engels, Lenin (1970): Az anarchizmusról. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

Internetes hivatkozás:

Jewish Women's Archive. „Questions Posed by Emma Goldman and Alexander Berkman to Lenin, 1920.”

<https://jwa.org/media/questions-posed-by-goldman-and-alexander-berkman-to-lenin>

Szóke Richárd Rajmond

SZILÁGYI LAJOS VÁLASZTÁSI EREDMÉNYEI A BERETTYÓÚJFALUI VÁLASZTÓKERÜLETBEN 1916–1931¹

Minden politikai választás egyfajta kereszteződés, ahol az adott közösség eldöntheti, milyen úton halad tovább, milyen irányban kívánja a későbbiekben a szűkebb vagy szélesebb körben értelmezett lakóhelyük problémáit megoldani. A Horthy-korszak választási rendszere ugyanúgy teret engedett a békés mandátumszerzéseknek, mint a helyi lakosság nyugalmát megzavaró kampányoknak, a politikai akarat kifejezése, ha korlátozottan is, de biztosított volt. A Bihar vármegyében található berettyóújfalui választókerület ezáltal több alkalommal is a figyelem középpontjába került, a kerületen kívül is fokozott érdeklődés kísérte a választási előkészületeket és az eredményeket.

Az említett választókerületet a névadó, központi helység mellett Berettyószentmárton, Csökmő, Darvas, Esztár, Furta, Gáborján, Hencida, Pocsaj, Szentpéterszeg, Újiráz, Váncsod, Vekerd és Zsáka községek alkották az I. világháborút megelőzően. E tekintetben 1922-ben történt változás, amikor is a trianoni békeszerződés egyik hatásaként újjászervezték azon választókerületeket, melyeket közvetlenül is érintett a határmódosítás. Ennek köszönhetően Váncsod települést a szomszédos szalárdi választókerülethez csatolták, így a korszak végéig stabil állapot állt fenn a bihari választókerületek községeit illetően.

1916 és 1931 között 5 szavazás zajlott a vizsgálat tárgyát képező körzetben, egy időközi és négy országos választás keretein belül dőlt el a berettyóújfalui mandátum sorsa. A végeredményeket tekintve egyedülálló jelenségnek számít, hogy az 5 választás során mindig különböző párt tudhatta magáénak a győzelmet, azonban a valóságban mindvégig egy jelölt, a helyi kötődésű politikus, Szilágyi Lajos került a parlamentbe, aki ezáltal több mint 15 évig képviselte kerületét.

Szilágyi Lajos útja a politikáig

Piskárosi Szilágyi Lajos 1882. június 19-én Berettyóújfaluban látta meg a napvilágot földbirtokos család sarjaként. Az elemi iskolát születési helyén, a középiskolát Debrecenben végezte el. Ezt követően katonai pályára lépett, a Ludovika Akadémia elvégzése után, 1900-ban hadapród-tiszthelyettségé, 1901-ben

¹ A tanulmány az NKA Magyar Génius Program Ideiglenes Kollégiuma által támogatott „A berettyóújfalui járás Bihar vármegye egykori történetiségének feldolgozása Interdiszciplináris kutatás, tanulmányok, monográfia, konferencia megvalósítására” című, 650132/00014 azonosító számú pályázat keretében készült.

hadnaggyá, 1906-ban főhadnaggyá nevezték ki. Eközben jogi tanulmányokat folytatott, és 1909-ben doktorátust szerzett a kolozsvári tudományegyetem jog- és államtudományi karán. 1911-ben a vezérkarhoz osztották be, azonban 1914-ben saját kérésére nyugállományba helyezték (Haeffler 1931: 268).

Országos ismertségre a Külügy-Hadügy című katonai szaklap alapításával tett szert. Első száma 1914. április 26-án jelent meg, Szilágyi egyúttal a főszerkesztői pozíciót is betöltötte a vasárnaponként megjelenő hetilapnál. A sajtótermék a tájékoztatlanság felszámolását, a polgárság és katonaság viszonyának javítását tűzte ki céljául, melyet elősegítettek az aktuális, nemzetek között felmerült érdekellentéteket megvilágító cikkek. Térkép-, valamint fényképmellékletek is állandó jelleggel társultak az írásokhoz, illetve a célközönség azért is fogyasztotta szívesen a tartalmakat, mert számos hasznos információ, tanács látott benne napvilágot, melyek megkönnyíthették a katonák mindennapjait. A „Nagy Háború” kitörésekor Szilágyit újból szolgálatba helyezték a budapesti honvédkerület vezérkari főnökeként, így a Külügy-Hadügy hasábjairól távozni kényszerült.

A kormány többségét alkotó Nemzeti Munkapárttal kialakított kapcsolatainak köszönhetően² 1916-ban mint a község szülöttjét felkérték a megüresedett berettyóújfalui kerületben a képviselőjelöltség elfogadására, Szilágyi pedig eleget tett az elvárásnak. Időközi választásra készült a választóköri körzet, ugyanis a párt korábbi képviselőjét, Cziffra Kálmánt nagyváradai főispánnak nevezte ki a kormány, miután a korábbi tisztséget betöltő Hlatky Endre váratlanul elhunyt.

A választások jellemzői

1916. július 31-én, ahogy arra korábban fény derült, időközi választáson dőlt el a berettyóújfalui mandátum sorsa, azonban a kormánypárt színeiben induló Szilágyi kihívó nélkül, formális választás útján került a parlamentbe. Korábban is munkapárti képviselők nyerték el a kerület bizalmát, 1910-ben Ertsey Péter, 1913-ban szintén időközi választás eredményeként pedig a már említett Cziffra Kálmán. Érdeemes megjegyezni, hogy az 1910-es választáson még 4 jelölt versengett a pozícióért, 1913-ban már csak a Függetlenségi és 48-as Párt indított ellenjelöltet Balogh Tihamér személyében, Szilágyi felkérésekor azonban már nem próbálta meg az ellenzék elnyerni a körzetet (Nyakas 1981: 306; Szendrei 2015: 239).

1918 novemberében, az őszi forradalmat követően a magyar országgyűlés képviselőháza feloszlottnak nyilvánította önmagát, majd a zűrzavarokkal teli esztendőket követően végül 1920-ban több turnusban került sor ismét választásokra. Az 1920 januárjában tartott szavazás során a mandátumok többségét az

² Például dr. Simon Elemér munkapárti képviselőre bízta a Külügy-Hadügy szerkesztését Szilágyi, miután ismét katonai szolgálatra jelentkezett.

Országos Kisgazda- és Földmíves Párt, valamint a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja szerezte meg. A román megszállás következtében Berettyóújfalu és a környező települések ekkor még nem, csak a Tiszántúl felszabadítása után dönthettek a további mandátumokról. Bihar vármegye újjászervezésében nagy szerepe volt a főispán-kormánybiztosi posztot betöltő Szilágyi Lajosnak, aki jelöltetése előtt a választójogi rendeletnek megfelelően le is mondott ezen pozíciójáról.³ Választókerületünkben az első forduló két győztes pártjának jelöltjei csaptak össze. Szilágyi ekkor a Nagyatádi-féle kisgazdapárt támogatását élvezte, ellenfele egy Hunyad megyéből menekült jegyző, Rignáth Béla volt, aki a KNEP színeiben vett részt a politikai összecsapáson.

Időközben a hazai pártszerkezet jelentős átalakuláson esett át. Szilágyi kilépett a kisgazdák soraiból, pártonkívüli ellenzékiként folytatta politikai pályáját, és az 1922-es választásokra is pártkötelekektől mentesen készülődött, tovább képviselve az 1920-as kisgazdaprogramot (Püski 2019: 401). Ezen a szavazáson már a Bethlen István miniszterelnök és Nagyatádi Szabó István vezette kormánypárt, az Egységes Párt állt a berettyóújfalui politikussal szemben, jelöltjük a Debrecenben született, később Horthy mellett szolgáló Görgey József nyugalmazott százados lett. A május 28-i szavazásig számos visszaélés történt a kampány ideje alatt, melyekről a kormánypárti és ellenzéki lapok egyaránt beszámoltak, ennek köszönhetően a bihari eseményeket országos érdeklődés övezte. A kormányzat saját céljai elérésének érdekében próbálta beszűkíteni az ellenzéki jelöltek mozgásterét, előnyösebb helyzetbe juttatni saját jelöltjeit, Berettyóújfaluban azonban ezen módszerek nem vezették sikerre az Egységes Pártot.⁴

Az 1922-ben összeült nemzetgyűlést 1926. november 15-én oszlatta fel a kormányzó, a jelöltek újfent megkezdhették kampánytevékenységüket. Berettyóújfalu régi-új képviselőjelöltje ezúttal már nem pártonkívüliként, hanem a Kispolgárok Országos Pártja alapítójaként indult a mandátumért. Az újonnan megszervezett párt bár laza szállal kötődött a liberális ellenzékhez, Szilágyi Lajos önállósulási törekvésének tekinthető (L. Nagy 1976: 351). A politikus kormánypárti közeledését mutatja, hogy az 1925-ben kirobbant franküggy kapcsán kiállt Bethlen István mellett, illetve elítélően nyilatkozott az ellenzék magatartásáról (Haeffler 1931: 269). Ezért is jelzésértékű, hogy ezen a választáson sem a kormánypárt, sem más ellenzéki párt nem indított jelöltet a vizsgált körzetben

³ „Nem választható a nemzetgyűlés tagjává az, aki [...] a választást megelőző húsz napon belül bármely törvényhatóságban kormánybiztos, vagy a főispáni teendők ellátásával megbízott kormánybiztos-helyettes (törvényhatósági kormánybiztos) volt...” A magyar kormány 1919. évi 5.985. M. E. számú rendelete, a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról.

⁴ Érdemes megemlíteni, hogy a szomszédos derecskei körzetben több alkalommal is erőszakos cselekedetek kapcsolódtak a kormánypárt kampányához, ez azonban meghozta a sikert képviselőjelöltjüknek, Zsilinszky-Endrének.

Szilágyi ellen, a helyi politikus így választás nélkül tarthatta meg parlamenti pozícióját. Jelenleg kevés információ áll rendelkezésünkre a KPOP tevékenységével kapcsolatban, azonban az bizonyos, hogy a rövid életű párt az 1926-os választásokon mindössze egy, az alapítója mandátumát tudhatta magáénak (Kende 2010: 128).

Az 1930-as évek elején több válságtünet jelentkezett egy időben a mezőgazdasági, az ipari és a pénzügyi szektorban, melyek belpolitikai síkon is éreztették hatásukat. Ennek egyik jeleként Békésen létrejött a kezdetben mérsékelt, majd ellenzéki programot képviselő Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Agrárpárt. Továbbá fontos jelenségnek tudható be még az Egységes Párton belüli elmentések kiéleződése, mely során bár a miniszterelnök nem veszített a hatalmából, viszonya a kormányzóval megváltozott, akinek érdeklődése inkább már a Gömbös Gyula-féle radikális vonal felé fordult. Végül Horthy ebben a légkörben osztotta fel az országgyűlést 1931. június 6-án, a választások megszervezésére és a kampányra azonban rendkívül rövid idő, mindössze három hét állt rendelkezésre (Borsányi 2010: 135–137).

Szilágyi Lajos ismét pártonkívüliként, azonban már nem ellenzéki programmal tervezett megküzdeni a megyeszékhelyi kerület mandátumáért. Bethlen pártja ezúttal sem kívánt kihívót állítani, a választás ennek ellenére nem maradt formális, ez alkalommal az ellenzék oldaláról történt kísérlet Szilágyi megbuktatására, ugyanis a Független Kisgazdapárt részéről a hencidai M. Szabó Pál jelentette be a szavazáson történő elindulását. A korszakban is szükségesnek tartották kihangsúlyozni, hogy nem a biharugrai népi író, Szabó Pál tűnt fel képviselőjelöltként a körzetben, bár nem kizárt, hogy a kisgazdák a névazonossággal próbáltak több szavazatot szerezni. Az 1931. június 28-án lezajlott választáson Szilágyi Lajos ismét győzedelmeskedett.

A kampányok jellemzői

A vizsgált korszakban a népgyűlést tartották az első számú kampánytevékenységnek, azonban a már tömegeket megszólító sajtó által biztosított lehetőségeket is kihasználták a jelöltek. Egyrészt írásban is megjelenhettek a politikusok programbeszédeinek kivonatai, így azok is értesülhettek az elhangzottakról, akik személyesen nem jelentek meg a politikai fórumokon, másrészt a lapok világnézetüknek megfelelően közvetve vagy közvetlenül, önként is kiállhattak egy-egy jelölt mellett. Továbbá nem ment ritkaságszámba a falragaszok, plakátok használata, illetve a dualizmus korában elterjedt kortesdalok használata még a Horthy-korszakban is rendkívül népszerűnek számított.

Az úgynevezett programbeszédnek főleg a választókerület központjában, Berettyóújfaluban kerültek megtartásra, kormánypárti és ellenzéki gyűléseket is nagy számban látogattak az érdeklődők. Természetesen egy-egy kampány

sikerességéhez hozzájárult, ha a képviselőjelölt a körzet legtöbb településére el látogatott, valamint az is növelhette a szimpátiát, ha egy országosan ismert politikus érkezett a jelölt támogatására. Ily módon 1920-ban a kiskisgyérvári, Nagyatádi Szabó István tiszántúli körútján látogatott el „Csonka-Bihar” székhelyére, hogy Szilágyi Lajost ajánlja a választópolgároknak. 1922-ben Nagyatádi, Bethlen István és Gömbös Gyula kíséretében tért vissza Berettyóújfaluba, azonban ekkor már Szilágyi ellen, az Egységes Párt jelöltje mellett folyt a kampány (Sipos 2014: 313–314).

Ellenzékiként Szilágyi első kézből megtapasztalhatta milyen eszközökkel próbálja a kormánypárt a saját jelöltjei számára megkönnyíteni a választási győzelmet. A kormányzat saját, megbízható személyei által ellenőrizte az ellenzéki politikus gyűléseit, részletes jelentést készítve a beszéd tartalmáról. Ennek apropóján tiltották be Szilágyi utolsó kampánynapra tervezett programbeszédét az 1922-es választás előtt és mozgását is Berettyóújfaluba területére korlátozták (Szóke 2022: 9). Egyébként Szilágyi Lajos családja révén is ismert személyiségnek számított a berettyóújfalui kerületben, édesanyja és testvérei is a megyeszékhelyen éltek.

A választási hadjáratok során a helyi lapokat is szolgálatba állították, a szavazást megelőző időszakban állandósult egyes jelöltek nyílt támogatása. 1916-ban a Sárrét című hetilap hasábjain jelent meg a hír, hogy Szilágyinak szánják a berettyóújfalui mandátumot, ezt követően pozitív színben feltűnő cikkek láttak napvilágot. A sajtótermék a bihari régió meghatározó és egyedüli lapjának számított, a berettyóújfalui politikus mellett kiállítás jegyében több lapszám is foglalkozott a jelölt életrajzával, családtörténetével, valamint a mandátum megszerzése után is hasonló elfogultsággal írtak az immár képviselőként tevékenykedő Szilágyiról.

A Horthy-rendszer megszilárdulásakor – Berettyóújfaluba történetében egyeduralkodó módon – két politikai hetilap is lefedte a választókörzet területét. A Bihari Újság 1920 és 1923 között jelent meg, szervezési munkálataiban maga Szilágyi Lajos is részt vett, ezért kampányidőszakon kívül is a politikus üzeneteit közvetítette. 1921-ben jelent meg a Bihar Népe első száma, a lap Szilágyi működését rendre kritizálta, az 1922-es választás előtt pedig az Egységes Párt hivatalos lapjává vált. Az időközben kormánytámogatóvá előlépett képviselőt végül elfogadta a Bihar Népe szerkesztősége, az 1926-os választásra készülve már támogató hangnemű cikkek jelentek meg a kormánypárti hírlapban (Kilián 1981: 361).

1927-ben a Bihar Népe átalakult, és Bihar címen jelent meg a továbbiakban, és egészen 1938-as megszűnéséig tájékoztatta a térség lakóit. Ez idő alatt szintén lojális maradt a kormánypárthoz, ezért is lépett fel elutasítóan az 1931-es választás előkészülete során M. Szabó Pállal és a Független Kisgazdapárttal szemben. Ezen „lejárato kampány” célkeresztjében főként Gaál Gaszton, a párt vezetője és alapítója állt, azonban lényegesen kevesebb újságcikk látott már ekkor napvilágot, mint az 1922-es, korábbi, valóban megtartott megmérettetésén.

Választójogi változások

A kutatás szempontjából legkorábbi releváns szabályozást az 1874. évi XXXIII. törvénycikk biztosította, mely az 1848-as, első választójogi törvény kiegészített, módosított változata. Eszerint a nyílt képviselő-választásokon – a korabeli gondolkodásnak megfelelően – nők nem, csak 20 éven felüli férfiak vehettek részt, akiknek a befizetett évi adó mértékéhez, a tulajdonhoz, illetve a foglalkozáshoz kapcsolódó privilégium képezte a választójog alapját. A jogosultak körét bővítő törvényjavaslatok hosszú időn keresztül nem értek célba, végül az 1913. évi XIV. törvénycikk ugyan kihirdetésre került, az I. világháború következtében választást sosem tartottak ez alapján (Varga 2010: 15–19). Elméletben az 1916-os berettyóújfalui időközi választást is az 1874-es törvény szabályozta.

Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság ideje alatt bár nagy hangsúlyt kapott a választójog, választások híján csak a normatív előkészületek történtek meg. A kommunizmus 1919-es bukását követően azonnal megindult a vita a választójogról, ennek eredményeképpen létrejött az úgynevezett Friedrich-féle választójogi rendelet, avagy az 5985/1919. M. E. számú kormányrendelet. Az antantkívánalmaknak megfelelően „általános, egyenlő és titkos” választójoggal élhettek a választópolgárok, akik 1920-ban a gyakorlatban is megtapasztalhatták az új szabályozást. Ennek értelmében olyan 24 éven felüli férfiak szavazhattak, akik legalább hat éve magyar állampolgársággal rendelkeztek, valamint fél éve ugyanabban a községben éltek vagy rendelkeztek lakással. Életkortól függetlenül biztosított a rendelet szavazójogot azoknak, akik Károly-csapatkereszt kitüntetéssel rendelkeztek. Nőkre is kiterjedt ezen választójog, esetükben további követelményként szabták meg az írni-olvasni tudást (Gergely 2010: 50).

Bethlen István miniszterelnök az 1922-es választást már nem ezen széles körű választójogi keretek között kívánta lebonyolítani, a parlamenti viták azonban nem vezettek eredményre. A vidéki választókörzetek tekintetében a nyílt szavazás újbóli bevezetése szerepelt a kormány elképzelései között, míg az ellenzék a Friedrich-féle rendelet törvényerőre emelése mellett érvelt, azonban 1922. február 16-án megállapodás nélkül oszlott fel a nemzetgyűlés. Ezáltal a kormányfő szabad kezet kapott az új választójogi metódus létrehozásában, mely a 2200/1922 M.E. rendeletben öltött testet. Ez alapján csak Budapesten, a „budapestkörnyéki” körzetekben, illetve a törvényhatósági városokban maradt meg a titkos választás, vidéken a dualizmus korában alkalmazott nyílt szavazás gyakorlata tért vissza (Paksy 2010: 90–96).

A további korlátozások eredményeként a férfiak esetében a 24. életév betöltését, legalább 10 év magyar állampolgárságot, 2 év egy helyben lakást és az elemi iskola 4. osztályának elvégzését írták elő. Engedményt jelenthetett az I. világháborúban tett szolgálatukkal szerzett vitézségi érem vagy Károly-csapatkereszt, valamint az 1918-as választói névjegyzékben szereplők úgynevezett „régí jogon”

ismét élhettek választójogukkal. A jogszabály nők esetében szigorúbb kritériumokat fogalmazott meg, az életkori határ 30 évre tolódott ki, valamint hat elemi vagy azzal egyenértékű végzettség képezte a műveltségi cenzust. Elég volt mindössze négy elemivel rendelkezni, amennyiben legalább három törvényes gyermeke volt életben az összeíráskor, és ezek közé beleszámították a háborúban elesetteket is, illetve a saját vagyonnal rendelkező nőkkel is kivétel tett a rendelet. Nemtől és életkortól függetlenül szavazójogot biztosított az egyetemi vagy főiskolai végzettség.

Nem gyakorolhatták választójogukat a fegyveres erők, a csendőrség, a rendőrség és a vámőrség tényleges szolgálatban álló tagjai, valamint kizártak a választójogból minden olyan személyt, aki gondnokság, csödeljárás vagy erkölcsrendészeti ellenőrzés alatt állt. Ezenkívül aki közsegélyből élt, akit büntett vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt ítélték el, és akinek a politikai jogai gyakorlását felfüggesztették, szintén nem vehetett részt a szavazáson.

1925-ben hirdették ki a Horthy-rendszer első választójogi törvényét, az 1925. évi XXVI. törvénycikket, melynek alapját a Bethlen-féle rendelet jelentette, ám további korlátozásokat tartalmazott. Egyrészt eltörölték a vitézségi érem és a Károly-csapatkereszt nyújtotta koredvezményt, másrészt kiterjesztették a titkosan szavazó körzetek mindegyikére a lajstromos, azaz pártlistás rendszert. A törvény egészen 1938-ig maradt érvényben és határozta meg a választók körét (Püski 2006: 101).

Eredmények

A vizsgált időintervallum 5 szavazása közül mindössze három esetben zajlott tényleges választás: 1920-ban, 1922-ben és 1931-ben. A Népszava 1920. június 29-i száma arról tudósított, hogy Szilágyi Lajos több mint 8000 szavazattöbbséggel verte meg a KNEP jelöltjét, ám az 1920-as helyi választás eredményeiről jelenleg nem állnak rendelkezésre hivatalos információk.

1922-ben kiélezett küzdelem jellemezte mindkét jelölt kampányát Berettyóújfaluban, azonban a pártonkívüliként tevékenykedő politikus mellett kitarzott a kerülete. Így a helyi mandátumszerző egyike lehetett annak a 18 pártonkívüli ellenzékinek, akinek nagyobb bizalmat szavaztak a kormánypárti jelölttel szemben, ráadásul magabiztos eredménnyel, a szavazatok 60,4%-át elérve lehetett ismét a nemzetgyűlés tagja Szilágyi. A részvételi adatok tükrében Bihar vármegye legrosszabban teljesítő körzete volt a berettyóújfalui, a választásra jogosultak 59,5%-a adott érvényes szavazatot a május 28-án tartott választáson (Hubai 2001: 41).

1931-ben Szilágyi – a már kormánypártot támogató képviselőjelölt – az utolsó választásán pályafutásának legnagyobb győzelmét tudhatta magáénak. Nemcsak az figyelemreméltó, hogy az összes érvényes szavazat közel kétharmadát,

64,3%-át kapta Szilágyi Lajos, hanem az is, hogy részvétel tekintetében rendkívül nagy választói aktivitás jellemezte a körzet választópolgárait. A választójoggal rendelkezők 81,2%-a vett részt a helyi szavazáson, melynek nagy része főként az agráriumból élt, ennek ellenére M. Szabó Pál mindössze a szavazatok egyharmadát szerezte meg. Országos viszonylatban is mindössze 14 mandátumot kapott a Független Kisgazdapárt (Hubai 2001: 84.; Borsányi 2010: 145).

A választás éve	Szilágyi Lajos szavazatai (%)	Szilágyi Lajos pártja	Az ellenjelölt szavazatai (%)	Az ellenjelölt pártja
1916	100	Nemzeti Munkapárt	–	–
1920	nincs adat	Országos Kisgazda- és Földmíves Párt	nincs adat	Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja
1922	60,4	Pártonkívüli ellenzéki	39,6	Egységes Párt
1926	100	Kispolgárok Országos Pártja	–	–
1931	64,3	Pártonkívüli kormánytámogató	35,7	Független Kisgazdapárt

1. táblázat: A berettyóújfalui parlamenti választások eredményei 1916–1931

Összegzés

Három esetben rendeztek tényleges választást a vizsgált körzetben, három különböző ellenjelölt próbálta a berettyóújfalui mandátumot elnyerni Szilágyitól. Közülük ketten ismeretlenek voltak a helyi szavazók számára, központi döntés eredményeképp indultak ezen körzetben, ám Szilágyi lokális ismertsége erősebb tényezőnek bizonyult, mint más kampányeszközök. Kivétel ez alól M. Szabó Pál, aki Hencidáról, a választókerület egyik községéből származott, azonban homo novusnak számított a térség politikai palettáján, míg Szilágyi 1931-ben már megkerülhetetlen szereplőként vett részt a vármegyei döntéshozatalban.

A fentiekből jól látható, hogy választókerületünk polgárai nem pártprogramra, hanem személyre szavaztak. Szilágyi társadalmi rétegeken átívelő támogatottsággal rendelkezett képviselői pályafutása során ellenzéki és kormánypárti időszakában egyaránt. A választási térképeket összevetve arra a megállapításra juthatnánk, hogy az ellenzéki körzetet végül meghódította a kormánypárt,

azonban a valóságban egy képviselőjéhez hű téséget láthatunk, a szám szerinti adatok tükrében pedig megállapítható, hogy egyre nagyobb kör garantálta számára a mandátumszerzést.

A berettyóújfalui politikacsináló karrierjében az 1922-es választás tekinthető kulcsfontosságúnak, hiszen ekkor ellenzékiként tudta megőrizni mandátumát a lényegesebb előnyökkel rendelkező Egységes Párttal szemben. Ez az eredmény és a későbbi „kiegyezésük” együttesen szerepet játszott abban, hogy a kormánypárt elfogadta, hogy Szilágyi Lajos választás útján nem váltható le Berettyóújfaluban. Ugyanakkor Szilágyi is feladta ellenzéki álláspontját, a döntése mögötti indokok jelenleg is a kutatás részét képezik. Ezáltal azonban új pozíciók nyíltak meg számára, 1933-ban őt nevezték ki Bihar vármegye főispánjává. Ezzel egy időben a berettyóújfalui választókerület újra időközi választásra készült, hosszú idő után az elsőre, melyen nem indult Szilágyi Lajos képviselőjelöltként.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Borsányi György (2010): Válság és választás – 1931. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010. Szerk. Földes György – Hubai László. Budapest. 133–150.
- Gergely Jenő (2010): Titkos választás és ellenforradalom – 1920. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010. Szerk. Földes György – Hubai László. Budapest. 46–82.
- Hubai László (2001): Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. II. kötet. Budapest.
- Kende János (2010): Egy túlnyert választás – 1926. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010. Szerk. Földes György – Hubai László. Budapest. 110–132.
- Kilián István (1981): Adatok Berettyóújfalu közoktatás-, könyvtár- és sajtótörténetéhez. In: Berettyóújfalu története. Szerk.: Varga Gyula. Berettyóújfalu. 339–379.
- L. Nagy Zsuzsa (1976): A liberális polgári ellenzék pártjai és szervezetei (1919–1944). In: Történelmi Szemle 19/3. 335–360.
- Nyakas Miklós (1981): Berettyóújfalu politikai és társadalmi élete a polgári korszakban. In: Berettyóújfalu története. Szerk.: Varga Gyula. Berettyóújfalu. 299–321.
- Paksy Zoltán (2010): Választások Bethlen-módra – 1922. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010. Szerk. Földes György – Hubai László. Budapest. 83–109.
- Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer. Budapest.
- Püski Levente (2019): Végjáték és kezdet. Az első nemzetgyűlés pártstruktúrája 1922 első felében. Századok 153/2. 379–401.

- Sipos József (2014): Bethlen, Nagyatádi és Gömbös tiszántúli 1922. májusi választási körútja és annak eredményei. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 56. Szerk.: Istvánovits Eszter. Nyíregyháza. 303–333.
- Szendrei Ákos (2015): Országgyűlési képviselők párthovatartozása a dualizmus-kori Debrecenben, Nagyváradon és közös vonzáskörzeteikben. In: Történeti Tanulmányok 23. Szerk. Bárány Attila – Bacsa Balázs Antal. Debrecen.
- Szőke Richárd Rajmond (2022): Az Egységes Párt 1922-es berettyóújfalui kampánya. Új Nézőpont 9/2. 5–21.
- Varga Lajos (2010): Országgyűlési választások a dualizmus korában. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010. Szerk. Földes György – Hubai László. Budapest. 15–45.

Vincze Tamás

**EGYMÁST KERESZTEZŐ SZÁNDÉKOK, TERVEK AZ APAI
ÉS AZ ANYAI NEVELÉSBEN (NÉMETH LÁSZLÓ ÉS FELESÉGE
KÉT ÉVTIZEDES VITÁJA)**

Harc a jólét ellen

Németh László nevének olvastán vagy hallatán a legtöbb irodalomszerető és olvasó magyar fejében a „puritán” vagy az „aszkrétikus” jelző villan fel. Regényeit, drámáit, esszéit és önéletrajzi munkáit tanulmányozva valóban ilyen íróalak jelenik meg lelki szemeink előtt: kántortanító, egyszerű, kissé kopott öltözetű férfi, akin látszik, hogy nem vonzzák sem a terített asztal örömei, sem a polgári ízléssel berendezett lakásbelső. Amikor a felesége, Ella felépítette a Törökvész úti villát, Németh László büntudata elmélyült: szociális érzékenysége nem bírta elviselni, hogy kényelmes polgári körülmények között éljen, amíg oly sokan nyomorúságos környezetben, egészségtelen odúban laknak az országban. Ennek a belső feszültségnek az egyik irodalmi lenyomata a *Bűn* című regény, amelynek a korabeli olvasói nem kevés kajánsággal ismerték fel a regénybeli háztulajdonosnő figuráján Ella néhány vonását.

Ella azonban nemcsak az életük díszleteit akarta középosztályivá alakítani. Az életük tartalmának formálásában is megjelentek a középosztályi minták. Németh Lászlót már az új díszletek is nagyon zavarták, de még inkább az, hogy Ella a gyermekeik nevelésében is elkezdte követni a középosztálybeli hagyományokat: német kisasszonyokat tartott a lányai mellett, hangsúlyt helyezett „úriasszony” öltözködésükre, s a család életének kényelmét cselédlány tette teljessé. Németh éppen ez ellen küzdött, ettől idegenkedett ifjúkora óta. A házaspár életében a 30-as évek második felétől állandósultak a lányaik öltözködése és nevelése körül kirobbanó konfliktusok. „*Apjuk azt szerette volna – írta Lakatos István –, hogy gyermekei szerényen, inkább szegényesen, a luxus gyanúját is elkerülve öltözzenek. Ő az apósa levetett ruháiban járt – tiltakozásul a polgári jólét ellen*” (Lakatos 1999a: 17).

A drága ruhák mellett nem tudott egyetérteni az író a felesége nevelési elgondolásaival sem, kifejezetten bántotta az ízlését az a középosztálybeli leánynevelési modell, amelynek egyes elemeit Ella anyai működésében felismerte. Németh László ugyanis nemcsak az iskolát tekintette pedagógiai kísérletek terepének, hanem a családi nevelést is egyfajta „laboratóriumteremtő” tevékenységként fogta fel. Gyermekeik nevelésével kapcsolatos élményeinek és dilemmáinak nagyobb része olvasható a *Lányaim* című kötete lapjain, de a lányok nevelésére vonatkozó

elképzelései, ezek megvalósulása vagy éppen csődje, apai kudarcai a naplófeljegyzésekben, a levelezésben és – nem utolsósorban – a drámáiban is felbukkannak. Tanulmányomban azt a hosszú küzdelmet kívánom bemutatni, amely a lázas pedagógiai szenvedélytől hajtott és nagyon is határozott nevelési céllal munkálkodó író-édesapa és az inkább ösztönös nevelőnek bizonyuló édesanya között zajlott.

Lakatos István erősen leegyszerűsítve így vázolta az apósa és az anyósa közötti pedagógiai viták háttérét: „*Démusz Ella nagypolgári családból származott, ahhoz az élethez szokott, és lányait is olyan módon szerette volna nevelni, öltöztetni, ami akkoriban a polgári családok körében természetes volt. A férje viszont puritán református emberként a legigénytelenebb élethez igyekezett ragaszkodni, és lányait is a legegyszerűbben, szinte szegényesen járatni. Szociálisan terhelt nézetkülönbségekből eredtek a feszültségek*” (idézi Fodor 2002: 11). Vatai László irodalomtörténész ennél mélyebbre tekintett, amikor kulcsot keresett a házaspár nevelési kérdések miatt kitört vitáihoz. A kétféle szülői szeretet – Németh követelményállító, felfelé húzó szeretete és Ella fészekbélelgető szeretete – mögött kétféle erkölcsi igényszintre mutatott rá. Az író az egyéni felelősségvállalást társadalomjobbító célokhoz kapcsoló erkölcsi minőség képviselőjeként vizsgálta a gyermekeiben rejlő lehetőségeket, a lányok fejlődésének lehetséges útjait, a felesége pedig az egyéni célokat a társadalmi érdekek hálójába bekapcsolni képtelen nyárspolgári erkölcs perspektívájából gondolkodott a lányok jövőjéről, személyiségük alakulásáról. Vatai a Németh László-i apamodellt boncolva megjegyzi, hogy „*az idea-ember szükségképp önzővé válik, ha az eszme kizárólagos szolgáltatást annak nevezzük, de benne, eszméi mellett, a legközvetlenebb szeretet is tökéletesen megfért. Nem a pillanatnyi ellágyulás, hanem a másiknak szükséges részvét. Ezzel tartotta össze a családját. Felesége viszont asszonyi melegséggel, s ahogyan lányai közvetlen érdekeiért harcolt, kovácsolta össze az életüket. [...] Legtöbb művében, különösen társadalmi drámáiban, az asszonyok miatt buknak el a hősök. A nők általában nem vágyakoznak az ideaélet aszketizmusa után, ez az életszépség hidegen hagyja őket. Pedig szerette volna a lányait is ideaemberekké nevelni*” (Vatai 1980: 5).

Egy messzire tekintő apa tervei

1939 januárjának elején Németh László egy vázlatos nevelési tervet dolgozott ki, amelyben a lányai személyiségfejlesztésében fontos szerepet játszó ismeretköröket és ezek elsajátításának rendszerét összegezte. E tervről naplójában is említést tett, s a pedagógiai ábrándjának kiegészítéseként felvázolta azt az embereszményt, amelyben nevelési céljai majd realizálódnak. A naplóban a következőket árulja el terveiből a pedagógus apa: „*Egész kis rendszert dolgoztam ki: kilenc ága van benn a tudásnak és az ügyességnek (nyelv, irodalom, természet, történet, földrajz, matematika, sport, technika, háztartás, önálló alkotásművészet), s*

mindenkiben három lépcsőfok. Serdülő korukra érnének föl a harmadikra. Ide tűzöm e naplóba a tervet hordó papírlapot, majd meglátjuk, mi valósul meg belőle. Bizonyára nagy büszkeség volna apjuknak három németül, franciául, angolul beszélő, sőt a göröghöz is konyító lány, aki főz, varr, korcsolyázik, úszik, biciklizik, síel, evez, teniszez, lovagol, ért a rádióhoz, órához, csengőhöz, lombfűrészhöz, vegyészkedik valamit, önálló kertescskéje van, ismeri az emberi természetet, tulajdon mikroszkópján a maga készített metszeteket nézi, bejárta a történelmet, valószínű kis szakember a népek meséiben és szomszédaiban, a mi magyar irodalmunk legszebb műveit nemcsak ismeri, de szavalja, játssza is, ért valamit a zenéhez, szép könyvgyűjteménye van, tudja, kik fedezték fel a világ különböző tájait, a találmányoknak is tudja a történetét. Naplójában pedig a szép fogalmazást is úgy begyakorolja, hogy egész kis írócska már. Lehetetlen, hogy egy tizenhárom-tizenéves kislány ennyi mindent tudjon? Én nem tartom lehetetlennek. Ha az ember úgy játszik, hogy közben tanul is, ami másnál haszontalan vész el, öbelőle játszó tudóst nevel” (Németh 1977: 489–490).

Kár is lenne azon elmélkedni a jócskán túlzónak minősíthető apai ábránd kapcsán, hogy még kiváló képességű gyermekek esetében is megvalósíthatatlan az ennyire nagy ívű, zsúfolt nevelési planum. Németh László, aki a munkássága annyi területén „tervhalmozónak” bizonyult, miért ne lett volna tervehalmazó, túlságosan nagyot álmodó éppen a gyermeknevelés területén? A terv egészének megvalósítására részben időbeli korlátok (sokirányú elfoglaltsága), részben az édesanya ellenvetése, részben a növendékek rezisztenciája, részben a történelem közbeszólása miatt ugyan nem volt lehetősége az írónak, csupán egyes elemeit próbálta valóra váltani. Így például a legidősebb leány stílusának csiszolására valóban bevetette a naplóvezetés eszközét, erről a napló néhány utalásából értesülünk. „*Vacsora előtt Magda és én is naplót írunk – tudjuk meg az 1939. január 2-i bejegyzésből –; ha elkészültünk, felolvassuk egymásnak. Így tanítjuk egymást stilisztikára*” (Németh 1977: 489).

Ahogy nőttek a lányok, úgy mélyült a szakadék a két szülő nevelési nézetei között. Ella egyre határozottabban érezte, hogy lányait nem diakonisszának akarja nevelni; Németh László számára viszont kifejezetten taszító volt a kor úrilánytípusa, az az idejét szórakozásokban, flörtökben elfecsérlő nőtípus, amely a korabeli filmekben és a lektűrök lapjain számos változatban megjelent. 1941 augusztusában írt naplójegyzeteinek az alábbi mondatai árulkodnak az említett averziójáról: „*Móricz Zsigmond látogatása, most három hete. Katát dajkálják, ő a kosara mellé fekszik, s minden színészkedés nélkül dűnnyög neki. »Régebben azt vártam – mondtam –, hogy nőjenek a gyerekek, most azt szeretném, ha mindig ekkora maradna. Hároméves korukig zavartalan a viszony, aztán megindulnak az úrinők útján.*» Móricznak tetszett ez a mondás. *Leányfalun egy hét múlva, az unokáit dajkálva, újból előhozta. Azt hiszem, ez volt az egyetlen mondásom, amit megjegyzett*” (Németh 1977: 493–494).

Bocskaierti tapasztalatok

Ennek a harcnak, az apai nevelési törekvések meg-meglendülő megvalósulási rohamainak és az apai tervekkel azonosulni nem tudó édesanya céltudatos aknamunkájának, az apa művét leromboló próbálkozásainak szinte dokumentumfilm-szerűen ábrázolt folyamatát követhetjük Németh László naplóiban és levelezésében. A Bocskaiertben töltött 1943-as nyári hetek jelentették az egyik olyan paradicsomi időszakot az apa és a lányok életében, amikor kibontakozhatott az apai kísérletező kedv és nevelői tehetség: a Németh-féle pedagógia nagy lendületet adott a lányok intellektuális fejlődésének, s néhány nap alatt beleszoktak a háztartás körüli fizikai munkába is. A szépen induló kísérlet és fejlődés eredményeit az anya beavatkozása tette semmissé, aki kezdettől fogva idegenkedve, gyanakodva figyelte férje nevelői álmainak valóra válását. Németh László a naplójában adott hangot annak a keserűségnek, amely a feleség érthetetlen reakciója láttán lett úrrá rajta. A pedagógiailag valóban nem védhető anyai magatartás jellemzésére a következő példákat hozza fel: „*A cselédünk Pesten bakákat ereszt be éjjelente, minden héten mást, s a lányaim be vannak avatva a bizalmába. Ettől nem félti őket. Végighallgatják minden felnőtt vendég pletykáját. Ettől sem félti. Magdának korán fejelett, kicsapásra érett barátnői vannak az intézetben; a másik kettő a Démuszban hányódik. Judit kábára olvassa magát, Gigi ellenőrzés nélkül csavarog. Mindettől nem félti őket. De ha egyszer én rájuk szánom az időmet, munkára, versenyre, tanulásra zaklatom őket, szenvedélyeket ébresztek bennük: egyszerre megretten. Féltetni kezdi a csibéit, kotlós szárnyaival beavatkozik. Tán maga sem tudja, hogy azt teszi. A legfurcsább tünemény! A gyerekek korán kelnek, maguk vezettek egy háztartást, tapasztaltak és erősödtek, Magda két hét alatt megtanulta a harmadikos latint, Judit francia leckéket követelt, Ági szorgalmas. S ő meg volt rettenve. Ma háztartási alkalmazottunk van, a gyerekek kilencig lustálkodnak, vendég lány van a háznál, hányásig eszik magukat, a tanulás abbamaradt. Én rosszkedvű vagyok, s ő meg van nyugodva. Mi ez?*” (Németh 1977: 518.)

Az író a felesége ellenállásának mélyén olyan „világnézeti”, életfelfogásbeli berögződéseket, gyermekkorban észrevétlenül felszedett életrecepteket, ítéleteket fedezett fel, amelyekkel szinte reménytelennek tűnt felvenni a harcot. A korabeli regényekben oly sokszor megörökített hagyományos középosztálybeli gondolkodásmód rabja volt Ella. Próbált ugyan felnőni az írófeleség fennkölt szerepéhez, de ekkor még nem volt sikeres ebben a tanulási folyamatban, minduntalan visszarántották a gyermekkori minták és gondolkodási korlátok. Németh orvosi pontossággal elemzi a felesége mozdíthatatlan szemléleti keretek közé való beszorulását. Ezt írja arról a makacs és görcsös ragaszkodásról, amely az asszonyt a középosztálybeli boldogságmitoszhoz fűzte: „*Nincs nagyobb erő az emberben a »világnézetnél«, persze az igazinál. Nem kétséges, hogy Ella szeret engem. Akkor boldog, ha mellettem fülhet, kályha módra. [...] S ő nem hazudik. A világnézete*

azonban ennyi szerelem mélyén is: a polgárlányé. S ellenzékben lesz velem szemben mindhalálíg. [...] Neki a legtöbb: egy szép tizenhét-tizennyolc éves lány, aki jól teniszezik, nyelveket beszél, Kenesén táncol, s a fiúk bolondulnak érte. Amelyik lány nem ilyen, az boldogtalan. Ez az ő mítosza a boldogságról. S akármint ért meg, látott be ő maga, a szíve ijedten kapkod, amikor azt érzi, hogy a lányaitól ezt a tizenhét évet elvehetik. Ezért félti őket tüstént, amikor az én hitbuzgalmam rájuk irányul. Szerinte én túlzó vagyok. Azt belátja már; hogy egy írónak ahhoz, hogy nagy dolgokat csináljon, túlzónak kell lenni. De a lányai ne legyenek túlzók. Ők keljenek kilenckor, táncoljanak” (Németh 1977: 518–519).

Többek között a nevelés kérdése is egy olyan terület volt, ahol valójában a nagyszülők elvei csaptak össze a két házaspár vitáiban. Nem pusztán Németh László és Démusz Ella, hanem Németh édesapjának, a puritán tanárembernek, Németh Józsefnek az aszketikus életszemlélete és apai magatartása, valamint Ella apjának, a gáláns, messziről indult vendéglőtulajdonosnak, Démusz Jánosnak a hedonizmusa és szülői szerepmegvalósítása került egymással szembe. Németh József a soha véget nem érő tanulás örömeiben megtalált belső békét, a pozitívan értelmezett igénytelenséget, a külsőségek iránti közömbösséget, a takarékosagra és a bölcs beosztásra berendezett élet szépségét hirdette a fiának a pusztá viselkedésével, életmódjával. Démusz János, az önmagát alulról felküzdő, jómódú vállalkozó ezzel szemben alapvetően külsőségekre fogékony emberként, férfiörömök hajszolójaként a „kifelé élő” ember típusát testesítette meg, aki a materiális javak gyarapításában, a vendéglő felvirágoztatásában és az érdekkapcsolatok ápolásában látta az élet értelmét.

Milyen apai mintát látott maga előtt gyermekkorában Németh László? Erről elég szépen megrajzolt, árnyalt képet kapunk az *Irgalom* című regényben. Kertész János tanár, akinek az alakjában Németh Józsefet örököltette meg, a minden nehéz helyzettel bölcsen megbékélő, nemes humánummal felvértezett értelmiségi mintaképe. Igazi filantróp, akinek az élete az örökös adásra, mások igényeinek felismerésére és kielégítésére volt berendezve. Képes volt a saját szükségleteinek, vágyainak a hátrébb szorítására, megtagadására, ha mások erőszakosan, követelően sürgették a saját érdekeik érvényesülését. Takarékosága több volt, mint pusztán a pénzzel való józan, megfontolt bánásmód. Erről egyébként Bohuniczky Szefi is említést tesz a fiatal Németh László környezetéről írt esszéjében. Ott a következő gyorsfelvételt kapjuk Németh Józsefről: „Az öregedő tanár ércbeöntött ember volt. [...] Sovány barna arcát átszántották a barázdák és közöttük mosolyok mögé bújt a némán eltemetett szenvedés. Szenvedés, megnyugvás, az emberi tehetetlenség felismerése, az elrendeltség hite. [...] Csak mikor Laci fia fölemelte a süteménnyel megrakott dobozt, hogy a kirándulókat sorra megkínálja, nézett fel kis iróniával és némi szomorúsággal. Később megtudtam, hogy szívósan takarékos ember: nem kér senkitől, de nála se potyázzon idegen” (Bohuniczky 1962: 717–718).

Ennek a puritán, aszkézisre hajló típusnak gyökeres ellentéte volt a násza, Démusz János. Démusz alakját is megrajzolta Németh László az egyik korai művében, *A másik mester* című regényében. A regénybeli Konsztantinosz Tódor nagyvendéglős Démusz János vonásait viseli. Nem éppen hízelgő ez az ábrázolás: egy túlságosan is öntudatos, sőt: önelégült, a házastársi hűséget kikacagó, az alkalmazottait kemény kézzel irányító, a szellem és a lélek értékeit semmire sem becsülő ember portréja kerül ki Németh tolla alól. Konsztantinosz a feltörekvő vállalkozói réteg képviselője, az erkölcsi gátakon könnyen átlépő self-made man típusának tökéletesen eltalált figurája. A *Homályból homályba* című önéletrajz lapjain is elő-előbukkan az após alakja, Németh négy nagyon pontos jelzővel írja le felesége apjának jellemét az alábbi sorokban: „*A feleségemnek éppúgy megvolt az inkább ösztönös, mintsem megfogalmazott kifogása ellenem: ha nem is szólt róluk, nem tudta elnézni, szeretni valóvá puhítani a gyengéimet, hogy nem voltam »igazi« férfi, amilyennek a Démusz-clan vérbe írt törvényei szerint egy férfinak lennie kell – jó fellépésű, elegáns, bátor, kicsit szélhámos is –, de ezt titkolta, s épp ezért mélyebbre evődő bosszúság, úgy érzem, nála sem tudta szétmarni (kacagj, világ, ha áltatom magam) a gyerekkorunkban ránk csomózódott köteléket; elképzelhető-e különben, hogy annyi küzdelem, elidegenedés után egyszerre csak a szerelem korlátlan lehetőségeiről kezdek beszélni*” (Németh 1977: 165).

Ilyen apa mellett nőtt fel Ella, akiből az író már házasságuk előtt igyekezett kiirtani a Démusz-ház rossz szokásait, helytelen felfogásait, de ezek olyan mélyen benne éltek az asszony tudatában, s olyan erősen meghatározták a férj- és apaképét, hogy az írónak már néhány évnyi házasság után szembesülnie kellett a feleségére irányuló nevelői tervei illuzórikus voltával. A Démusz-ház ura olyan férfi volt, aki az apák fő feladatának a gyermekei alkalmankénti szórakoztatását tartotta. Ez néha elhangzott a Németh házaspár gyermeknevelési vitáiban is. Az egyik ilyen vita így rögzült az író naplójának lapjain: „*Másnap éjjel Ellával hosszú, kínos vita ebben az ügyben a diófa alatt. Ártatlannak érzi magát. Őt teszem meg annak az okául, amit a szenvedélyességgemmel elrontottam. De a vitában elszólja magát. Én nem is foglalkozom a gyerekeinkkel. Az ő apja tanulatlan ember volt: de milyen szépen foglalkozott velük. Beküldte velem a gyerekeket Debrecenbe szórakozni, s ők is, én is panasszal jöttünk haza. A csónakház déli szünetet tartott. A délutáni mozit nem vártuk meg. Vagyis: mulatságot kellene a lányaimnak szereznem. Mint az ő apja, aki a lehető legkomiszabb volt hozzájuk; de kutyafogatot csináltatott nekik, s egy kosár sósperecet küldött be utánuk az intézetbe. Az asszony diadala az életben: egy mulatságszerző férj. S az apa akkor jó, ha előzékeny ad azokból a mulatságokból. Az esze ma már nem vállalná el a tételt, legföllebb daczból, a Démusz clan vér azonban ezt lükteti*” (Németh 1977: 519–520).

Az otthonról hozott minták különbségei mellett a házasságok lelkialkatbeli eltérése is hozzájárult a nevelési elképzeléseik közötti szakadék növekedéséhez. Németh László magányszeretete, másokkal nem szívesen „elegyedő” alkata

nehezen viselte a vendégjárást, a „zsúrozó életmódot”, azokat a tartalmatlan szórakozásokat, jellemet nem építő társalgásokat, amelyek a korabeli középosztálybeli lányok szocializációjához – Ella felfogása szerint – kötelezően hozzátartoztak. Ella, aki vendéglőben nőtt fel, és nagyon szerette a társasági életet, nem érezte haszontalanul elfecsérelt időnek a zsúrokra, vendéglátásra szánt órákat. Férjénél jóval társulékonyabb, élménykereső alkata alkalmassá is tette a baráti, ismerősi összejövetelek háziasszonyának szerepére, könnyen megtalálta mindenkivel a hangot, nem zavarta a vendégek miatt kialakult rendetlenség.

Németh László számára a vendégek társaságában való időzés sokszor kemény önmehtagadást, áldozatot jelentett. Egyik esszéjében így vallott a vendégfogadástól való idegenkedéséről: *„A másik nagy fertőzete a családi életnek: a vendég. A vendég bármikor betolhatja mosolygó képét a házba, s egy nagy rajcsúrrá alakíthatja a családi életet. Az én vendégem éppúgy, mint a feleségemé vagy a gyermekeimé. [...] Egy időben naplót vezettem vendégtelen napjainkról; kisebb volt, mint az ünnepnapoké”* (Németh 1989b: 755). Az is előfordult, hogy az író egyszerűen megelégedte a sok vendéget, és elmenekült előlük. Ez történt 1939 nyarán, a sátorkőpusztai pihenés alatt is. Ella az író debreceni barátjának, Gulyás Pálnak írt levelében ezt írta erről a kivonulásról: *„...értesítem magát, hogy szegény Laci megszökött Sátorkőről, és lapját és levelét csak hétfőn tudom eljuttatni hozzá. [...] Most tehát megpróbál egy teljesen magányos házba menni, senki nem tudja, hogy hol van, csak én, és ott nekifog ez alatt a két hét alatt még valamit megcsinálni. Hogy fog neki menni, még nem tudom, csak két napja tűnt el, és még nincs hírem róla. De itt tényleg annyi vendége volt már, hogy egy-két napra ő nem fogott hozzá a munkához. Neki nagy tömbökben megy csak a munka, és egy napi vendég három napi kedvetlenséget és munkátlanságot hozott”* (Gulyás–G. Merva 1990: 208).

A másik fontos különbség Németh és Ella gondolatvilága között a munkafelfogásukban és a napi tevékenységek beosztásával, megtervezésével kapcsolatos szokásaikban ragadható meg. Németh egyfajta protestáns munkamorálra emlékeztető komolysággal viszonyult mindenféle munkatevékenységhez, ezzel szemben Ella életrendjében a munka nem kapott olyan kiemelt helyet és szerepet, mint a férje életvitelében. Alaptermészetük eltéréséből fakadt ez a szemléleti különbség is. Az egyik, 30-as évek végén keletkezett naplótöredékben Németh azt állapítja meg a feleségéről, hogy *„annyi jó iparkodás vegyül benne annyi természetes lustasággal”* (Németh 1989a: 551). Saját munkaszemléletéről, a munkával kapcsolatos attitűdjéről pedig a következő mondata a legárulkodóbb: *„Nem is a munka fáraszt ki, hanem hogy a pihenő időmet is munkamulasztásnak érzem”* (Németh 1989a: 552).

Ugyancsak időfecsérlésnek, lelkiismeret-furdalást jogosan kiváltónak gondolta Németh az egyéni és társas szórakozások közül a kártyázást, a sakkozást, az öncélú sporttevékenységet. *„Ellensége vagyok – írta a Lányaimban – minden*

játéknak, szórakozásnak, sportnak, amely az életen kívül, absztrakt mezőkön folyik. Én az életet akarom játszani; nem sakkot vagy futballt. Egy kerítés átugrásában több szépséget látok, mint egy magasugró számban, s inkább szőlőkapálásban versenyeztetném az embereket, mint gátfutásban” (Németh 1962: 163). Ella mikrovilágához hozzátartoztak ezek az öncélú szórakozások, mulatságok, Németh László azonban helytelenített minden ilyenfajta időtöltést, s igyekezett az anyjuk által „elrontott” lányoknak „ellenszérumot” adni a gyakorlati haszon nélküli játékokkal eltékozolt napok, napszakok után. Erre a törekvésére kiváló példa Judit érdeklődésének határozott atyai terelgetése a matematika felé. Éppen Ella egyik nevelési hibája váltotta ki ezt a lépését. „Mert nemcsak én rontottam a lányaimat Hamlettel – mesélte nem kevés iróniával az apa –, az anyjuk is bevette őket a bridzsbe »negyediknek«. Judit nyolcéves volt talán, amikor a partnerben megszorult hölgyeket a kenesei kártyaszobában izgalomtól piros füllel először kisegítette. Ugyanabban az évben már tarokkot is játszott a nagypapjával. [...] De nemcsak a bridzs és a tarokk, minden más kártya, pasziánsz, keresztretjvény, sakk, malom reflexszerűen magasba vonta Judit hátsó felét s le a táblára a fejét; – ez ugyanis a legalkalmasabb helyzet az ő számára az olvasásra és a játékba kábulásra. Hogy a két mérge közül melyikre volt fogékonyabb, az álomojító nyomdafestékre vagy a kombinációt izgató bábu és kártyalapokra: nem is tudnám megmondani. Én mindenesetre megpróbáltam, hogy az ebharapást kutyaszőrrel gyógyítsam: azaz előbb csak a kártyát algebrával. [...] Judit is inkább mérteni ábrákon tornáztassa az eszét, mint a hét pikk kilicitalásában” (Németh 1962: 163–164).

Milyen vigasz maradt a szenvedő, gyötrődő Németh Lászlónak, akinek hatása alól Ella „kimenekítette” a lányokat? Hogyan élte meg, hogy élete legszebb kísérletét, amelynek sikeres végigviteléhez csak némi házastársi támogatás, jóakarat, a gyerekek valós érdekeinek felismerése kellett volna, Ella szüklátókörűsége, rosszul értelmezett anyai szeretete, túlvédő gondoskodása romba döntötte? Talán a feleség fel sem fogta teljesen, milyen merényletet követett el a lányok jövője és a család egysége ellen. Az író naplójegyzetei arról tanúskodnak, hogy Németh László sokkal világosabban látta, hová vezet Ella eszeveszett kotlásvergődése, rezisztenciája. Ekkor erősödött meg az íróban az, amit halványan már korábban is érzett: a vér szerinti család is lehet ellenséges közeg, s ő, aki korábban homo familiarisnak, családigénylő, csak családban élni tudó embernek gondolta magát, eljutott odáig, hogy eszméi védelmében akár szakítani is kész volt ezzel a közeggel. Nem látványos, „hivatalos” szakításra kell itt gondolni, ekkor még csupán a lélek kötelékeit oldotta el, s elindult az örökös magány útján. Belső emigráció volt ez. Fájdalmát megkétszerezte, hogy ugyanazt kellett átélnie az írói társadalomban, mint a családban. Később úgy írta le ezt az állapotot, hogy kultag lett a családjában. Hatalmas lelkierő kellett ahhoz, hogy magában kimondja, meghozza a döntést: lemond a lányairól, elengedi a velük kapcsolatos terveit, átengedi

őket a polgári jólét kényelmét kínáló, férje terveiből semmit sem értő anyjuknak. Látszólag beletörődőnek, rezignálnak tűnnek a napló erre vonatkozó mondatai, de éppen az, hogy többször visszatér erre a témára, jelzi: nem sikerült túllépnie a fájdalomán, a seb nagyon mély, a csalódás kiheverhetetlen. „*De most már nem is bánom – írja –, mindent megpróbáltam: föladam őket. Nem sértődés, elutasítás. Mint egy nagybácsi – a pénzén növő rokon gyerekek közt. Nagy álom volt: egy családdal együtt üdvözülni. De az asszony: asszony. Minden önfeláldozás, nem is értett s méltányolt gyöngédség hiába volt. El kell temetnem őket csendben, magamban, s tovább élni köztük, mintha nem történt volna semmi sem*” (Németh 1977: 527).

Később még rövid időszakokra, néhány nap, esetleg hét erejéig elnézi neki Ella, hogy praktikus célok szolgálatában (különbözeti vagy osztályozó vizsgák sikeréért dolgozva) foglalkozzon a lányaival, de a személyiségük formálására irányuló elképzeléseit nem engedi érvényesülni. Némethné terveit aztán rövid időre részben keresztülhúzta a történelem. A középosztálybeli úrilánykának nevelt gyermekek Budapest ostroma idején kemény fizikai próbatételeket álltak ki, súlyos csomagokat cipeltek, tetvesen, piszkosan vadásztak élelmiszer és ivóvíz után. A romok és az éhező túlélők közül Nyeste János békési vaskereskedő hívása szabadította ki őket, a család vidéken talált menedéket egy ideig.

A békési intermezzo és a vásárhelyi certosa

Némethék 1945 márciusától 1946 augusztusáig húzták meg magukat Békésen, de csak az asszony töltött ott a két kisebb gyermekével másfél évet, az író 1945 szeptemberétől elcsábította Hódmezővásárhely. Az eseménydús 45-ös év tavaszi és nyári hónapjaiban, a békési „félkényszer-paradicsomban” az apa újra többet foglalkozhatott a gyermekeivel, Magdával franciát, Judittal matematikát tanult. Azt is örömmel figyelte, hogy a nagyobb lányok egyre háziasabbak, szinte felnőtt nőkhöz illő szorgalommal, odaadással segítettek anyjuknak a háztartásban, azokban a rövidebb időszakokban pedig, amikor Ella pár napra felment Pestre, teljes erőbedobással végezték az anya nélkül maradt család ellátását, a háztartás vezetését. Az író itt kezdte el a *Lányaim* folytatásának írását, ez a rész később *Ostrom után* címmel került bele a bővített kiadásba.

Sajnos azonban Ella erősen társulékony, társaságigénylő természete ennek a szépen kialakított azilumnak a békéjét is felborította. Pedig azok a körülmények, amelyek a családtagoktól szinte egy indiánoktól földet hódító amerikai farmer-család dolgosságát, buzgalmát követelték, kedvezőek lettek volna ahhoz, hogy a munka szüneteit a tanulási láz által felkorbácsolt ismerethabzsolás töltse ki. Ella a főváros ostroma alatt átélt pokol jogos kompenzációjának érezte, hogy Békésen szórakozási lehetőségeket keressen a lányai számára.

Amikor 1965-ben Kecskeméten meglátogatták Tóth Lászlónak, a lapkiadónak, nyomdatulajdonosnak, Kecskemét egykori polgármesterének, a „Tanu nyomdászának” az özvegyét és leányát, előkerült Ellának egy 1945-ben Tóthéknak írt levele. Nagyon jellemző ennek a levélnek a tartalma. Miről is írt Ella a Tóth családnak a békési menedékhelyről? *„Megköszönte a kecskeméti polgármestertől kapott élelmiszert és ágyneműt. Beavatta Tóth Lászlónét anyai bánatába: felnövő lányainak nélkülözni kell a zsúrokat és a fiatalság hasonló kedves alkalmait. »De ezt a Lacik nem értik«, fejezte be némi együttérzést is kérő-beletörődő megállapítással sorait”* (Heltai 1990: 84). Ella nem is hazudtolta meg magát, alig melegegett meg Békésen, máris nyújtogatta a csápjait, figyelte, hogy lehetne az ő értelmezésében „polgárivá” tenni a lányai életét.

Az író valóban nem értette és nem akarta elismerni Ella igényeit. Az őket Békésre hívó Nyeste házaspár is aggódva figyelte azt az egyre fokozódó feszültséget, amely a Németh szülők között érezhető volt. Németh László a tőle megszokott ironiával később így emlékezett Ella békési életmódjára: *„Ella, ha az Antarktiszra csöppent volna, ott is rögtön szervezni kezdte volna a maga kis kotériáit, s most először élvezte lányainak a sikereit és ébredő kapcsolatait. A tizennégy éves Magda, sőt a tizenhárom éves Judit – ott forogtak a bérházbeli népbálokon; egyre még énnekem is el kellett mennem, hogy lássam, hogy kapkodják őket (valójában csak gőzt, füstöt és toporgó alakokat láttam). Nyesténé meg az én panaszaimat értette csigogtató szítani, aki házi iskolám bomlása miatt voltam elkeseredve”* (Németh 1977: 17). A Németh család békési szomszédságában élt a Tímár házaspár, leányuk, Tímár Izabella megfigyelései, emlékei teljesen egybevágnak Németh László megállapításaival. *„Az író ritkán láttuk – írta Tímár Izabella –, ha csak tehette, mindig elhúzódott valami csendes kis zugba dolgozni. Lányai viszont annál harsányabban éltek. A nagyobbak a szomszéd utcai gimnáziumba jártak, s az udvarlók és diáktársak csaknem egymásnak adták a kilincset. Így aztán gyakran került sor egy kis házimulatságra is – »zsíroskenyérzsúrra« –, ahogy Ella asszony nevezte”* (idézi Szabó 1987: 7).

Az író több ismerősenek is elpanaszolta az Ella által ismét kialakított zsúrozó életmód elviselhetetlenségét, nagyon bántotta, hogy újra felborultak a vidéki menedékhelyen feléledt nevelési tervei. 1945 szeptemberében Békésről írt egyik levelében fájdalmasan ömlött ki belőle a kudarcát beismerő keserű vallomás Csányi Mária vegytan–természetrájk szakos tanárnőnek, aki Baár–Madas internátusát vezette. *„Be kell vallanom, hogy mint apa és nevelő csődbe jutottam. Az a világnézeti ellentét, amely a feleségem és köztem kezdettől megvolt, s az én életemet tönkretette (részben írói hitelemet is megrontotta), a gyerekek körül is kitört. Én friss, munkás, nagy célok felé törő életre neveltem volna őket, a feleségem öröme, szórakozásra, kényelemre. S minthogy az emberek gyengéivel cinkoskodni sokkal hálásabb feladat, mint erényeiket sarkallni: a küzdelemben én maradtam alul. Békés, az itteni bálozó, munkakerülő hangulat, a felületes tanítás: mind*

ellenem volt. Elég annyit mondanom, hogy Magda és Judit három hónap alatt legalább tizenöt éjszakai mulatságban volt; este fiúk kísérgetik őket, nemesebb törekvéseik rohamosan csökevényesednek. Pedig nagy kár értük. [...] Ella is érzi ezt, ő is látja, hogy valami baj van, csak azt nem ismeri el, hogy az ő ellenzéki hedonizmusa, kényelmessége az, ami a gyerekeket lassan elkocsonyásítja, tönkreteszi” (Németh 1993: 459).

Németh László 1945-ben Hódmezővásárhelyre került, ahol pedagógiai tehetségét végre kibontakoztathatta. A fiú- és leánygimnáziumban kipróbálhatta tantárgyösszevonási elképzeléseit, valamint megvizsgálhatta, mennyire maradnak meg a „nagy kortyokban”, bőségesen adagolt ismeretek a dél-alföldi diákegyetemekben. Távol élt ekkor a lányaitól, akiknek a nevelését átengedte Ellának, de azért egy-egy rövidebb epizód erejéig még feleleveníthette a korábbi együtt-tanulási rohamok lendületét. Leginkább akkor volt erre lehetősége, amikor a nyári szünetek idején különbözeti vizsgákra kellett felkészíteni valamelyik lányt. A lányai pesti életét továbbra sem tudta fejszóról, helytelenítés nélkül szemlélni. Így emlékezett vissza erre az időszakra: „*Én többször is fennjártam Pesten, Ella is lejött Csillával több napra; a rettegés napjai*¹ *azonban nagyon is megmutatták, hogy milyen messzire kerültem nem is annyira tőle, mint a gyerekektől, akik végre is okos, udvarlós (tizennégy-tizenöt éves) lányok voltak, s nemcsak a tanítványaimnál tudtak sokkal kevesebbet rólam, de egy rezzenéssel sem vettek részt a szorongásomban”* (Németh 1977: 53).

Kedvenc vásárhelyi lányosztályát, a „drága jó nyolcadikként” emlegetett lányokat Németh László búcsúztatta a tanári kar nevében 1947-ben. Az író búcsúztató beszédéből kiderül, hogy hiányoztak neki a saját lányai, akiknek a neveléséről lemondott, s a vásárhelyi diáklányok kicsit őket is pótolták. A ballagásról közölt tudósítás alábbi részlete mindent elárul: „*A pedagógus, a magatartásával nem egyedül álló író, a lányai mellett jobban-rosszban kitarító apa köszönt el a református leánygimnázium legfelső osztályától. »Mint ahogy a tengerész nem tud meglelni a tenger mormolása nélkül, úgy nem tudok én élni családom, lányaim híján«* – kezdte Németh László. [...] *A gyermekeit elvesztett Németh László, aki Vásárhelyen már újra megtalálta őket, – most mégis búcsúzni kényszerül. [...] Németh László nem a »magányos farkas«* címmel díszel. Nála ez nem írói póz, hanem súlyos emberi magatartás. Ezzel sohasem hivatkozott, éppen azért is döbbenetes egyszerű megindulása, ahogyan, könnyekkel küszködve, utolsó köszöntését küldötte volt diáklányai felé” (Moldvay 1947: 2).

A ballagás utáni nyáron Ágnes és Judit is lent volt Vásárhelyen néhány hétig, Ágnes francia különbözeti vizsgára készítette fel az író, Juditot pedig az ötödik gimnáziumi osztály kilenc tárgyának anyagát számonkérő osztályozóvizsgára.

¹ A Magyar Közösség tagjainak elítélésével elkezdődött letartóztatások időszakára céloz az író.

Judit kiváló képességei hamar kivívták a pedagógus apa csodálatát. „*Judit agya sem ejtett tán soha ilyen bámulatba, megint azt éreztem, amit tízéves korában, hogy én sohase voltam olyan tehetséges; egy fél könyvet betéve megtanult, vagy inkább befényképezte egy fél nap, s nemcsak az időmet nem kellett rávesztegetnem, de néhány nap után szinte szabadjára hagyhattam a hatalmas tananyaghoz*” (Németh 1977: 82).

A család persze továbbra is csak kínok forrása volt az író számára. A lányai vásárhelyi felbukkanásai, amelyek felszították a magányos apa nevelői szenvedélyét, folyamatosan egykori „fegyverletételére” emlékeztették, s azok a sikerek, amelyeket az egyes kampánytanulási periódusok után elértek, csak növelték az író szomorúságát, hiszen elképzelte, mi mindent ki lehetne hozni, milyen nemes lényeket lehetne formálni ezekből a gyerekekből, ha teljesen az ő hatása alá kerülhetnének. 48 nyarán néhány hetet Sárospatakon töltött, itt és ekkor fogant meg benne az *Égető Eszter* című regénye ötlete. 1948. június 21-én itt fakadt ki belőle a következő naplóbejegyzésben rögzített fájdalom: „*Mielőtt idejöttem, négy napot töltöttem a családommal. Reménytelen világ. A gyermekeimnél is csak azt tehetem, hogy nem élek velük. El kell választanom az életemet világosan az övéktől. Legyen egy másik atmoszféra, amelybe, ha megkívánják, tisztulni, emelkedni átléphetnek*” (Németh 1977: 540).

1948-ban annyi negatív változás történt a hazai oktatásügyben, hogy Németh László érezte: véget ért a boldog kísérletezés ideje, le kell zárnia a vásárhelyi tanárkodást. Judit lánya egy féléven keresztül az ő leánytanítványai között tanult a vásárhelyi nyolcadik osztályban, bár erre hivatalos engedélye nem volt, valójában a hetedik osztály óráit kellett volna látogatnia. Az önkényes osztályugrást az igazgató és a tanár kollégák támogatták, de a tanügyi hatóságok nem. Amikor a korosztályánál szellemileg jóval érettebb, tehetséges Juditot felsőbb utasítás parancsolta vissza a hetedik osztályba, Németh Lászlónál betelt a pohár. Otthagyta a katedrát, elbúcsúzott az élete legnagyobb kalandját jelentő tanári tevékenységtől.

Egyelőre nem maradt más választása, mint visszatérni a *Bűn* című regényben megörökített, fővárosi családi házba. 48 decemberének elején költözött haza a Törökvész úti villába, s számított ugyan arra, hogy Ella és a lányai nem fogadják majd ölelő karokkal, de a fogadtatás hidegsége még így is megdöbbsentette. Vélhetően a nők is szorongva, nem kevés aggodalommal néztek az apa visszaköltözése elé: tarthattak attól, hogy az író magas erkölcsi elvárásai miatt nem folytathatják olyan mederben az életüket, mint ahogy azt addig, a különélés éveiben megszokták. Lakatos István ezt az időszakot tárgyilagosan, mindkét házaspár érdekeitől egyenlő távolságot tartva festi le: „*Németh László úgy érezte, hogy helyzete nem egy családfőéhez, inkább egy albérlőéhez hasonlít. Főként felesége véleménye bántotta: »Nem mondhatjuk, hogy ne gyere, hiszen a te keresetedből élünk, de az életmódunkon nem fogunk változtatni.« Ella kijelentését férjének azok a szavai provokálták, amikor rosszállással vette tudomásul, hogy lányai egyetemista*

fiatalokat láttak vendégül teára, szendvicsre, akik hangversenyekre, színházba, majd az Eötvös-kollégiumi táncos összejövetelekre is meghívták őket. Ella általában elkísérte lányait, Németh László azonban fenntartással fogadta felesége véleményét, hogy megbízik aányaiban. A család anyagi helyzete kielégítően alakult. A lányoknak pótolni kellett ruhatárukat, amit az apa szintén kifogásolt, de Ella lecsillapította” (Lakatos 1999b: 46).

Ahogy azt előre sejteni is lehetett, az újból megkísérelt együttélés felszakította a régi sebeket, s Németh idegeinek nem tett jót az az „állandósult farsang” sem, amelyet a folyamatos vendéglátás, zsúrozás mámorában élő Ella teremtett a házban. Elkezdődött Németh László vándoréletének a korszaka: fel-felbukkant rövidebb ideig Debrecenben, hosszabb periódusokat töltött ismét Vásárhelyen (de már csak vendégként), és a fővárosban is keresett olyan lakhatási lehetőségeket, amelyek ideig-óráig biztosították írói, fordítói nyugalmaát és a családtól való függetlenedést. A három nagylány életébe már nem szólt bele, de a legkisebbért még harcolt, már amennyire a körülményei engedték. 49 őszén azt a tervet forgatta a fejében, hogy a következő év tavaszán Csillával együtt leköltözik Debrecenbe, úgy gondolta, Gulyás Pál özvegyénél találhat békés, csendes otthonra. „*Arra gondolok – írta Gulyásnének –, hogy Csillát megpróbálom majd a romokból kimenteni. Megengedné-e, hogy odavigyem magamhoz? Ha az anyja köréből kikerül, kedves, jó kisgyerek lesz belőle; máris elég jó barátok vagyunk. Az iskola sokat javít rajta*” (Németh 2000: 49–50).

Végül nem Debrecenben, hanem Vásárhelyen töltött együtt pár hónapot Csillával 1950 első felében, s ekkor éledt fel benne újra, utoljára az a pedagógiai szenvedély, amely számára egykor annyi örömet hozott, Ellában pedig annyi félelmet, anyai aggodalmat ébresztett. Abban a két-három hetes téli szünetben, amely az iskola megkezdéséig a másodikos kislányra várt, az apa algebrával, geometriával és latin nyelvvel foglalkoztatta a nyolcéves gyermek agyát. Meglepődve látta, hogy legkisebb gyermeke képességei sem átlagosak, a pici lányka játszi könnyedséggel oldotta meg a másodfokú egyenleteket. Azonban azzal is szembesülnie kellett, hogy a csodálatos képességek nem párosultak sem becsvággyal, sem a terhelés növelésének sikeréhez szükséges szorgalommal. Ebben az esetben az apa pedagógiai rohamát nem Ella állította meg, hanem a kis tanítvány rezisztenciája. Csilla ugyanis fontosabbnak tartotta az iskolát, mint az apja által kinyitott csodavilágot. Ennek okát, hátterét az apa hamar megértette, ha nem is tudta elfogadni teljesen: „*Tán épp azért, mert alig járt eddig iskolába, az iskola valami kíváncs, boldog gyermekállam volt a szemében, amelyben mindenáron szerette volna a helyét kiküzdeni. [...] Engem viszont bosszantott az ő iskolaimádata, hova vinném őt föl az osztálytársai fölé, csak én csíholhatnék ki belőle annyi szorgalmat, amennyit az a buta zsinórírás vagy az Amadé-vers. Akármilyen gyerekes: féltékeny voltam az iskolájára; ő azonban nem hagyott kétséget az érzelmei*

felől” (Németh 1977: 178–179). Ezzel a rövid vásárhelyi közjátékkal zárult le véglegesen Németh László apai oktatási kísérleteinek sora.

A harc utolsó fellobbanása és lezárása

Az író még az 50-es években sem tudta keserűség nélkül felidézni a családi körben kifejtett nevelői-oktatói tevékenysége felemás sikerű, rossz szájízt hagyó emlékét. Egyik esszéjében ilyen formában tört ki belőle a csalódása: „*Amikor családot alapítottam, valóban azt hittem, hogy egy kis királyságot alapítok, melyben az élet szent törvényei s az eszmék mintái uralkodnak, s amikor munkámban elmerültem azon kaptam magam, hogy ha nem is arany, de aranyozott börtön, kalitka épült körém abból, ami ellen hadakoztam, képtelen keserűség fogott el, elektrokardiogramon mérhető, a szívet szinte megállító*” (Németh 1975: 83).

Az íróházasságok kérdésére is rátért egy másik 50-es évekbeli esszéjében, amelyben a társat, a feleséget – korai, befejezetlen regényciklusa negyedik darabjának címe is utalva, kedvenc metaforájával – „a másik mester” elnevezéssel említi. Ebben a rövid eszmefuttatásban is a régi középosztály felfogását képviselő feleségeket nevezte meg elvetélt pályatársai tehetségkibontakoztatásának legfőbb akadályaként. „*A legtöbben kölöncöt akasztottak a nyakukba – írja –, a »középosztály« asszonyai az urukat a maguk tőkéjeként tekintették, akinek nekik kell pozíciót és pénzt biztosítaniuk. Az élet sok jó példát szolgáltathat arra, hogy ahol erős, jó érzésű asszony, az érzéki szerelem, a családalapítás, apává, férfivá tétel éveiben kitűnő és hálát érdemlő mester volt – hogy lankadt el, s vált fékké, súllyá, kalitkává, amikor a röpülés ideje következett volna*” (Németh 1980: 341). Lehetetlen e sorokat olvasva nem gondolni arra, hogy a saját házassága szomorú tapasztalatai is ott lüktetnek bennük. Németh Lászlóban még ott élhetett az elégedetlenség és a fájdalom amiatt, hogy nagy ívű vállalkozásai tervezésekor Ella nem mindig repült vele együtt, de legjobban az keserítette el, hogy a gyermeknevelési törekvései elé akadályt gördített, apai terveit nem tartotta tiszteletben.

Ezeket a régi sebeket tépte fel újra az 1957-es év vége és az 1958-as esztendő eleje. Ekkor Ella nyíltan és keményen nekitámadt, elég határozottan megfogalmazta, hogy az író túlságosan eltávolodott érzelmileg a családjától. Németh józanul és indulattól mentesen próbált válaszolni a feleség súlyos megállapítására. „*A vádjaidra – írta –, hogy gyűlölöm a családomat, s hogy miért, nem akarok válaszolni. Leveledet én is eltehetném, mint harminckét esztendőös családapásgom szolgáltatási bizonyítványát; de az igazat megvallva, nem tudom elhinni, hogy gyermekeim a szeretet zúgolódásait, keserűségét csakugyan összetévesztenék a gyűlölettel, sőt még azt is kétségbe vonom, hogy az indokot, mely m[a]i állapotomban még rögeszmének is fantasztikus, te valóban hiszed. Én nagyon boldog volnék, ha olyan jó írónak tarthatnám magam, mint amilyen aggódó, áldozatkész*

apa voltam. Ez volt, úgy hiszem, a legnagyobb hibám, nemcsak magammal, veletek szemben is” (Németh–Gál 2014: 155-156).

Az 50-es évek második fele a Németh házaspár kapcsolatában ismét egy különélési próbálkozásokban eltöltött időszak volt, ekkor szokott bele az író a sajgódi remeteéletbe, az ottani nyugalomtól remélte azt, hogy betegségét jobban kordában tarthatja, valamint hogy a tervezett esszéit még valóban papírra tudja vetni. Az Ella körül folyamatosan kavargó, zsongó élet, a vendégek sáskajárásához hozzászokott lakás mindenre alkalmas volt, csak arra nem, hogy egy beteg író számára az alkotáshoz szükséges körülményeket biztosítsa. Ezért is volt szükség a sajgódi exodusra. Ezt Ella nehezen akarta megérteni, elfogadni, bár ő is látta, hogy a hosszú évek alatt állandósult hadiállapotban már nehéz együtt élniük. Az író próbálta türelmesen és tapintatosan elmagyarázni Ellának az indokait. Egyik ilyen kísérletére példa a következő levélrészlet: *„Pedig azt hiszem, igen könnyű lenne engem megértened. Minél későbbre igyekszem halasztani azt az időt, amelyben [...], a mások terhe leszek, s ehhez nyugalomra van szükségem – amelyben még dolgozhatok is, vagy legalább szép dolgokkal foglalkozhatok. Én persze örülnék, ha otthon találhatnám meg ezt a nyugalmat, nézhetném a gyerekeket, Csillát, Lacikát². De ez lehetetlen. A lányaid sem tudtak otthon dolgozni, pedig fiatalok és egészségesek voltak. Nálam ehhez – terhes vendégek járulnak, s millió apró dolog, ami bánt, ha nem is szólok róla”* (Németh–Gál 2014: 160). Ella már kevésbé volt tapintatos a férjével szemben, Németh László családból való kivonulásának és apai elégedetlenségének a feltételezett legmélyebb okát egyetlen kemény, szinte a férje regényeibe illő mondatban vágja az író szemébe. *„Ami először vonzó volt bennem – írta –, élnivágyás, gátlástalanság, erő, felelőtlenség, később megbocsájthatatlan bűnné vált a gyerekekben, mert hála istennek, örökölték”* (Németh–Gál 2014: 162).

Az 1957-ben feléledt harcot Németh László 1958 őszén zárta le egy olyan levélben, amelyben már a legkisebb gyermek, Csilla formálását is teljesen átengedte Ellának. Tanulságos ez a levél azért is, mert az író egyben össze is foglalja benne a két évtizedes küzdelem mozgatórugóit, a harmonikus együttélés akadályait. A békeajánlatként is felfogható levélrészletből az is kiderül, hogy részben a regényírói pálya elengedése teszi Németh László számára a másik fontos ügyről, a gyermeknevelésről való lemondást könnyűvé. *„Én azt hiszem – kezdi tanáros pedantériával felépített gondolatmenetét az író –, hogy mi ketten, egy üvegharang alatt, mindig jól megértünk volna – s töltöttünk is néhány nagyon szép hetet, hónapot egymással; ami összeférhetetlen volt: az a miliónk, emberi környezetünk, terveink, felfogásunk. De az akadályok most már; reméljük, egyre kisebbek lesznek. Az egyik legnagyobb az íróságom volt; azt szerettem volna, hogy alkalmazkodj hozzá, mintegy élő foglalatja légy az eszméimnek, ahogy egy jó papné élete*

² Dörnyei Lacikáról van szó, Németh László és Ella legidősebb unokájáról.

a pap prédikációjának. Ez az igény már nem választ el bennünket. A gyerekeket is átengedtem rég – voltaképpen csak Csilla a mi gondunk (mondhatni [...]) ma már, s arról szívesen lemondok. Lassan a forgalomigényünk is közeledik egymáshoz – vagy ha nem, te tőlem távol pörgöd ki magad (nem úgy, mint a nyáron), s hozzá a nővé őregséged jön meg (mert mégiscsak nő) kettesben emlékezni, egy kicsit egymáson melegedni” (Németh–Gál 2014: 177).

A gyerekek közben felnőttek, lassan már Csilla is kezdte keresni az önálló útját, Ella pedig valóban lecsendesedett valamennyire, jó hatással volt rá az időszedés. A házaspár életében lezárultak a nagy harcok, elkezdődhetett az utolsó szakasz: a szelíd összeborulás kora, talán ekkor vált Ella igazán Németh Lászlónévá, ekkorra nőtt fel az addig sokat kárhoztatott, mégis folyton hangoztatott írófeleség-szerephez. Az író 1959. május 23-i naplóbejegyzése erről a megbékélésről tanúskodik, csupán azon kesereg csendesen, hogy miért nem hamarabb köszöntött be ez a már-már harmonikus állapot. „...a régi harcostársam is itt van velem – nyugtazza örömmel a férj –, mégiscsak behúztam őt a Cseresnyéseembe; ha a kisház ablakain borotválkozás közben kikukkantok, ott látom őt, amint a virágait menti a taracktól, az ősz haja alatt kipirult arc, a fogyasztókúrára szoruló, tagbaszakadt testen kék overall, a kezében kapa. Ha ezt huszonöt évvel korábban érnék el, mennyire más lesz az életünk, mennyire mások a gyermekeink” (Németh 1980: 37).

Összeütközések, rövidebb nehéz periódusok még ezután is előfordultak az író és felesége életében, de azoknak a háttérében már nem valamilyen nevelési kérdés állt. A lányok felnőttek, a szülők nevelői felelőssége megszűnt, a fiatal nők innentől maguk formálták, alakították a személyiségüket és az életüket. A *Lányaim* 1962-es kiadásának utolsó fejezetében Németh László indulatok nélkül, megbékélten értékelte saját apai-nevelői szerepét. Ekkora sikerült túllépnie azon a csalódáson, hogy nem sikerült tartósan egy minden világi hívságot és szórakozási igényt megtagadó életmód elkötelezettjeivé, egy aszkézissel párosult tanulási szenvedély rabjaivá tenni a lányait. Belátta, hogy végső soron nem lehet velük elégedetlen, hiszen a tanulás szépségét felismerték, ráébredtek az összefüggések felfedezésének, meglátásának boldogító voltára, így mégsem tekintheti sikertelennek magát a gyermeknevelés területén. Bár kísérlete abban a formában, ahogy ő elgondolta fiatal apaként, nem hozta meg a remélt eredményeket, mégis bizakodással tekintett felnőtté lett gyermekeire. A végső mérleg megvonásakor már nem volt benne keserűség: „Kifosztottnak, becsapottnak érzem magam e harc végén? Hasztalannak az órák tízezreit, a regényciklusok megírására elegendő időt, amelyeket lányaim nevelésébe, nógatásába öltem? Nem, semmiképpen. Az emberi lélek kapcsolatokban fejlődik; ezek az ő gyökerei, amelyeken át ásványait fölveszi. S e gyökérmunka eredménye nem a kapcsolat sikerétől függ, hanem a szenvedélytől – hogy milyen komolyan vesszük. Nos, én komolyan, sokszor túlságosan komolyan vettem ezt az apai-gyermekei kapcsolatot, s ez a komolyság, úgy érzem, sok

*értékes ízzel, ásvánnyal gazdagította az eszem és szívem [...]. S épp amióta bele-
törődtem, hogy a gyermekeimben ne a mögöttük kirajzolódó ideákat lássam, s ne
afelé szorítsam őket – a kapcsolat utóíze, a lányaimhoz való viszonyom is egyre
tisztábbá válik”* (Németh 1962: 255).

Németh László és Ella pedagógiai küzdelmének emlékei az írói életműben és a lányok nyilatkozataiban

Természetes, hogy Németh László, aki szívesen választott regény- és drámatémát a saját családja életéből, a feleségével folytatott nevelési küzdelmeket is megörökítette alkotásaiban. Legelsőként a *Bűn* című regényben olvashatunk olyan párbeszédet, amelyben ez a kérdés kerül elő. Az újonnan felépült ház tulajdonosnője és férje között a leghevesebb veszekedés éppen azért robban ki, mert a férj úgy érzi, hogy azok az értékek, amelyeket a felesége a gyermeknevelésben akarva-akaratlanul közvetít, távol tartják a gyermekeit a szolidaritást és a lelki nemességet hangsúlyozó gondolkodástól. Ezért nevezi jobb hangulataiban az apa tréfásan „burzsujkáknak” a két gyermekét. Az említett veszekedésben így tört ki az egyébként szelíd és csendes férfi: „*Nem volt elég ez a börtön? A kölkeimmel akarsz szétrágatni? Hogy ők is ezt folytassák? Hát mi a család? Kényszerzubony? A legszebbet ölitek meg az emberben. Rongy, cafat, flitter – az életből... Ami egyszer van. Rosszabb a gyilkosságnál... Inkább szúrj le most mindjárt. Darabokban akarsz megrohasztani? Erre esküdtél?*” (Németh 1966: 401).

Németh László a tanítói szenvedély által diktált otthoni „atyai oktatást” valóban az apa-gyermek kapcsolat csúcsaként, a legnemesebb apai feladatként fogta fel. Az Égető Eszterben mondhatja ki a saját magáról mintázott Méhes Zoltánnal, hogy ő tulajdonképpen a gyermekeiben is e tanítói szenvedély kielégítésére alkalmas alanyokat látott. Amikor Eszter a Gyevi-tanyán tartózkodó írótlátogatónő meg látta egy kislány (a Rebekaként emlegetett Gál Rózsika) tanítása közben, elcsodálkozott. „*De hát nem kár ilyesmikkel töltenie az idejét? Aki olyat tud írni, mint... A regényét akarta mondani, de röstellte elárulni, hogy olvasta. – Ó, írni – kiáltott föl Méhes megvetéssel. – Az már zsákutca, ha az ember ír. Az igazi ez – mutatott maga körül –, egy foltnyi külön életet írni. Engem csak ez tudott izgatni. Családot is, mit gondol, mért alapítottam?*” (Németh 1971: 509).

A drámáiban egyértelműen csalódottan vagy iróniával említi meg ezt a tanítói szenvedéllyel áthévített apai szeretetet Németh László. Különösen érdekes, amit példával is megvilágít önéletrajzában, hogy drámáiban mindig meg tudta jósolni a jövőt. Éppen gyermekei nevelésének területéről hozta az illusztrációt jóstehetsége igazolásához. „*Amikor a Mathiász-panzió megfogant – idézte fel évek múlva az író –, a legidősebb lányom még csak kilencéves volt, a Lányaim kísérletei akkor folytak a legdiadalmasabban, a mű azonban az ő messzebb látó szemével érezte már, hogy az apai becsvágyat a biológikum bukásra ítélte:*

az ember szellemi családot könnyebben alakíthat a más gyerekeiből, mint a bennük járó ellenséges gének miatt a magáéiból” (Németh 1977: 119–120). Margócsy Klára nyíregyházi irodalomtörténész Németh társadalmi drámáinak (leginkább a *Villámfénynél*, a *Cseresnyés* és a *Szörnyeteg* című darabnak) a férfi és női alakjait megvizsgálva az alábbi közös jegyeket állapítja meg: „A férfiak legnagyobb bánata az, hogy utódaik nemcsak az ő remek tulajdonságaikat öröklik, hanem az asszonyok sokkal gyarlóbb lényéből is van bennük valami. [...] Az lenne a legjobb, ha női segítség nélkül ugrana elő a gyerek, mint Minerva Zeusz fejéből [...]. De ha ez nem mindig sikerül, akkor feltétlenül az apa nevelése legyen, mindenképpen az ő elvei, igényei, kísérletező kedve szerinti. [...] Beléjük ölik terveiket, túlzott apai követelményeiket” (Margócsy 2001: 346–347). Nézzük meg most egyenként néhány kiválasztott drámában a fenti idézetben összefoglalt apai attitűdöt!

A *Győzelem* egyetemi tanár főhőse, Sántha Endre első két gyermekén még megpróbálta kiélni a pedagógiai szenvedélyét, a harmadikkal viszont már foglalkozott ebben a formában, vele már csak apaként és nem tanítóként beszélt. A legkisebb lány számon is kérte a drámában az apján ezt az elhanyagolást. Sántha Ágnes a következő formában közölte sérelmét az egyetemi tanár apával: „Úgy értem, hogy te sosem beszéltél nekem a magad dolgairól. Emlékszem, amikor még kislány voltam, s Laci és Ila olyasfélék, mint én most: elvittél kirándulni miniket, s meg akartál magyarázni nekik valamit [...] Azt, amitől így megfeketedtél [...] Néha olvastál is; verseket [...] De Ila csak a kekszes stancilira nézett, Laci meg örült, ha a barátjaival meglóghatott. Énnekem már nem beszéltél” (Németh 1964: 416–417). Szívbe markoló az apa önironikus és keserű válasza erre a gyermeki sértettségre, Sántha első reakciója ugyanis ez: „Addigra, hálaisten, megozosodtam” (Németh 1964: 417).

Még maróbb gúnnyal és fájdalommal ír az atyai oktatás kudarcáról Németh a *Cseresnyésben*. A három lány közül egyet tudott csak megnyerni eszméinek a nemes ügyért mindent odadobó apa: a legidősebbet, akinek a szíve olyan, mint a gyémánt: nemes és kemény. A két kisebbnek puhább a szíve, ezért is érzik bőrtönnek az apa által teremtett édent. A görögös műveltség eszménye egy célzásban itt is felbukkan: amikor az apa arról vitatkozik lánya udvarlójával, hogy közējük tudna ő állni, ha akarna. Az udvarló fölényes magabiztossággal kérdezi meg az apától, hogyan képzei ezt. Cseresnyés Mihály válasza egyszerű és őszinte: „Ha egy éven át nem mehet ki a gledicsiasövénnyen, s ötszáz görög szót engedek el neki, ha e halálos szerelemről lemond” (Németh 1964: 368).

A legfelismerhetőbben a *Papucshős* című drámában jelenik meg a helytelen anyai nevelés problémája. Házassélek konfliktusaiból áll össze a dráma cselekménye, egy nemes ideáért hevülő, egykor kutatói ambíciókat dédelgető, értelmiségi férj és a középosztálybeli szórakozásokban elmerült feleség összeférhetlensége mozgatja az eseményeket. A mű kulcsdráma jellegét a jelenkori elemzők

is meg szokták említeni, de izgalmasabb volt ez az olvasat a kortársak számára. Ella, akit fel lehet ismerni az ellenszenves középosztálybeli feleség alakjában, Gulyás Pálnak ezt írta a *Papucshős*ről: „*A Papucshős tökéletes írás. Szerintem feltétlen sikere kell hogy legyen. Nekem nem egy öröm, hogy énmellettem gyűjtött valaki ilyen tapasztalatokat, de tökéletes dráma és ironia együtt a mai házasságról. Én hála Istennek olyan biztosan érzem, hogy amit tettem, mindig jól tettem, és hogy az élet rendje mellettem se változik meg, hogy nem izgat maga a darab nagyon*” (Gulyás–G. Merva 1990: 229). A *Papucshős*ben minden felvonásban magasra csapnak az indulatok: a boldogtalan férj és a hedonista feleség megszólalásainak a többnyire visszafojtott, de olykor mégis kiszabaduló feszültség ad sötét, tragikus tónust. A férj és feleség vitáiban gyermekük nevelésének kérdése is terítékre kerül. Lányuk, Gabi az apja csendes, introvertált természetét örökölte, anyja, Lonka ezt a természetet kívánja ellensúlyozni a lánya köré hívott lármás, zajos társasággal, a laza, felületes szórakozásokkal. Az apa számára kínzás azt látni, hogy lányát ilyen módon neveli a felesége, aki csak társasági sikerben méri a boldogságot. Holly Sebő kétségbeesetten szembesíti Lonkát a helytelen nevelés következményeivel: „*Minek a természetet ellensúlyozni? Hogy idegen legyen a maga világában? Elhallgatom őt: fölveszi ezeknek a lármás fiúknak a modorát; vihog, vagdalkozik, adja a bohémet, s a művidámság közben szenved és vacog. Neki egy nyugodt lányszoba kellene, levelek egy barátnőhöz, olvasmányok...*” (Németh 1964: 276). Nem nehéz felismerni az idézett mondatok mögött az író emésztő apai aggodalmakat.

A *Nagy család* című drámában feldolgozott problémák között szintén jelen van a szülő-gyermek kapcsolat, csak itt megfordulnak a szerepek: nem az apa, hanem az anya kíván komolyabb, nemesebb eszményeket felmutatni késő kamasz gyermekeinek. Bodorné Kata, a dráma főszereplője minden anyai elfogultságtól mentes, reális képet fest gyermekeiről egykori mesterének, Szilasi tanár úrnak: „*Én úgy nőttem fel, hogy a »kötelesség« vallást kellett követnem, azt, amit Bandi bácsiék oltottak belém: ha ebből kitérek, minden összeomlik körülöttem. S most már, talán, ha akarnám sem térhetnék ki. A lányom egy más – számomra érthetetlen vallásban él: az élvezetében. A fiam pedig, akiben van valami nemes, állandó lázongásban; mintha az az anyag, amelyből én még nyugodt természetességgel formálódtam: sehogy sem tudná meglegelni a kristályosodási törvényeit*” (Németh 1963: 217). Ez a dráma pozitív végkifejletű: a vér szerinti családtagok a mű végére szépen beilleszkednek a Kata körül kialakult szellemi családba. Ehhez persze az kellett, hogy bennük is legyen készség a változásra, a fejlődésre.

A Németh-életműben nemcsak áttételesen, irodalmi köntösben jelentek meg az apa és az anya harcának emlékei. Az író több helyen is egészen konkrétan utal arra a nevelői szenvedélyre és arra a magas mércére, amellyel lányaiban nem kevés szorongást, feleségében pedig erős ellenállást ébresztett. A „*vallásos*” *nevelésről* című esszéjében a következő mondat árulkodik egykori kísérlete szomorú

következményéről: „Családomban megeltem volna a biológiai boldogságot, s egy minta-sejt, példa-sziget követelésével feldúltam azt” (Németh 1974: 48).

Az időközben megöszült lányokkal készített interjúkban is fel-felbukkan a kettős nevelés, a szülők eltérő pedagógiai nézeteinek emléke. Ágnes egy 1992-es interjúban a következő értelmezést adta a szülők vitájáról és apja nézőpontjáról: „Sokszor vádolta az édesanyánkat azzal, hogy bennünket »élvezetvallásban« akar nevelni. Ő teljességgel szellemi beállítottságú volt, az édesanyánk viszont természetes okosságával és realitásérzékével pontosan felmérte, hogy ezek bizony kicsit mafla leánykák, mégis csak férjhez kellene valahogy adni őket, nehogy kékharisnya válják belőlük. És kiharcolta, hogy tánciskolába járjunk, olykor fekete lakkcipőt is kapjunk a fehér vászoncipő helyett. De hát az apánk valahogy más régiókban élt” (Székely 1992: 17).

Magda egy 2001-es interjúban jóval diszkrétebben, szinte csak egy leheletfinom utalással intézte el a Németh szülők nevelési kérdésekben folytatott vitáit, inkább édesapja vele és testvéreivel szemben támasztott magas igényeit emelte ki. „Az biztos – szögezte le az apjáról –, hogy a tanulást nagyon komolyan vette. Ha voltak a családon belül nézeteltérések, akkor éppen emiatt. Ugyanis azt szerettem volna, hogy mi is olyan keményen dolgozzunk, mint ő, de gyerekként persze bennünket sok minden foglalkoztatott, nem kizárólag a tanulás” (Novák 2001: 3). 1999-ben a békéscsabai Jókai Színház bemutatta *A két Bolyait*, ennek kapcsán készült egy interjú Ágnessel a *Békés Megyei Napban*. A riporter azt is megkérdezte, hogy mennyire jelenik meg *A két Bolya*-ban Németh László és a lányai kapcsolata, hiszen Bolyai Farkas is maga tanította a fiát egy darabig, a pedagógus apa büszkeségével nevelte mindaddig, amíg az távol nem került tőle. Németh Ágnes válaszában szépen megvilágította apja családképének lényegét, amikor így fogalmazott: „Nyilvánvalóan benne vannak a saját álmai is, hiszen neki is voltak velünk kapcsolatban pedagógiai elképzelései, miszerint minden család egy-egy sziget és egy-egy királyság, és azt úgy kell megalapítani, mint egy valódi alkotmányos királyságot. Azonban az ember a saját gyerekeivel nem tudja ezt teljesen megvalósítani és ezt ő is tudta” (Józsa 1999: 7). Egy 2001-es interjúban Németh Ágnes a korábbi vallomásaihoz képest már jóval megértőbben, megbocsátóbban szólt apja rajta és testvérein kiélt nevelői szenvedélyéről: „Az én édesapám túlságosan szeretett minket [...], mint szülők azonban mindannyian azt akarjuk, hogy a gyerekeink kitűnőek, kitűnőbbek legyenek, mint mi. Ez nála különleges elvárásokban nyilvánult meg. Az elvárásoknak bizonyos mértékig Judit talán megfelelt, de ő is kifulladt egy idő után” (Fodor 2001: 11).

A két évtizedes harc eredménye

Ha meg akarjuk vonni Németh László és Démusz Ella két évtizedes harcának mérlegét, azt mondhatjuk, hogy az anya csupán rövid távon nyert, hosszú távon

azonban az apa győzedelmeskedett. A négy lány sorsának alakulása azt mutatja, hogy a fiatalság bohó, mulatságokkal is tarkított éveit után szorgalmas, munkaszerető, a saját területükön dicséretesen teljesítő asszonyok váltak belőlük.

Amikor a *Lányaim* című kötet kibővített formában 1962-ben megjelent, több recenzió is üdvözölte a magyar irodalomban kuriózumnak számító kötetet. Az egyik recenzens, Dersi Tamás irodalomtörténész kiválóan rámutatott arra, hogy a kudarcok öszinte meggyónása ellenére is a könyv voltaképpen Németh László nevelői sikerének igazolása. Ella nevelői programja – a középosztálybeli asszonyéletre való felkészítés – nem hagyott mély nyomokat a lányok személyiségén. Annál inkább meglátszott rajtuk a Németh László-i elvek letörölhetetlen bélyege. Dersi ezt fogalmazta meg – a négy lány jellemének és sorsának alakulását követve – a tizenhét év változásait megörökítő második nagy családi tabló tanulmányozása után: nem arról van szó, „*hogy Magda, Judit, Ágnes és – a később jött legkisebb – Csilla rá ne cáfolt volna az író-édesapa egyes elképzeléseire, szándékaira. Érték kudarcok a nevelőt, de csak a részletekben. Abban, ami a legfontosabb, a Németh-lányok nem hűtlenek az apai programhoz. Valamennyien alkotó ambícióval teli, munkára és kísérletre kész bátorságú, önálló emberek. A régi középosztály asszonyaira még csak nem is emlékeztetnek. Ezen a ponton válik szembetűnővé, mennyire közérdekű kérdésekben nyújt eligazítást a Lányaim. A két említett portrészor között folyamatosságot teremtő írásokban ugyanis a könyv arra válaszol, milyen pedagógiai módszerek segítettek messze úzni a szellemi élményekre igényt sem tartó, csak a társasági tere-fere izgalmait vállaló, kicsinyes civódások, divat- és piperegondok közé merülő úriasszonytípus kísértő árnyékát*” (Dersi 1962: 7).

Némileg más megfogalmazásban, de ugyanezt a tanulságot vonta le a műből a debreceni irodalomtörténész, Juhász Géza. Ő ráadásul azt is hozzátette, hogy Németh a lányait tanító apa szerepében voltaképpen a rousseau-i nevelői ideált testesítette meg, ha csak rövid időszakokra is. „*Mégsem az a könyv kizengése – állapította meg Juhász a Lányaimról –, hogy kilátástalan a szülői erőfeszítés. A Németh-lányok, az elérhető legtávolabbi ősökig visszanyomozott múlttal, apjuk-anyjuk ellentétes hatásainak kitéve, a jó mód csábításai közt is kivétel nélkül megkapták korunk egyik legfontosabb útravalóját: a munkaerkölcsöt*” (Juhász 1962: 1269).

Gyakran idézték fel később is Németh családi kísérletét, különösen akkor, amikor adta magát az összehasonlítás egy-egy hasonló szenvedélyű apa törekvéseinek értékelésekor. Az egyik ilyen összevetésben Németh László és Polgár László apai tudatosságát, céljait próbálta körbejárni az utókor elemzője. A párhuzam valóban kézenfekvő volt, hiszen mindkét apa lányokat nevelt, s lányaik tanításáról részletesen be is számoltak, Németh a *Lányaimban*, Polgár a *Nevelj zsenit!* lapjain. Természetesen Polgár László egy békésebb időszakban és egyetlen területnek, a sakknak prioritást biztosítva végezte kísérletét, de voltak

érintkezési pontok, közös elemek a két kísérletben. Ezek közül a legszembevetőbb az, hogy mindkét apa az intenzív oktatás híve volt, nem értettek egyet azzal, hogy az iskola kiskanállal, ráadásul mindenkinek egyforma kiskanállal adagolja a tudást. A további rokon elemek közül az alábbiakat emelte ki a cikkíró: „*Mindkét »apuka« híve (és Polgár alkalmazója is) a magánoktatásnak, mindkét »apuka« zsenit akar nevelni, amint ez kitűnik Németh László Lányaim, valamint Polgár László Nevelj zsenit! című tanulmány-, illetve riportkötetéből. Németh lányai »csupán« több nyelvet ismerő értelmiségiek, jól képzett szakemberek lettek, míg a sokkal következetesebben és csak a nyelvtudás és a sakk irányába koncentráló Polgár lányok: Zsuzsa, Judit és Zsófi nemzetközi sakknagymesterek (férfi kategóriában is!). Zsuzsa világbajnok volt, Judit mai napig is (már mindhárman két-két gyermekes anyukák) listavezető a nemzetközi sakknagyságok női táborában, de mindhárman a férfirangsorban is elől vannak*” (Puskás 2008: 7).

Az természetesen túlzó, sőt helytelen megállapítás, hogy Németh László zsenit akart volna nevelni a lányaiból. Mindössze a képességeik maximumát akarta kihozni belőlük, s tevékeny, munkaszerető emberekké kívánta nevelni őket. Az egyik jelentős különbséget éppen a feleségek hozzáállása jelentette a két apa kísérletében. Polgárné nemcsak támogatta a férje elképzeléseit, de doktori értekezését is a Polgár László-féle pedagógiai modellről írta. Sosem bánta meg, hogy rengeteg áldozatot hozott a kísérlet sikeréért, még tanári állását is otthagytta, mert így többet lehetett a lányaival, jobban segíthette a férje által irányított otthonoktatást. Egy 80-as évek végén készült interjúból mégis az derül ki, hogy Polgár László gyermeknevelési, családi oktatási elképzeléseinek elfogadása nála is hosszú folyamat volt. „*Nem tagadom, eleinte bizony sokszor kételkedtem – mesélte férje kísérletéről –, hogy helyes-e az, amit csinál. [...] Eleinte csak egy-két százalékból hittem neki, de annyira is csak azért, mert a férjem. Ma már százötven százalékgig bízom benne. Ő tudta, mit miképp kell csinálni, a gyerekek eredményeit előre megjósolta, néha még előbb is jöttek a sikerek*” (Kárpáti 1989: 11). Pontosan ez hiányzott Ellából: a százötven vagy akár csak a hetvenöt százalékos bizalom abban, hogy a férje elképzelései jó irányt mutatnak a lányaiknak.

Németh László fejében csodálatos utópiák éltek, az emberi kiválóság csúcsaira akarta feljuttatni a lányait, a szellem embereivé akarta nevelni őket, akik örömmel rendezkednek be akár diakonisszaszerű életre is. Tudatosan igen magas mércét állított eléjük. Ella tudatában a társadalmi elvárások, szokások tilalomfái fenyegetőbbek voltak, mint a férje nehezítése, ő nem különleges embereket akart nevelni a lányaiból, csupán boldog nőket. A kettő vajon kizárja egymást? Németh László készséggel nevelte volna gyermekeit – elbukó drámahőseihez hasonlóan – nagyobb ügyek, nemes eszmék önfeláldozó, öntekozló szolgálatára, de lányai végül nem éltek diakonisszaéletet, még a legkisebb, Csilla került leginkább közel az apja által megálmodott eszményhez, mivel az orvosi pályát állandó betegeskedései, gyenge szervezete miatt nem bírta, így rokkantnyugdíjasként

a református egyházban végzett szociális munkát. Ella attól félt, hogy gyermekei nem fognak megfelelni a környezet, a „világ”, a „társaság” által diktált íratlan szabályoknak, kékharisnyákként, a társadalom peremére szorult különcökként kell leélniük az életüket, Németh László pedig amiatt szorongott, hogy nem kel ki bennük az a nemes mag, amelynek révén saját maguk lelki korlátai fölé, a társadalmi skatulyák fölé, az átlag fölé tudnak emelkedni. Mi a fontosabb? Beolvadni vagy kiválni? Melyikért fizet nagyobb árat az ember? Ne felejtsük el, Németh Lászlónak lányai voltak! Kísérletét lánygyermekeken végezte. A lányokat sokkal inkább féltik a szülők a társadalmi kirekesztéstől, a különcszereptől, mint a fiúkat. Egy fiút bátrabban ráengednek a legkietlenebb ösvényekre is, a férfi természetéből fakadóan jobban bírja a magányt, a kivetettséget, a remeteéletet, erre éppen Németh László volt a legjobb példa. Ellának fontos volt, mindig a szeme előtt lebegett, hogy lányokat nevel, Németh László elsősorban embereket kívánt formálni, s csak akkor emlékeztette magát arra, hogy a „családi tanítványok” szoknyát viselnek, amikor a velük egykorú fiúk képességkibontakoztatásával hasonlította össze a szellemi fejlődésüket.³

Olyan harc volt ez a két évtizedes küzdelem a Németh szülők között, amelyben mindkét küzdőfél súlyosan sérült, komoly veszteséget szenvedett. Ella sem érezhette a végén teljes bizonyossággal azt, hogy megérte kitarítani túlon túl józan életfelfogása, praktikus szempontjai mellett. Ha egy mondatban szeretnénk összefoglalni a két évtizedes küzdelem történetét, akkor Herceg János egyik megállapítását kell kölcsönkérnünk, aki Elláról írt esszéjében így jellemezte Németh László és a felesége viszonyát: „*Egy nagy szellem adta meg magát a magabiztosabb, gyakorlatiasabb jellem egyszerű akarátának*” (Herceg 1989: 7).

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Bohuniczky Szefi (1962): A fiatal Németh László és környezete. Jelenkor 5 (6), 714–727.

Dersi Tamás (1962): Lányaim. Németh László tanulmányai. Magyar Nemzet 18 (122), 7.

Fodor István (2001): Hárommilliárd közül. Magyar Szó 58 (296), 11.

³ Judit 1947-es nyári vásárhelyi tartózkodása, amikor az író kilenc tárgyból indította el lánya felkészülését az osztályozóvizsgára, például az alábbi felismeréshez juttatta el Németh Lászlót: „*A fiúoktatás átvett rendje senkit sem sújt annyira, mint a kiváló tehetségű lányokat: az ő képességük kulminációs pontja sokkal előrébb esik, mint a fiúké; amikor a legtöbbre volnának képesek, butuska középiskolás társaikkal kell lépést tartaniuk, s amikor az egyetemen kifuthatnák magukat, megkezdődik az ernyedés: férjhez mennek, gyereket szülnek – vagy valahogy másképp szenvednek (azért mert van, vagy mert nincs) a nemi életüktől*” (Németh 1977: 82).

- Fodor István (2002): Írófeleségként. Kissé szokatlan emlékezés Németh László születésének évfordulójára. *Magyar Szó* 59 (89), 11.
- Gulyás Klára – G. Merva Mária (szerk., 1990): Egy barátság levelekben. Gulyás Pál és Németh László levelezése. Petőfi Irodalmi Múzeum. Budapest.
- Heltai Nándor (1990): Adalékok Németh László, Illyés Gyula és Kodály Zoltán kecskeméti kapcsolataihoz. *Forrás* 22 (9), 80–84.
- Herceg János (1989): Ella (esszé). *Forrás* 21 (12), 6–21.
- Józsa Mihály (1999): Vigyük magunkkal a magyar értékeket. Beszélgetés Lakatosné Németh Ágnessel. *Békés Megyei Nap* 6 (236), 7.
- Juhász Géza (1962): Németh László: Lányaim. *Új Írás* 2 (11), 1268–1270.
- Kárpáti Tamás (1989): Partik, perek, pofonok. (Polgár-dosszié: 1974–1989). *Magyar Eszperantó Szövetség*. Budapest.
- Lakatos István (1999a): „Gyermekeimért és érte” 1. Fejezetek Németh Ella életéből. *Új Horizont* 27 (1), 7–21.
- Lakatos István (1999b): „Gyermekeimért és érte” 2. Fejezetek Németh Ella életéből. *Új Horizont* 27 (2), 43–56.
- Moldvay Győző (1947): Németh László beszélt. *Vásárhelyi Független Újság* 2 (101), 2.
- Margócsy Klára (2001): Németh László társadalmi drámáinak életmintáiról. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 36 (3), 344–348.
- Németh Ágnes (szerk., 1993): Németh László élete levelekben 1914–1948. *Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó*. Budapest.
- Németh Ágnes (szerk., 2000): Németh László élete levelekben I. 1949–1961. *Osiris Kiadó*. Budapest.
- Németh Ágnes – Gál Mihály (szerk., 2014): „... tőlem külön nem engedlek”. Németh László és felesége levelezése 1920–1973. *Gondolat Kiadó*. Budapest.
- Németh László (1966): *Bűn*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Németh László (1971): *Égető Eszter*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Németh László (1989a): *Életmű szilánkokban*. I. kötet. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Németh László (1977): *Homályból homályba*. II. kötet. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Németh László (1962): *Lányaim*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Németh László (1963): *Mai témák*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Németh László (1975): *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Németh László (1974): *Sajkódi esték*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Németh László (1989b): *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

- Németh László (1964): Társadalmi drámák I. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Németh László (1980): Utolsó széttekintés. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Novák Miklós (2001): Sorskérdések szorításában. Népszava – Szép Szó 129 (104), 3.
- Puskás Attila (2008): Családpedagógiai kísérletek. Háromszék 20 (5284), 7.
- Szabó Gábor (1987): A Sámson születése. Békésiek Németh Lászlóról. Békés Megyei Népújság 42 (126), 7.
- Székely Anna (1992): Hat csillagból egy. Találkozás Németh Ágnessel, Németh László leányával. Új Magyarország 2 (224), 17.
- Vatai László (1980): Homályból homályba. Tanulmány Németh László életrajzi könyvéről. Krónika 6 (1), 4–8.

Szatmáry Ágnes

KERESZTEZŐDÉSEK, AVAGY FORDULÓPONTOK A FIATAL FELNÖTTEK ÉLETÉBEN

Bevezetés

A Kereszt/eződések (Cross/roads) kifejezésre a pszichológia tudománya pontos meghatározást nehezen adhat, azonban ha magunk elé képzelünk egy útkeresztződést, vagy vizualizálunk valamilyen elágazást, akkor többféle fogalom is eszünkbe juthat. Gondolhatunk például az életünk egy jelentőségteljes momentumára, amely valamilyen módon irányváltztatásra készített bennünket, vagy eszünkbe juthatnak meghatározó döntési helyzetek, amelyek befolyásolhatták életünk folyamatát, akár bevillanhatnak fontos személyek, emberi kapcsolatok, akik lényeges szerepet játszottak az életünkben. Bármelyik is ugrik be a fent említett aspektusok közül, mindegyik közös vonása az egész életet befolyásoló mivolta lesz. A fejlődésünket meghatározó tényezők közül a krízisek mint jelentős élethelyzetek kerülnek ismertetésre. A fogalom alatt egyrészt az egészséges emberi fejlődés folyamatába bekövetkező jelentős változásokat értjük, amelyeken mindannyian keresztülmegyünk, másrészt, olyan hirtelen bekövetkező eseményeket is jelölnek, amelyek váratlanul bukkannak fel életünkben. A kínai nyelvben a krízis írásjelét két betűjellel ábrázolják, ami egyszerre foglalja magában a veszély és esély lehetőségét (Osváth és munkatársai 2014). A bekövetkező kritikus események (a kínai írásjelekhez hasonlóan) magukban foglalják az összeomlás és a növekedés potenciáját egyaránt. Ennek értelmében mondhatjuk tehát, hogy krízisek az élet természetes velejárói, amelyek bizonyos típusaira felkészülhetünk, de a váratlanul bekövetkező történésekkel is meg kell küzdenünk.

Krízist vagy kríziseket bármely életkorban átélhetünk. Az alábbiakban a krízis fogalmi meghatározását követően a fiatal felnőttkor specifikus nehézségei kerülnek a fókuszba. A korosztály jellegzetessége, hogy a kríziskutatásokban és a szakirodalmakban kevésbé kapnak figyelmet, ellenben a serdülőkor és a felnőttkor megpróbáltatásai részletesebben feltárt területek. A felsőoktatási tanácsadásban megjelenő fiatal felnőttek jellegzetes problémáinak ismerete hozzájárulhat a mentális egészségük karbantartásához, betekintést adhat a számukra nyújtható sajátos segítség lehetőségeire, és csökkentheti az esetlegesen bekövetkező felsőoktatási lemorzsolódásukat.

A krízisfogalom áttekintése

Az egyénnek a folyamatosan változó környezethez a testi és lelki egyensúlya megőrzése érdekében alkalmazkodnia szükséges. A mindennapok kihívásai, feszültséget jelentő helyzetei könnyen kezelhetők azonban, ha a környezetből eredő próbatételek olyan nagymértékűek, hogy meghaladják az ember tűrőképességét, akkor újfajta megoldásokat kell találnia a megmérettetések sikeres megoldása érdekében. A személy a legoptimálisabb esetben képes megoldani a felmerülő problémákat, a lehetséges legrosszabb kimenetel esetén azonban összeroppanhat a megterhelés alatt.

A krízis szó eredeti tartalma alapján válságot, fordulópontot jelent, amely magában foglalja a helyzet veszélyességének megjelenését, amely alapján a kimenetel lehet pozitív és negatív egyaránt (Hajduska 2010; Csürke és munkatársai 2014; Bóna 2015). A pszichológia tudománya mindössze 1944 óta foglalkozik a jelenség megismerésével.

Lindeman (1944, idézi Hajduska 2010) egy bostoni tűzvész esetén figyelte meg a túlélők reakcióit, mely során több százan veszítették életüket. Tapasztalatai szerint azok, akik a tragédiát követően segítséget kaptak a gyász és a veszteségélmény feldolgozásához, a későbbiekben kevesebb pszichés tünetet észleltek, mint azok, akik esetében elmaradt a segítségnyújtás. A krízis fogalmát először Caplan (1964, idézi Hajduska 2010) definiálta. Ő egy olyan érzelmileg megterhelő, jelentős életeseményt értett ez alatt, amelynek legfőbb jellemzői közé tartozik, hogy a kritikus esemény átélőjének szembe kell néznie az adott nehézséggel, tehát nem tudja elkerülni azt. Továbbá az átélő az erőforrásai összességét a megoldandó helyzetre összpontosítja, azonban a régi problémamegoldási stratégiái működésképtelenek bizonyulnak, aminek megfelelően új megoldási koncepciókat kell kidolgoznia, valamilyen merőben új megküzdési technikákat kell kialakítania a személyiségnek.

A krízis típusainak tekintetében (Hajduska 2010; Csürke és munkatársai 2014 Bóna 2015) akcidentális és fejlődési kríziseket különböztethetünk meg. Az előbbi esetben olyan váratlanul bekövetkező életeseményekről beszélhetünk, amelyek hirtelen, minden előjel nélkül, meglepetésszerűen bukkannak fel a személy életében. Az akcidentális krízisek során az egyén szinte azonnal kibillen az egyensúlyából, és mentálisan instabil állapotba kerül. Ebbe a típusba sorolhatóak (1) a természeti katasztrófák (mint például árvíz, vörösiszap-katasztrófa, kritikus mennyiségű hó lehullása); (2) a társadalmi krízisek (úgy mint gazdasági válság, háború; koronavírus-helyzet; munkanélküliség); (3) ide sorolható a súlyos betegségek váratlan diagnózisával való szembesülés is; továbbá (4) az erőszakos cselekmények következtében kialakuló tragédiák; vagy (5) egy balesetet követő váratlan haláleset; illetve (6) a megcsalás vagy házasságtörés azon esetei, amikor nem várt módon jut az egyik fél tudomására a külső kapcsolat megléte. A fenti

események legfőbb közös jellemzője, hogy valamilyen fontos egyén, egészség, tárgy, eszme elvesztésének a tényével vagy az elvesztés lehetőségével szembesül az ember, melynek révén tárgyvesztést él meg.

A fejlődési vagy normatív krízisek olyan életeseményeket jelentenek, amelyek az egészséges fejlődés folyamatában, mint az emberi élet természetes velejárói jelennek meg (Hajduska 2010; Csürke és munkatársai 2014; Bóna 2015). Ezeket a növekedésben lévő egyén az esetek nagy százalékában különösebb nehézségek nélkül „megfejlödi”. Az életszakasz-átmenetek akkor tekinthetők kritikusnak, ha a fejlődésben lévő szervezet valamelyik életkori feladatának teljesítése során megakad, és nem lép tovább a haladás irányába. Vegyük annak a fiatal felnőttnek a példáját, aki az egyetemi tanulmányai befejezését követően nem keres, vagy ha keres, nem talál magának megfelelő munkát, továbbra is a szüleivel lakik, a napjai nagy részét pedig online játékkal tölti. Vagy gondolhatunk akár arra a fiatal felnőttre is, aki annak ellenére, hogy megfelelő egzisztenciával rendelkezik, a szüleitől külön él, de tartós párkapcsolatra nincs igénye, és elköteleződési nehézségekkel rendelkezik, a családalapítást pedig jó ideje halogatja. Az emberi fejlődés pszichoszociális elméletét Erik H. Erikson (1950, 1997) a pszichoanalitikus iskola jeles képviselője írta le. A normatív krízisek fogalmi meghatározása is az ő elméleti koncepciója mentén használatos a gyakorló pszichológus munkájában.

Jacobson (1979, idézi Csürke és munkatársai 2014) az akcidentális és a normatív krízisek egyidejű jelenlétét a krízismátrix koncepciójában fogalmazta meg. Az elmélet lényege az, hogy a személy életében egyidejűleg egyszerre jelenik meg a kétféle krízistípus, amely fokozottan veszélyezteti annak átélőjét. Eszerint a normatív krízissel akár képes lenne megbirkózni annak átélője, azonban a két krízis ugyanabban a szakaszban való együttes jelenléte igen nagy megterhelést jelent. Példaként megemlíthetjük annak a fiatal felnőttnek az esetét, aki nehézségek árán, időn túl fejezte be az egyetemi tanulmányait, a végzettsége szerint nehezen tudott elhelyezkedni, miközben szexuális identitásának meghatározásával is küzdött, és éppen ebben az időszakban veszítette el egy balesetben a szeretett nagymamáját. Az esetből látható, hogy egyszerre volt jelen a fiatal életében a normatív és az akcidentális krízis, amelyekkel önállóan megbirkózni nem tudott, ezért fordult pszichológushoz.

Erik H. Erikson fejlődéselmélete a krízisek tükrében

A krízisek fogalmi áttekintésekor már említésre került Erik H. Erikson pszichoszociális fejlődéselmélete, akinek a munkáját a krízislélektan-tipologizálás során alkalmazza. Ebben a fejezetben az egyes életszakaszokban megjelenő krízisek rövid jellemzése kerül bemutatásra.

Erik H. Erikson Freud tanítványaként, a pszichoanalízis irányzatának képviselője volt. Pszichoszociális fejlődésmélete abban a vonatkozásban tér el a freudi elmélettől, hogy az egyes fejlődési szakaszok tekintetében az eriksoni modell mind a biológiai, mind a környezeti hatásokkal számol. A biológiai hatások (öröklés) a szakaszok sorrendjét határozzák meg, míg a környezeti (szociális) tényezők az egyes szakaszokon belüli folyamatokat befolyásolják. Mindezek mellett az adott társadalmat meghatározó kultúrát is a fejlődés befolyásoló tényezőjének tartja (Cole–Cole 2003). Ezeken túl a fejlődésméletemet kiterjeszti az élet egészének folyamára, míg Freud pusztán a serdülőkor végéig írja le a libidó által megszállt testtájak fejlődésének folyamatát.

Erikson (1997) a fejlődési krízis fogalmát úgy határozta meg, mint az egyén, egy adott fejlődési szakaszban teljesítendő életfeladatát. Ezeket a feladatokat a társadalom, a társas közeg írja elő a személyiség számára. Egy-egy életszakaszban a fejlődésben lévő ember újabb és újabb kihívásokkal szembesül, melyek sikeres megoldása révén válik éretté és alkalmassá arra, hogy a következő szakaszba léphessen. Amennyiben az életszakaszra jellemző feladatot nem megfelelően vagy semmilyen módon nem oldotta meg, fejlődési krízisről beszélünk. A krízis jellemzője továbbá, hogy a korábbi szakaszok megoldatlan problémáit továbbviszi a következő szakaszokba, ami az életciklus károsodásához vezethet, és a kríziseket súlyosbíthatja (Cavaiola–Colford, 2023).

Az alábbiakban az egyes szakaszokra jellemző életfeladatok és krízisek eriksoni felsorolása található.

	Fejlődési szakasz	Életkor (hozzávetőlegesen)	Fejlődési krízis (+) kimenetel esetén	Fejlődési krízis (-) kimenetel esetén
1.	Csecsemőkor	0–1 év	Bizalom	Bizalmatlanság
2.	Kisgyermekkor	1–3 év	Autonómia	Szégyen vagy kétely
3.	Óvodáskor	3–6 év	Kezdeményezés	Bűntudat
4.	Iskoláskor	6/7 – 13/14 év	Teljesítmény	Kisebrendűség
5.	Serdülőkor	13/14–20 év	Identitás	Szerepzavar
6.	Fiatalfelnőttkor	20–30 év	Intimitás	Izoláció
7.	Felnőttkor	30–65 év	Alkotóképesség	Stagnálás
8.	Időskor	65 év felett	Énteljesség	Kétségbeesés

1. táblázat: Erik H. Erikson pszichoszociális fejlődés szakaszai és a fejlődési krízisek (saját szerkesztés)

Némely szakasz életkori megfeleltethetőségét nehéz pontosan meghatározni, hiszen az eriksoni elmélet óta jelenetős változáson esett át az emberiség. A technológiai fejlődés és modernizáció felgyorsította az egyes fejlődési szakaszok kialakulásának kezdő időpontját, azonban azok sorrendje nyilvánvalóan változatlan maradt. Később részletesebb kifejtésre kerül a kibontakozó felnőttkor (emerging adulthood) szakasza, amely a serdülőkor és fiatal felnőttkor közé helyezhető. A felnőttkor kezdete a 21. században változásokon ment keresztül, amely a demográfiai adatokkal is alátámasztható. A születések és a házasságkötések száma csökkent, a gyermekvállalás és a családalapítás ideje kitolódott.

Csecsemőkor

A gyermek a születése után ki van szolgáltatva az elsődleges gondozójának, akinek feladata kielégíteni a szükségleteit és életben tartani őt. Ennek mentén kíváncsi, hogy a csecsemő feltétel nélküli bizalmat érezzen a szülei, legfőbbképpen az anyja iránt. Ebben a szakaszban alakul ki a kötődés minősége, amely az élete egészében meg fogja határozni a kötődési mintázatot. Amennyiben az anya olyan nehézségeken megy keresztül, ami miatt nem tudja biztosítani utódja számára a biztonságot, a gyermek a kiszámíthatatlan, bizonytalan szociális környezetben tünetekkel, a későbbi életében viselkedés- és személyiségzavarokkal reagálhat (N. Kollár–Szabó 2017).

Kisgyermekkor

A kisgyermekkor intenzív beszéd- és mozgásfejlődés folyamatának köszönhetően az anya és gyermeke közötti szimbiotikus kapcsolat felbomlik, a kisgyermek érdeklődése a környezet felé irányul. A testi változások során kialakul a szobatisztaság, amelynek révén a gyermek képessé válik önállóan szabályozni a saját testét. A szakasz fejlődési feladata egyrészt az önkontroll megtanulása, másrészt a dackorszak megjelenését követően az akaraterő kialakulása. Amennyiben a gyermek fejlődési feladatának megoldása közben akadályokba ütközik, az autonómiája megélése helyett kételkedni fog abban, hogy képes bizonyos dolgokat egyedül elvégezni (Cole–Cole 2003).

Óvodáskor

Az óvodáskor legfőbb feladata a játék, ezért is nevezi Erikson (1997) a játszás korának ezt az időszakot. A kezdeményezőkészség kialakítása a megoldandó feladata ennek a szakasznak. Amennyiben a proaktivitás kialakítása sérül, és a környezet nem ad teret az óvodás önindított cselekvéseinek, a gyermek büntudatot fog érezni az önálló tevékenységek elkezdése helyett.

Iskoláskor

Az óvodásévek végére a gyermeknek iskolaéretté kell válnia. Képesé kell válnia a szabályok betartására, meghatározott ideig koncentrálnia kell, szükséges az érzelmeit a társadalmi normáknak megfelelően szabályoznia. Az óvoda-iskola zökkenőmentes átmenetében a szülőnek fokozottan segíteniük kell gyermekeiket. A fejlődési szakasz fő feladata a teljesítményhez való kompetens hozzáállás kialakulása. Amennyiben a gyermek nem éli meg a saját hatékonyságát, kisebbségnek fogja érezni magát (Hajduska 2010).

Serdülőkor

A fejlődési szakaszok közül az egyik legkritikusabb a serdülőkor időszaka. Az intenzív testi változások mellett, mélyreható érzelmi változásokon is keresztül megy a serdülő. Ebben az életciklusban összegződnek a korábbi szakaszok, új integrált identitást szükséges kialakítani a fiatalnak, aki már nem gyerek, de még nem is felnőtt. Amennyiben az identitás alakulása akadályokba ütközik, gátlás alá kerül vagy késik, a serdülő szerepzavart fog átélni. A krízisek intenzívvé válnak ebben az időszakban, akár szélsőséges viselkedési problémák is jellemezhetik a serdülő viselkedését. Támogató, megértő családi háttér nélkül fokozott veszélyeztetettségnek van kitéve az időszak átélője (Gyenge 2014).

Fiatal felnőttkor

A fiatal felnőttkorba való belépés feltétele a kiegyensúlyozott identitás korábbi megteremtése, ami alapfeltétele annak, hogy érett, bizalmi kapcsolaton alapuló, intim párkapcsolatot tudjon kialakítani az ifjú, miközben képesé kell válnia arra is, hogy egy választott hivatás vagy szakma mellett is elköteleződjön. Amennyiben az intimitás kialakítása nehézségekbe ütközik, elszigetelődhet, izolálódhat a fiatal felnőtt (Bartyik–Polonyi 2020).

Felnőttkor

Erikson (1980, idézi Cole–Cole 2003) a felnőttkor fő feladatának a következő generáció felnevelését és az alkotómunka végzését tartja. Amennyiben ezeket a feladatokat nem teljesíti az egyén, énközpontúvá és kiüresedett életűvé válhat. Azonban még azok is, akik a fő fejlődési feladataikat megfelelően ellátják, átélhetik az életközépi krízis (midlife crisis) jelenségét. A fogalmat Jung (1930, idézi Hajduska 2010) írta le először. Meglátásai szerint az emberi élet második felében olyan elfojtott vágyak, hiányok, önismereti kérdések kerülhetnek előtérbe, amelyekkel addig nem foglalkozott.

Időskor

Az időskor az integritás időszaka. Ekkor számot vet az ember az addigi életével, összegzi a tapasztalatait, és átadja a tudását a leszármazottainak, miközben szembeesül az elmúlás tényével. Amennyiben az időskorú egyén képes megfelelő színvonalon értelmezni és integrálni az életét, és értelemmel telinek találja azt, akkor a kétségbeesés esetleges gyötrelmét nem vagy kevéssé éli át (Erikson 1997).

Emerging adulthood, a kialakuló felnőttiség szakasza

A 21. század társadalmi és gazdasági változásai hatással vannak az eriksoni szakaszok meglétére. A serdülőkori normál ütemű fejlődés jellegzetességei kevés változáson mentek keresztül, azonban a demográfiai változások leginkább a felnőtté válás folyamatát befolyásolták. A posztindusztriális társadalmak ifjúságának átalakulását a szociológia mellett a pszichológiai is felismerte. A nem standard életút modelljét és a posztadoleszcencia kialakulását az átlagos élettartam megnövekedésével, a tanulmányok és a pályakezdés kitolódásával, a gyermekvállalási kedv és családalapítás későbbi életkorokra való halasztásával magyarázták (Somlai 2007).

Robbins és Wilner (2001) újságírópáros foglalkozott először részletesebben a kapunyitási pánik vagy életnegyedi krízis (quarterlife crisis) jelenségével, amelyet a húszas éveikben járó fiatalok jellemzőjeként határoztak meg. A krízis jelenlétét olyan, a felsőfokú tanulmányaikat befejező fiatalok esetében írták le, akik a kapuzárási krízishez (midlife crisis) hasonló tüneteket éltek át. A kapunyitási krízist észlelők közös jellemzője, hogy boldogtalannak érzik magukat, esetleg szorongás és depressziószerű tüneteket produkálnak, úgy érzik valami nincsen rendben velük, és a kiégéshez (burn out) hasonló szomatikus és mentális állapotként írják le a tapasztalataikat. Mindezekon túl a serdülőkorhoz hasonló identitásváltságon is keresztülmennek, amelyek leginkább a munkahelyi és a párkapcsolati kérdésekhez kapcsolódnak. Ez a felnőttidentitás kialakításának nehézségeként is értelmezhető.

Arnett (2004) saját tapasztalataihoz kapcsolódva kezdte el kutatni a 18–29 éves fiatalok életkori sajátosságait, és azt tapasztalta, hogy a serdülő- és fiatal felnőttkor közé beékelődik egy olyan átmeneti időszak, amely sem a serdülőkor, sem pedig a felnőttkor identitási kérdéseire nem kapcsolódik. Ezt az időszakot emerging adulthoodnak nevezte el, amely sem a szociológiában használatos felnőttkori átmenetként, sem a pszichológiában addig használt fiatal felnőttkor szakaszához nem hasonlítható. Arnett és munkatársai (2011) amellet érveltek, hogy ez az időszak önálló életkori szakaszként azonosítható, semmint folyamatként. Ellenben Hendry és Kloep (2011) azt találták, hogy a kibontakozó felnőttiség esetében érdemes a hangsúlyt a jelenség folyamatjellegére és a jellegzetes

mechanizmusokra helyezni. Szerintük nem érdemes különálló szakaszként tekinteni a kibontakozó felnőttkorra, mert ez annak ellenére, hogy az eltérő kultúrákban is megjelenik, olyan markánsan nem jellemző a vidéki, hátrányos helyzetű régiók és a felsőoktatást kihagyók életkori csoportjában, mint azt Arnett felsőoktatásban részt vevők között zajló kutatásai igazolták.

Magyarországon elsőként Lisznyai (2010) írta le az emerging adulthood fogalmát, készülődő felnőttésként definiálva. A kutató rámutatott arra, hogy a kapunyitási krízissel jellemezhető 19–29 éves korosztály megnevezésére alkalmasabb a készülődő felnőttésg használata, mint a fiatal felnőttkoré mivel „*a terminus nagyon sok jelenséget ír le egyszerre, az identitásfejlődéstől a rizikómagatartáson át, a karrierutak alakulásáig*” (Arnett 2004; Arnett–Tanner 2005; Arnett 2010 idézi Lisznyai 2010:14).

Vida (2011) a nemzetközi és hazai kutatásokat figyelembe véve végezte vizsgálatát, amelyben a kapunyitási krízis jelenségét elemezte a kezdődő felnőttkori (18–26 évesek) sajátosságokkal rendelkező, felsőoktatásban tanulók körében. Vizsgálatában kidolgozott egy kapunyitási krízis kérdőívet (QLC kérdőív), amelynek validálását követően a mérőeszközzel együttesen a kitöltők a pályaidentitását, a fiatalok depressziószintjét és a vizsgálatban részt vevők pillanatnyi szorongásszintjét mérte. Az eredményei többek között azt mutatták, hogy a férfiak a szorongás- és depresszióskálán, míg a nők a kapunyitási krízis kérdőívben szereztek magasabb pontszámot.

Leist és Jámbori (2016) a megküzdési stratégiák és a szorongás összefüggésében tanulmányozták a kapunyitási krízis jelenségét. Vizsgálatukban szintén a kezdődő felnőttkorban lévők (18–28 évesek) vettek részt. A 304 fő bevonásával végzett online kutatásuk, már nem csak a felsőoktatásban tanulók csoportjára korlátozódott. Eredményeik azt tükrözték, hogy azok, akik személyiségvonás szinten erőteljesebb szorongással (STAI-T) rendelkeztek, a kapunyitási krízist is erőteljesebben élték át. Továbbá a nemek közötti különbségek vonatkozásában azt találták, hogy a nők a férfiakkal ellentétben a döntések meghozatalán aggódnak többet. A megküzdési stratégiák mérése kapcsán arra a következtetésre jutottak, hogy a proaktív megküzdés és a kapunyitási krízis mértéke nem korrelál egymással.

Almássy, Somogyi és Szatmári (2019) a fiatal felnőttek (18–35 évesek) segítségkérő viselkedésének és a depresszió kapcsolatának összefüggéseit vizsgálták. Feltételezéseik szerint nemi különbségek találhatóak a nők és a férfiak segítségkérési magatartása között, valamint a férfiak kisebb valószínűséggel fordulnak segítségért, mint a nők, továbbá a depressziós tüneteket mutató férfiak kérnek legkevésbé segítséget. Eredményeik alapján elmondható, hogy a nemek tekintetében nincs eltérés annak vonatkozásában, hogy kihez fordulnak segítségért, mind a két csoport a társas hálóját (bizalmas társ, szülő, barát) hívja segítségül valamilyen nehézség esetén. Annak tekintetében azonban, ha érzelmi nehézségen

mennek keresztül, a vizsgált minta tagjai közül jellemzően a férfiak nem kérnek segítséget. Igazolódott az a hipotézisük, hogy legkevésbé a férfi depressziós tüneteket mutatók fordulnak segítségért.

Végül, de nem utolsósorban Szabó, Máth és Szatncsik (2019) a reziliencia és a proaktív megküzdés egymásra hatását vizsgálták a kapunyitási krízist mutató, 18–28 éves egyetemi hallgatók körében. Feltételezéseiket a kapott adataik alátámasztották, miszerint a kibontakozó felnőttkorban lévők kapunyitási krízise és a reziliencia, valamint a proaktív megküzdés között negatív korreláció mérhető.

A fiatal felnőttkor krízisei

A serdülőkori krízisek szakirodalma igen terjedelmes és sokat kutatott terület a pszichológián belül. A felnőttkor krízisei során is bőséges információkkal rendelkezünk a kapuzárási krízis vonatkozásában (Osváth–Árkovits–Csürke 2014). A két szakasz közötti fiatal felnőttkori krízisekről azonban kevesebb szó esik a krízis-szakirodalomban. Az előző fejezetben ismertetett kialakuló/kibontakozó felnőtttség fogalmának leírása kapcsán bemutatásra kerültek azok az aktuális hazai kutatások, amelyek a kapunyitási krízis fogalomköréhez kapcsolódnak. Ebben a fejezetben általánosabban tekinthetünk a fiatal felnőtteket érintő krízisekre.

Hajduska (2010) három területet emel ki a fiatal felnőttkori krízisek vonatkozásában: (1) a fiatalnak szükséges elválnia a szülői háztól; (2) hivatást kell választania, illetve foglalkozási szerepbe kell illeszkednie; (3) stabil, kiegyensúlyozott párkapcsolatot szükséges kialakítania, és a családalapításnak is szerepnie kell a jövőképeben. Mind a három terület közös vonása az elköteleződés kialakítása. Az első esetben a fiatalnak a saját élete és döntései mellett szükséges elköteleződnie, még akkor is, ha az a szülőkkel szembeni konfliktusokhoz vezet, emellett erősödnie kell a saját felelősségvállalásának, ami a felnőtt identitása megszilárdulásának az alapját fogja jelenteni. A második esetben az elköteleződés a szakma és hivatás melletti kitartást jelenti, annak ellenére, hogy a szüleitől eltérően a hagyományos karrierutak átalakultak. Számukra a lehetőségek tárháza szélesebb, mint az előző generációké, ami a választás és a lojalitás kérdését megnehezítheti. A harmadik eset a párkapcsolati elköteleződésre vonatkozik, és a biztonságos kötődés kialakítására utal, annak ellenére is, hogy a válások száma megnőtt az előző időszakokhoz képest.

Bognár (2007) a szülői háztól való elszakadást vizsgálta az életkorok tekintetében. Kutatásai arra mutattak rá, hogy az első elköltözés a tanulmányok befejezését és a rendszeres munkahely megtalálást követően következik be. Hajduska (2010) a szülőkről való leválást különböző dimenziókhoz köti. Ide tartoznak a jogi értelemben vett leválás; a szülőkkel való közös háztartás elhagyása, az anyagi és pénzügyi függetlenedés, a döntések mentén történő leválás, az érzelmi leválás és végül a felnőttidentitás kialakítása mint szubjektív leválás. A szülőkről

való leválást nehezítheti, ha anya vagy apa valamilyen oknál fogva nem engedi a fiatal eltávolodását. A felnőtté válás kérdésében tehát mindkét félnek aktív szerepet kell vállalnia, a fiatal felnőttnek saját erőfeszítéseket kell tennie az önállósodása érdekében, míg a szülőpárnak ebben támogatásukról kell őt biztosítaniuk.

Egyetemi hallgatók pályaválasztását és a pálya identitását vizsgálta Vámosi (2011, idézi Illyés 2017), aki azt találta, hogy a pályaválasztásukat leginkább a saját középiskolás eredményeik, a választott szakma fizetési lehetőségei, a pálya presztízse, a környezetből származó ajánlások befolyásolják. A fiatal felnőttek jövőképét tekintve a bizonytalanság és a szorongás lehet az egyik meghatározó tényező. A pályaválasztási döntésükben erősebb szorongást mutatók külföldi jövőorientációjuk erősebb, derül ki Illyés (2017) kutatásából.

Az elkötelezett párkapcsolat létrejöttét számos tényező befolyásolhatja. Hajduska (2010) szerint a stabil kötődés kialakítását szükséges megelőznie a párkapcsolati érettség kialakulásának, továbbá meg kell jelennie a párkereső törekvésnek is, illetve az intimitás iránti igény is elengedhetetlen feltétele a hosszú távú kapcsolathoz.

A szerző a sikeres elköteleződés akadályozó tényezői között megemlíti a magányosságot, ami a többszöri párkapcsolati kudarcok talaján alakulhatott ki, a visszatérő romboló kapcsolati mintákat, a társfüggőséget, az erőteljes féltékenységet jelenlétét és a szakításokból származó feldolgozatlan veszteségélményeket.

A 21. század fiataljainak számos nehézséggel kell szembenéznük a felnőtté válás útján, amelyek különböző krízisek formájában jelenhetnek meg az életükben, kihívások elé állítva a mentális egészségüket. Az előző generációk talán kevésbé tudják átsegíteni őket a megpróbáltatásaikon, hiszen egészen más jellegű problémákkal kellett szembenéznük a saját fiatalkorukban. A fiatal felnőtt korosztály a kapunyitási krízis következményeként a fentiek miatt gyakrabban érezheti elvesztettnek, kiábrándultnak, zavarodottnak és mintanélkülinek magát.

A felsőoktatásban tanulók mentális jólléte

A mentális jóllét fogalma szorosan kapcsolódik az egészség definíciójához. Bircó (2005, idézi Urbán 2017) az egészséget egy dinamikusan változó állapotként írta le, amelyet a kultúra, az életkor és az életciklus befolyásol. Az elmélet értelmében az egyén kétféle erőforrással rendelkezik. Egyrészt biológiai potenciállal, amely a születéstől számítva adott, magában foglalva a genetikai jellemzőket és a biológiai folyamatokat, amelyek az idő előrehaladtával csökkennek. Másrészt az egyén rendelkezik személyesen megszerzett potenciállal, amelyek a születéstől számítva fokozatosan erősödnek, tartalmazva az *immunológiai kompetenciákat, fizikai képességeket, a tanulást és az elsajátított képességeket, a pszichológiai és spirituális fejlődést, valamint a társas tőkét* (Urbán 2017: 42). Az erőforrásokat a két potenciál együttesen határozza meg.

A fentiek miatt a felnőttlét kapujában álló, a felsőoktatásban részt vevő hallgatók mentális állapotának és erőforrásainak feltérképezése és ismerete elengedhetetlenül szükséges a hatékony felsőoktatási diáktanácsadás megvalósításához.

A Felsőoktatási Tanácsadás Egyesület 1995. októberi megalakulása óta folyamatosan monitorozza a felsőoktatásban hallgatók mentális állapotát. Az egyesület célja, hogy a felgyorsult változásoknak kitett egyetemi hallgatók pszichés állapotát feltérképezze, számukra a segítség igénybevételének a lehetőségeit bemutassa, támogassa a felsőoktatásban dolgozó szakemberek segítségnyújtásba való bevonódásának folyamatát. Az egyesület tevékenységi körébe tartozik a felsőoktatási tanácsadó szolgáltatások összefogása, koordinálása, a kiadványok és kutatások megvalósítása. A hazai kapcsolatok ápolása mellett nemzetközi együttműködések is kialakítanak (forrás: feta.hu).

Az egyesület 2021 novemberében a hazai felsőoktatási intézmények bevonásával átfogó kutatást végzett a felsőoktatásban tanulók mentális jóllétének felmérésére (Karner és munkatársai 2021). A vizsgálat célja az volt, hogy átfogó képet kapjanak a világjárvány után a hallgatók pszichés tüneteik előfordulási gyakoriságáról, kiegészítő szintjük mértékéről, megküzdési mechanizmusaikról, erőforrásaikról, ellenálló képességükről. A vizsgálat során felmérték a hallgatók alapvető demográfiai háttérváltozóit; a felsőoktatási kötődésüket; a Covid rájuk gyakorolt hatásait; a mentális és testi egészségük mutatóit; a tanulmányaik melletti munkatevékenységeiket és szakmai tapasztalataikat; a megküzdési mechanizmusait; külső és belső erőforrásaikat. A mintába 47 felsőoktatási intézmény 7639 fő hallgatója került (a Nyíregyházi Egyetem 145 fő hallgatója vett részt a kutatásban). A kapott eredményeik azt mutatták, hogy az öngyilkossági gondolatok a megkérdezettek esetében súlyosabb és gyakoribb előfordulását jelezte, mint azt a kutatók várták volna. A kitöltők 40%-a depresszióra utaló tünetekkel küzd.

53,3% számolt be arról, hogy a kitöltés időpontjában valamilyen krízist élt át, továbbá 70% válaszolta azt, hogy a járványhelyzet negatívan befolyásolta az életét. Az eredményekből kirajzolódott, hogy a felsőoktatásban tanuló fiatalok káros megküzdési stratégiái közé tartoznak a social media felületek böngészése és az evéssel való feszültségcsökkentés. 37% nem végez rendszeres testmozgást, pusztán 26% sportol hetente egyszer. A társas támaszért elsősorban a partnerükhöz fordulnak, de a barátok is számottevő segítségforrást jelentenek. Érdekes adat, hogy az anya megkeresése még ebben a korosztályban is jelentőséggel bír. A járványhelyzet miatt bevezetett hibridoktatási forma csökkentette a csoporttársak társas támogatói erejét. A vizsgálat eredményeinek áttekintéséből kiderült, hogy a kitöltő hallgatók 62%-a ismeri az intézménye által nyújtott pszichológiai és mentális segítségnyújtás lehetőségeit (Karner és munkatársai 2021).

A legfrissebb kutatási eredményekből látható, hogy a felsőoktatásban tanuló hallgatók mentális állapota fokozott figyelmet igényel a szakemberek részéről.

Felsőoktatási diáktanácsadás a Nyíregyházi Egyetemen

A pszichológiai tanácsadás *olyan segítő kapcsolati forma, amely korlátozott célokat követ, egy specifikus problémakör kerül a segítségnyújtás fókuszába, és az egyén egy adott élethelyzetbeli elakadásának megoldásában igyekszik segíteni* (Buda 2009:16, idézi Kissné és Mogyorósy 2019). Folyamatát a szakmai alapprotokoll szabályozza. A tanácsadás jellegzetességei három fő területre koncentrálnak, (1) a fókuszt, a nehézségekkel küzdő egyén erőforrásaira helyezi; (2) a segítséget kérő egyént interperszonális kapcsolati hálójának rendszerében támogatja; (3) ez a segítségnyújtási forma az együttműködésen alapuló kliensközpontú szemléletet követi. Célja, a segítséget kérő személy nehézségeinek problémacentrikus megközelítése révén a leghatékonyabb módon rávezetni őt a legjobb megoldásainak megtalálására úgy, hogy mindeközben az érzelmi és pszichés állapota is stabilizálódjon. A pszichológiai tanácsadás mindig tudatos szinten dolgozik. Tevékenységi köreibbe tartoznak: a krízishelyzetek eredményes kezelése, az életmódváltáshoz kapcsolódó témakörök, a karrier és a pályatanácsadás, a különböző prevenciós tevékenységek. A pszichológiai tanácsadást végző szakember a kompetenciahatárok és etikai megfontolások betartásával végzi a tevékenységét (Kissné–Mogyorósy 2019).

A felsőoktatási diáktanácsadás a pszichológiai tanácsadás területéhez tartozik. A felsőoktatási intézményekben megvalósuló pszichológiai segítségnyújtás *célja, az oktatási tevékenység hatékonyabbá tétele, a lemorzsolódás minimálisra csökkentése, a munkaerőpiacra kilépő hallgatók rugalmas és gyors alkalmazkodását megalapozó személyiségfejlesztés* (Ritoók–Farágó–Burgyán 2015: 10). A felsőoktatásban tanulók sokféle nehézséggel nézhetnek szembe. A felsőoktatási intézményeknek a hallgatóik számára biztosítaniuk szükséges az ingyenes, elérhető pszichológiai segítség lehetőségét.

A Nyíregyházi Egyetemen a Mentálhigiénés és Esélyegyenlőségi Központ munkatársai és az Alkalmazott Humántudományok Intézetének pszichológus végzettségű oktatói állnak a hozzájuk forduló hallgatók rendelkezésére. Annak ellenére, hogy a Nyíregyházi Egyetem vezetése kevésbé támogatja a hallgatók mentális megsegítését, az oktató kollégákkal közösen igyekszünk elérhetővé válni a hallgatóink számára. Az intézményes keret hiánya miatt pusztán korlátozott létszámmal tudjuk a hallgatói szükségleteket kielégíteni. A jövőbeni terveink között szerepel a pszichológiai tanácsadás szolgáltatásainak kereteit bővíteni és a hallgatók szélesebb körének a rendelkezésére állni.

Összegzés

A Kereszt/eződések (Cross/roads) hívószóhoz kapcsolódva a pszichológiai krízisek jelenséggöre került fentebb kifejtésre. A krízislélektan területéről kiemelten

a fiatal felnőttkori krízisek és azok megoldásai kerültek a fókuszba. A fiatal felnőttek életkori nehézségeit nagymértékben befolyásolják a jelen gazdasági-társadalmi változásai. A korosztály sajátosságainak kutatása folyamatban van a pszichológia területén belül. Az eriksoni szakaszok újraértelmezése szükséges, hiszen a 21. század változásai ez életkori jellemezőket is módosította, különösen a serdülőkort követő, kialakuló felnőttkor (emerging adulthood) szakaszát tekintve. A 19 és 29 év közötti fiatalok bizonyos százaléka az érettségi bizonyítvány megszerzését követően felsőfokú tanulmányokat kezd, így az egyetemeknek fel kell készülniük a hallgatók mentális egészségének támogatására is. Ahhoz, hogy a felsőoktatási diáktanácsadás hatékonyan valósulhasson meg, a segítő szakembereknek tisztában kell lenniük az életkorra jellemző sajátosságokkal. A hallgatók mentális támogatásán túl, szerencsés volna, ha az oktatásukban részt vevők is tisztában lennének a korosztály szükségleteivel és fejlődési sajátosságaival, hiszen a tanításuk során az oktatók is szembesülhetnek a fiatalok nehézségeivel. Továbbá a lemorzsolódás csökkentése érdekében szintén fontos ismerni a korosztályt érintő kérdéseket. Ahhoz, hogy a hallgatók eredményesen fejezhessék be az egyetemi tanulmányaikat, nemcsak a segítő szakemberek és az oktatók támogató hozzáállására van szükség, hanem a fiatal felnőttek mentális jóllétük érdekében való saját felelősségvállalására is. A hosszú távú kiegyensúlyozott emberi fejlődés mindannyiunk egyéni és közösségi feladata egyaránt.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Alan A. Cavaola – Joseph E. Colford (2023): *Krízis összes.* Animula Kiadó. Budapest.
- Almássy Zsuzsanna – Somogyi Dominika – Szatmári Ágnes (2019): A segítségkérő viselkedés és a depresszió kapcsolata fiatal felnőttek körében. In: *Különleges Bánásmód – Interdiszciplináris folyóirat* 5(4), 7–19. <https://doi.org/10.18458/KB.2019.4.7>
- Arnett, Jeffrey Jensen (2004): *Emerging Adulthood.* Oxford University Press. New York.
- Arnett, Jeffrey Jensen – Kloep Marion – Hendry Leo B. – Tanner Jennifer L. (2011): *Debating Emerging Adulthood. Stage or Process?* Oxford University Press. New York.
- Bartyik Gitta – Polonyi Tünde (2020): A válság: Janus-arcú jelenség – Veszély és/vagy esély. In: Polonyi Tünde – Abari Kálmán – Kiss Tamás (szerk.): *Válságok megelőzése és kezelése.* Oriold és Társai Kiadó. Budapest. 7–9.
- Bognár Virág (2007): Első elszakadás a szülői háztól: a felnőtté válás kezdete? In: Somlai Péter (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről.* Napvilág Kiadó. Budapest. 45–81.

- Bóna Adrienn (2015): A krízis lélektana. I.: Kiss Enikő Csilla – Sz. Makó Hajnalka (szerk.): Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. <http://real.mtak.hu/18599>
- Cole, Michael – Cole, R. Sheila (2003): Fejlődéslélektan. Osiris Tankönyvek. Budapest.
- Csürke József – Vörös Viktor – Osváth Péter – Árkovits Amaryl (2014): Mindennapi kríziseink. Oriold és Társai Kiadó. Budapest.
- Erikson, H. Erik (1997): A teljes életciklus. Animula Kiadó. Budapest.
- Gyenge Eszter (2014): Krízisek gyermek- és serdülőkorban. In: Csürke József – Vörös Viktor – Osváth Péter – Árkovits Amaryl (szerk.): Mindennapi kríziseink. Oriold és Társai Kiadó. Budapest. 171–187.
- Hajduska Mariann (2010): Krízislélektan. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Hendry Leo B. – Kloep, Marion (2011): Lifestyles in Emerging Adulthood: Who Needs Stages Anyway? In: Arnett, Jeffrey Jensen – Kloep Marion – Hendry Leo B. – Tanner Jennifer L. (szerk.): Debating Emerging Adulthood. Stage or Process? Oxford University Press. New York. 77–107.
- Ilyés András (2017): Fejlődési krízisek vizsgálata fiatal felnőttek mintáján. In: Kiss István – László Noémi – Puskás-Vajda Zsuzsa (szerk.): Krízisek a fejlődésért: Pályakép, jövőkép alakulása fiatal felnőttkorban. FETA Könyvek 12. Budapest. 33–45.
- Karner Orsolya – Kiss Márta – Oroszné dr. Perger Mónika – Füleki Beáta – Franczia Nóra – Török Lilla – Csikai Enikő – Sebő Tamás (2021): Magyarországi felsőoktatásban tanuló hallgatók mentális jóllétének felmérése. <https://m2.mtmt.hu/api/publication?format=html&labelLang=hun&sort=publishedYear,desc&cond=authors;eq;10023347>
- Kissné Viszket Mónika – Mogyorósy Zsuzsanna (2019): A Pszichológiai Tanácsadás Szakmai Alapprotokollja. https://www.eltereader.hu/media/2019/06/Kissne_Viszket_Pszich_tanacsadas_WEB.pdf
- Leist Balogh Brigitta és Jámbori Szilvia (2016): A kapunyitási pánik vizsgálata a megküzdési módok és a szorongás függvényében. In: Alkalmazott Pszichológia 16(2): 69–90. http://ap.elte.hu/wp-content/uploads/2016/10/AP_2016_2_Leist-Balogh_Jambori.pdf
- Lisznayai Sándor (2010): Készülődő felnőtttség. Kutatás a fiatalok mentálhigiénés állapota témakörében. In: Puskás-Vajda Zsuzsa – Lisznayai Sándor (szerk.): Életszakaszok határán. Közösségi és egyéni tanulási feladatok. FETA könyvek 5. Budapest. 9–25.
- N. Kollár Katalin – Szabó Éva (2017): Pedagógusok pszichológiai kézikönyve. Osiris Kiadó. Budapest.
- Osváth Péter – Csürke József – Árkovits Amaryl – Vörös Viktor (2014): A krízisről általában. In: Csürke József – Vörös Viktor – Osváth Péter – Árkovits Amaryl (szerk.): Mindennapi kríziseink. Oriold és Társai Kiadó. Budapest. 1–3.

- Ritoók Magda – Faragó Magdolna – Burgyán Annamária (2015): A felsőoktatási diáktanácsadás szakmai irányelvei, szakmai protokollja. https://www.feta.hu/sites/default/files/feta_felsooktatasi_diaktanacsadas_szakmai_protokollja_2015_0.pdf
- Robbins, Alexandra – Wilner Abby (2001): Quarterlif crisis. Penquin Putnam Inc. New York.
- Somlai Péter (2007): A posztadoleszcencia kora. In: Somlai Péter (szerk.): Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről. Napvilág Kiadó. Budapest. 9–45.
- Szabó Renáta Krisztina – Máth János – Sztancsik Veronika (2019): A reziliencia és a proaktív megküzdés összefüggéseinek vizsgálata In: Alkalmazott Pszichológia 19(4). 73–99. <http://real.mtak.hu/102859/>
- Urbán Róbert (2017): Az egészségpszichológia alapjai. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Vida Katalin (2011): A kezdődő felnőttkor és a kapunyitási pánik. In: Puskás-Vajda Zsuzsa – Lisznyai Sándor (szerk.): Ifjúságkutatás és tanácsadás. A pszichológiai tanácsadás tudományos alapjai. FETA Könyvek 6. Budapest. 9–29.

Kiss Anita

A NYELVI VÁLTOZATOSSÁG MEGÍTÉLÉSE A KÁRPÁTALJAI MAGYAR EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN

Bevezetés

A társas szemléletű nyelvészet alapelve szerint a nyelv egyik fontos funkciója az identitás jelzése, annak kifejezése, hogy egy bizonyos közösséghez tartozunk, és abban meghatározott szerepet töltünk be (Sándor 1999: 146). A hagyományos nyelvészettől eltérően a társasnyelvészet figyelembe véve a nyelv közösségi jellegét, a nyelvi rendszerhez kapcsolódó társas jelentéseket is megvizsgálja. Fontos szerepe van annak, hogy egy-egy nyelvi formát kivel szemben és milyen helyzetben használunk: ezt nevezzük társas jelentésnek. Minden egyes nyelvi formának van társas jelentése is, némelyek egyértelműbben, mások kevésbé észrevehetően jelzik használóik identitását. A választást befolyásolhatja az egyén verbális repertoárja, illetve hogy az adott kommunikációs helyzetben a beszélő a birtokában lévő nyelvváltozatok közül melyiket tartja megfelelőnek a kommunikációs szándék megvalósításához. A társasnyelvészet a nyelvet heterogén rendszerként vizsgálja, ami azt jelenti, hogy nemcsak egy-egy nyelvnek lehetnek különböző változatai, hanem a nyelvváltozatok önmagukban is változatosak (Sándor 2016: 18). Az anyanyelvhez vagy a szűkebb közösségben elsajátított nyelvváltozatokhoz való viszony jelentősen befolyásolhatja az adott nyelv vagy nyelvváltozat jövőjét. Ha egy nyelvet vagy nyelvváltozatot értéktelennek, csúnyának vagy szégyenletesnek tartanak, ha negatív értékítéletek kapcsolódnak hozzá, akkor elősegítheti a nyelvváltást, vagyis a fokozatos áttérést egy másik nyelv használatára (vö. Gal 1991). A regionális nyelvváltozatokkal szembeni előítéletek és a határon túli régiók nyelvhasználati sajátosságaihoz kapcsolódó negatív attitűdök részben azzal magyarázhatók, hogy korábban a nehezen átjárható államhatárok miatt nem annyira voltak ismertek a Magyarországgal szomszédos területek nyelvváltozatai (Benő 2022: 29). Több kutatás is foglalkozott a határon túli és a magyarországi nyelvhasználat közötti különbségekkel. Az egyik fontos eltérés az, hogy a határon túli magyar nyelvhasználatban erőteljesebben jelennek meg nyelvjárási sajátosságok, a Magyarországtól távolabbi területekre lassabban jutnak el a nyelvi újítások, és tovább fennmaradnak az archaikus, valamint nyelvjárási formák (vö. P. Lakatos szerk. 2002). A másik jelentős tényező a kétnyelvű helyzetből adódik. A határon túli magyarok mindennapjaiban az anyanyelvük mellett szükségszerűen jelen van a többségi állam nyelve is, amelyet bizonyos helyzetekben használnak. Továbbá a nyelvhasználati színterek nagy részén, ahol Magyarországon a

köznyelv használatos, kisebbségi területeken leginkább az államnyelv használata jellemző (Kiss 1995: 193–194; Csernicskó–Szabó Mihály 2010: 181–182).

Tanulmányom központi témája a kárpátaljai magyar származású egyetemi hallgatók nyelvi tudatosságának a megismerése, és nyelvi attitűdjeinek vizsgálata. Kutatásomban Debrecenben tanuló kárpátaljai magyar hallgatók beszámolóí alapján kívánom bemutatni a kárpátaljai és a magyarországi magyar nyelvhasználat közötti eltéréseket. Továbbá arra is rá szeretnék világítani, hogy az adatközlők hogyan ítélik meg a nyelvi változatosságot, milyen nyelvi attitűdöket kapcsolnak a kárpátaljai és a magyarországi magyar nyelvváltozatokhoz. Ehhez kapcsolódóan a következő kérdésekre kerestem a választ:

1. Milyen okból döntöttek úgy a kutatás résztvevői, hogy Magyarországon folytatják tovább a tanulmányaikat?

2. Okozott-e a megkérdezett kárpátaljai magyar fiatalok számára nyelvhasználati nehézségeket a kétnyelvű magyar közegből az egynyelvű magyar közegbe való beilleszkedés?

3. Milyen különbségeket vesznek észre az adatközlők a kétféle magyar nyelvhasználat között?

4. Milyen ismereteik vannak a kutatásba bevont hallgatóknak a nyelvi változatosságról, és hogyan ítélik meg a kárpátaljai magyar, valamint a magyarországi magyar nyelvhasználatot?

Jelen tanulmányomban részeredményeket ismertetek, amelyek alapján általánosítások nem fogalmazhatók meg, viszont kiegészítő információkkal szolgálnak a 2022-ben megvédett doktori disszertációmhöz (vö. Kiss 2022). Írásomban nagyrészt olyan interjúrészleteket elemzek, amelyek a doktori értekezésből kimaradtak, viszont tovább árnyalják a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról és nyelvi attitűdökkel kapcsolatos vizsgálatokat.

A nyelvi attitűdről

Az attitűd általános jelentése: beállítottság, viselkedés, modor, valamilyen dologgal, jelenséggel, véleménnyel kapcsolatos magatartás. Cseresnyési az attitűd jelentését a következőképpen adja meg: „Stabil vonzalom vagy idegenkedés, pozitív/negatív viszonyulás személyekhez, helyzetekhez, eszmékhez, kialakult hajlam arra, hogy egy dolgot következetesen jónak vagy rossznak minősítsünk” (Cseresnyési 2004: 124; Fishbein–Ajzen 1975: 6).

A nyelvre vonatkozó tudást, vélekedést nyelvi attitűdnek nevezzük, amelyben kifejeződik egyes emberek vagy embercsoportok viszonya és értékítélete bizonyos nyelvekre, nyelvváltozatokra, kiejtés-változatokra, illetve bármely nyelvi jelenségre. Az attitűdök nagyon pozitív vélekedésektől egészen a teljes elutasításig terjedhetnek, amelyek egyes nyelvváltozatok „helyességéről”, értékességéről,

beszélői személyes tulajdonságairól alkotott ítéletekben mutatkoznak meg (Grin 2013: 682; Trudgill 1997: 58).

A nyelvi attitűdök elsősorban nem nyelvi, hanem társadalmi eredetűek, tehát nem nyelvi vagy esztétikai minőséget tükröznek, hanem társadalmi szokásokat, viselkedési szabályokat, beleértve az előítéleteket is. A szociolingvisztikai kutatások arra világítottak rá, hogy a nyelvi attitűdök a már korábban létrejött, nem nyelvi sztereotípiák nyelvi igazolásaként, megerősítéseként alakultak ki (Kiss 2002: 136). Tehát a nyelvi attitűdök befolyással lehetnek a nyelvi változásra, viselkedésre, és nyelvi bizonytalanságot okozhatnak. A nyelvi bizonytalanságot úgy kell érteni, hogy a beszélők bizonyos ellenszenvet mutatnak a saját nyelvváltozatuk iránt, vagyis megkérdőjelezzik a nyelvváltozatuk „helyességét”, és megpróbálnak egy magasabb státuszú beszédformát elsajátítani, amely az egyén részéről túlhelyesbítéshez, a társadalmi csoport részéről normatúlteljesítéshez vezethet (Trudgill 1997: 58). Ugyanakkor a vizsgálatok azt is bebizonyították, hogy a sztenderd változat magas társadalmi tekintélye mellett a beszélőközösségek a saját, nem sztenderd nyelvhasználatuknak is presztízst tulajdonítanak, és kötődnek a saját nyelvváltozatukhoz akkor is, ha amiatt érte már őket negatív megkülönböztetés (Trudgill 1974). Ezt nevezzük rejtett presztízsnak, ami azt jelenti, hogy a nem sztenderd, alacsonyabb státuszú nyelvi formáknak is lehet tekintélyük, ha egy közösség tagjainál pozitív értékeket jelölnek: például azonos közösséghez tartozást fejeznek ki, ami barátságosságot és lojalitást jelez a használóik körében (Trudgill 1997: 68).

A Kárpátján élő magyarok körében már számos felmérést végeztek a helyi magyar nyelvváltozatok megítéléséről, amelynek eredményei a kárpátaljai magyar nyelvhasználatához való pozitív viszonyulást mutatják (vö. T. Károlyi 2002; Lakatos 2006, 2010; Csernicskó 2008; Karmacs 2009; Dudics–Lakatos 2015, 2019, 2020, 2021).

A kutatásról

Az itt bemutatott kutatásomat interjúk felméréssel végeztem. A beszélgetések során félig strukturált interjúk kérdésekkel dolgoztam, amelyek segítségével fényszerűsítettem az adatközlők szubjektív tapasztalataira. A beszélgetésekről az adatközlők előzetes beleegyezésével hangfelvételek készültek.

A vizsgálatba olyan kárpátaljai magyar hallgatókat vontam be, akik a középiskola/gimnázium befejezéséig szülőföldjükön éltek, majd a felsőoktatási tanulmányaik elkezdése végett Magyarországra költöztek. Az egyéni interjúk alkalmával összesen 67 hallgatóval folytattam beszélgetést. Az adatfelvételre 2018 januárja és márciusa között került sor. A kutatás során bemutatott interjúrészletek átiratában szereplő rövidítések a következők: TM = terepmunkás, AK = adatközlő. Továbbá a tanulmányba beemelt interjúrészletek végén zárójelben

feltüntettem az adatközlő nemét, a település nevét, ahonnan az adatközlő származik, valamint a szakot, amelyen tanul.

Az interjúk szövegek elemzését ATLAS.ti 7.5 program segítségével végeztem. A kódolás irányított tartalomelemzéssel történt. Az előre kialakított kategóriákat kódokkal azonosítottam, majd a szövegek egyes részleteit – szavait, mondatait – hozzákapcsoltam a listában szereplő kódok valamelyikéhez. Kódolva lettek a beszélgetés során elhangzott orosz, ukrán szavak és kölcsönszók, a nyelvjárási jelenségeket tartalmazó kifejezések, továbbá a kárpátaljai magyar és a magyarországi magyar nyelvhasználat különbségeire utaló kulcsszavak.

A kvalitatív tartalomelemző eszközök használata a nyelvészeti kutatásokban még kevésbé elterjedt. Néhány tanulmányban olvashatunk szövegelemző programokról, illetve különböző szövegelemző programokkal végzett magyarországi kutatásokról (vö. Juhász 2009; Domonkosi–Kuna 2018; Ludányi 2020). Kárpátalján pedig az ott élő magyar fiatalok tanulmányi, elhelyezkedési és megélhetési lehetőségeit feltáró fókuszcsoporthoz tartozó interjúbeszélgetéseket vizsgálták kvalitatív szövegelemzéssel (vö. Ferenc–Séra 2013).

Kutatási hipotézisek

A kutatás során a következő hipotéziseket fogalmaztam meg:

1. A kétnyelvű közegben élő kárpátaljai magyarok a mindennapos kommunikáció során három nyelv és annak változatai közül választhatnak. Bizonyos helyzetekben a magyart, máskor az ukrán vagy az orosz nyelvet használják, esetenként pedig vegyesen a magyart és az ukránt (Csernicskó 2004). A kétnyelvű helyzet következtében a határon túli magyar és a magyarországi nyelvváltozatok között különbségek figyelhetők meg (Kiss 1995: 193–194; Csernicskó–Szabó Mihály 2010: 181–182). Feltételeztem, hogy a kétnyelvű közegből az egynyelvű közegbe lépő kárpátaljai magyar fiatalok észreveszik az eltéréseket, és felismerik, hogy ezek a különbségek milyen sajátosságokban mutatkoznak meg.

2. A Peter Trudgill (Trudgill 1974) által meghatározott rejtett presztízis fogalmából kiindulva, valamint a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatával kapcsolatos korábbi kutatások eredményei (Csernicskó 1998; Csernicskó–Soós 2002; Karmacs 2009; Márku 2013; Gazdag 2021) alapján feltételeztem, hogy a megkérdezett kárpátaljai magyar hallgatók pozitívan ítélik meg a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokat, még akkor is, ha érte már őket negatív megkülönböztetés a nyelvhasználatuk miatt, ugyanakkor az új nyelvi környezetben próbálják a nyelvhasználatukat a magyarországiakéhoz igazítani.

Eredmények

A XX. század végétől a migráció egyik fontos részét képezi a tanulmányi célú hallgatói mobilitás. A migrációkutató központ (Migration Policy Institut) a migráció tíz legfontosabb okát elemezve a tanulmányi célú mobilitást a kilencedik helyre sorolta (Teperics 2017: 83). A szomszédos, határ menti országokból érkező hallgatók főleg az anyanyelven történő tanulás miatt választanak magyarországi intézményeket (Teperics 2017: 94). Ezt az eredményt a saját kutatási eredményeim is megerősítik, mivel az adatközlőim 52%-a az anyanyelvű tanulás végett, illetve az ukrán nyelv nem megfelelő szintű ismerete miatt döntött a tanulmányi célú mobilitás mellett.

(1) TM: Miért döntöttél úgy, hogy Magyarországon folytatod a tanulmányaidat?

AK: Az ukrán nyelv miatt nem szerettem volna otthon maradni, mivel nekem az annyira nem megy. Ezért úgy döntöttünk, hogy jobb, ha inkább eljövök Magyarországra. Otthon magyar líceumban tanultam, és ott segítettek eldönteni, hogy itt Magyarországon melyik szak lenne számomra a legmegfelelőbb (nő, Nagydobrony, közösségsszervezés).

(2) TM: Miért döntöttél úgy, hogy Magyarországon tanulsz tovább?

AK: Szeretnék jogász lenni, és szeretnék magyarul tanulni. Úgy gondolom, hogy otthon is jó lett volna tanulni, de sajnos nem tudok ukránul, ezért nagyon nehéz lett volna a tanulás, és valószínűleg nem is tudnék otthon elhelyezkedni. A jövőmre való tekintettel úgy gondolom, hogy jól döntöttem, hogy érettségi után rögtön eljöttem Magyarországra. Otthon csak az tud boldogulni, aki tud ukránul (nő, Kisdobrony, jogi asszisztens).

Az anyanyelven tanulás fontosságát támasztja alá az a Kárpátalján végzett kutatás is, amelyben kárpátaljai magyar pedagógusjelölteket, tehát tanítói, óvodapedagógus és szociálpedagógia szakos hallgatókat kérdeztek arról, hogy milyen tényezők motiválták őket, amikor a pedagógusképzés elvégzésére alkalmas felsőfokú szakképző és felsőoktatási intézményt választottak. Az eredmények azt mutatták, hogy intézményválasztáskor erőteljesen a kisebbségi magyar szempont érvényesült, a megkérdezettek számára nagyon fontos volt, hogy anyanyelvükön tanulhassanak. Az intézmény tannyelve tehát jelentősen befolyásolta a kárpátaljai pedagógusjelöltek választását. Továbbá az is kiderült, hogy a jelöltek 75%-a a képzés elvégzése után pedagógusként szeretne elhelyezkedni, ebből a megkérdezettek 43%-a szülőföldjén maradna, 39%-a viszont leginkább Magyarországon telepedne le (Ferenc 2015: 89–123). Egy jóval korábbi kutatásban érettségiző kárpátaljai magyar tanulók továbbtanulással kapcsolatos terveit

vizsgálták. Az eredmények ebben az esetben is azt mutatták, hogy a diákok számára a második legfontosabb szempont a továbbtanulásukat illetően az, hogy magyar nyelven tanulhassanak. Továbbá a megkérdezettek nagyobb része Magyarországon folytatná tovább a tanulmányait, egyrészt azért, mert a magyarországi egyetemeket színvonalasabbnak tartják, másrészt pedig a terveik között szerepel, hogy Magyarországon telepednek le, és ott vállalnak munkát (Csernicskó szerk. 2003: 242–247).

A tanulmányi célú mobilitás okaként megemlítették az adatközlők azt is, hogy az egyetemi tanulmányaik befejezése után mindenképpen Magyarországon szeretnének elhelyezkedni.

(3) TM: Miért döntöttél úgy, hogy Debrecenben tanulsz tovább?

AK: Úgy gondoltam, hogy nincs túl sok jövőm Kárpátalján úgymond. Azt mondták, hogy itt nagyon jók az egyetemek, színvonalasak, ezért nagyon szerettem volna inkább itt tanulni, és itt is szeretnék élni, dolgozni (nő, Kiskejőc, biomérnök).

A megkérdezettek véleménye szerint Magyarországon sokkal több a munkalehetőség, magasabb a fizetés, és kedvezőbbek a megélhetési körülmények, mint Ukrajnában. Ezenkívül több adatközlő is beszámolt olyan esetről, hogy valamilyen negatív élményben volt része az ukrán lakosság részéről a hiányos ukrán nyelvtudása miatt, ami szerepet játszott abban, hogy a kétnyelvű közösséget elhagyva az anyaországba költözzön.

(4) TM: Miért döntöttél úgy, hogy Magyarországon tanulsz tovább?

AK: Beszéltem erről a családommal. Úgy gondoltuk, hogy sokkal több lehetőség van itt Magyarba, magasabbak a fizetések. Szóval a szüleim is azt javasolták, hogy jobb, ha már tanulni is kijövök ide, mert utána könnyebb lesz munkát találni, elhelyezkedni (férfi, Beregszász, gyógytornász).

(5) TM: Miért döntöttél úgy, hogy Magyarországon tanulsz tovább?

AK: Hát a nyelv miatt, többek között. Nem tudom és annyira nem is szeretem az ukránt, és ezért jöttem inkább ide, mert tudtam, hogy itt ugye magyarul beszélnek. Otthon az ukránok sokszor rám veszekedtek, hogy beszéljek ukránul, mindenhova anyuval vagy apuval mentem, mert ők valamilyenre tudnak, egyedül semmit sem tudtam elintézni. Itt teljesen más minden, itt boldogulok. Úgyhogy főleg a nyelv miatt, meg hát úgy gondolom, hogy elhelyezkedés szempontjából is itt majd könnyebb lesz, mint otthon (nő, Nagydobrony, orvosi diagnosztikai analitikus).

Egy másik felmérés szerint a tanulmányi célú migrációban részt vevő, határon túli magyar hallgatók leginkább a fővárosban, illetve a nagyobb vidéki városok egyetemén folytatják tanulmányaikat. Többségük a határon túli területek nagyobb városából érkezik, Kárpátalját tekintve Beregszászról és Nagyszőlősről. A tanulmányi célú mobilitás egyik fő indokaként az adatközlők azt emelték ki, hogy a magyarországi diplomát színvonalasabbnak tartják, amely kedvezőbb munkaerőpiaci lehetőségeket teremt, mint a szülőföldi oklevél (Márkus 2014: 313–314).

Saját kutatásomban a résztvevők 30%-a emelte ki, hogy a magyarországi diplomát színvonalasabbnak tartja, és ez hozzájárult ahhoz a döntéséhez, hogy Magyarországon tanuljon tovább. Emellett a válaszadók megemlítették még azt is, hogy Magyarországon többféle képzés közül választhatnak a hallgatók, vagy az a szak, amelyen jelenleg a Debreceni Egyetemen tanulnak, a kárpátaljai felsőoktatási intézményekben hiányzik, illetve nincs megfelelő szintű ukrán nyelvtudásuk ahhoz, hogy Ukrajna valamely nagyobb városának egyetemén tanuljanak.

(6) TM: Miért döntöttél úgy, hogy Magyarországon szeretnél továbbtanulni?

AK: Az én szakom nem igazán preferált otthon, nagyon kevés ott az ilyen típusú oktatás, a gyógytornászoktatás, meg nincs jól megoldva még a rehabilitáció sem a betegek után, és nagyon kevés a gyógytornász. Nekem mindenki azt mondta, hogy az itteni oktatás sokkal színvonalasabb, és jobban el tudok vele helyezkedni (nő, Dercen, gyógytornász).

Azt is vizsgáltam, hogy az interjún részt vevő hallgatók milyen különbségeket vesznek észre a kárpátaljai magyar és a magyarországi magyar nyelvhasználat között. A válaszadók 75%-a az orosz és ukrán kölcsönszók használatát említette meg a legszembevetőbb különbségként.

(7) TM: Észrevettél valamilyen különbséget a kárpátaljai magyarok és a magyarországi magyarok beszéde között?

AK: Hát igen.

TM: Miben látod ezt?

AK: Használjuk a nyelvjárásokat otthon is, csak ott már ukrános, orosz, *po násomu*, erre a tipikus kárpátaljai nyelvre gondolok. De itt is vannak nyelvjárások, csak az más.

TM: Amikor azt mondom, hogy ukrános, kárpátaljai magyar nyelvhasználat, ilyenkor ilyenekre gondolsz, mint *bulocska*?

AK: Igen, pont erre (1998, Beregszász, vegyész).

(8) TM: Észrevettél valamilyen különbséget a kárpátaljai magyarok és a magyarországi magyarok beszéde között?

AK: Igen, mi használunk olyan szavakat, amelyeket ők nem értenek, egyáltalán nem is ismerik azokat a szavakat, ilyen például a *szvetafor*, *sztolova*, *szmena*, *brakk*. Szóval vannak ilyen szavak. Meg az egyetemen azzal szoktam szórakozni, hogy gyűjtöm az olyan szavakat, amiket ők nem ismernek, és kérdezgetem, hogy tudod, mi az? Például a *grecksával* vagyok így, ez pont a mai nap is előjött, hogy tudod, mi az a *greckska*? És nem tudják, de ha azt mondom, hogy hajdina, azt már inkább megértik. Vagy otthon csinálunk *burizst* is, fogalmuk sincs, hogy mi az. Vagy *káposztás paszuly* például. Nagyon sok szó van, amit nem értenek (1997, Beregsom, biológia).

Megkértem az interjúalanyokat, hogy soroljanak fel olyan szavakat, amelyeket a kárpátaljai magyarok használnak a kommunikáció során, a magyarországi magyarok viszont nem. Összesen 127 szó gyűlt össze, amelynek mindegyike orosz vagy ukrán nyelvből átvett közvetlen kölcsönszó. Előfordult, hogy ugyanazt a kölcsönszót több adatközlő is megemlítette, ezért a szavak mellett zárójelben feltüntettem, hogy az adott szó hány válaszadótól hangzott el. Ezek a következők: *bánka/bánki* 'befőttesüveg' (9), *bláty* 'káromkodás' (3), *brakk* 'gyári hibás' (1), *brigád* 'munkáscsoport' (1), *bulocska* 'zsömle' (22), *butyka* 'bódé' (1), *cseburek* 'hússal töltött lepény' (1), *elektricska* 'villamos, helyközi vonatjárat' (1), *fles/fleska* 'pendrive' (3), *greckska* 'hajdinakása' (5), *károcse* 'röviden' (7), *kopek* 'a hrivnya váltópénze' (2), *kriska* 'befőttesüveg fedele' (1), *mamuszki* 'posztóból készült csizma' (1), *marsutka* 'iránytaxi' (3), *májka/májki* 'atlétatrikó' (5), *milicia* 'rendőrség' (1), *neviginka* 'hullámcsat' (1), *obscsezsityija* 'szálló' (1), *paszport* 'személyi igazolvány' (3), *pácska* vagy *pácski* 'csomag' (4), *pápka* 'irattartó' (3), *pelmenyi* 'húsos derelye' (4), *pizgyec* 'káromkodás' (7), *pocsipnyik* 'csapágyp' (1), *pohuj* 'káromkodás' (1), *rasszolnyik* 'uborkaleves' (1), *szak* 'gyümölcslé' (1), *szitka* 'szatyor' (1), *szkocs* 'cellux' (3), *szmena* 'műszak' (1), *szosziszki* 'virslip' (1), *szprávka* 'igazolás' (1), *sztolova* 'étkezde' (1), *szvetafor* 'jelzőlámpa' (4), *tumbocska* 'éjjeliszekrény' (4), *turnyik* 'nyújtó' (1), *tyipá* 'mint, mint-ha' (11), *záprávka* 'benzinkút' (2).

Az itt felsorolt kölcsönszók közül a *bulocska* (22), valamint a *tyipá* (11) fordult elő a legtöbb adatközlő válaszában.

Az orosz és ukrán kölcsönszóhasználat mellett megemlítették a válaszadók azt is, hogy a kárpátaljai magyarok még használnak olyan régies szavakat, amelyeket a magyarországi magyaroktól már nem lehet hallani. Az alábbi interjúrészletben arról olvashatunk, hogy az adatközlő szerint a magyarországi magyarok sok idegen szót használnak a szóbeli kommunikáció során, a kárpátaljai magyarok ezzel szemben inkább régies szavakat, valamint orosz és ukrán kölcsönszókat.

(9) TM: Észrevettél valamilyen különbséget a magyarországi magyar és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat között?

AK: Lehet, hogy mi nem használunk annyira idegen szavakat, inkább magyarabbul beszélünk, mint a magyarországiak. Nem biztos, hogy szebben, de viszont biztos, hogy magyarul. Annyi jövevényszó van. Kárpátalján annyira nem használják, legalábbis nem veszem észre, hogy otthon azt mondanák, hogy *evidens* meg *implicit*, ilyen szavakat nem használnak. Ez furá, de néha ők is furán néznek ránk, hogy mi az a *bulocska*, *tyipá*, meg *korocse*, meg mi használunk régies szavakat, amiket a magyarok szintén nem ismernek már, mint a *málé* meg a *tacska*, de nem néztek még rossz szemmel emiatt, csak érdekesnek tartják (2002, Ungvár, kommunikátor).

Gyakoriak voltak viszont az olyan válaszok is, amikor az adatközlők nem a kétnyelvűséget vagy a nyelvjárási jelenséget említették meg, hanem például azt, hogy a magyarországiak sokkal több trágár és szlengszót használnak, mint a kárpátaljai magyarok.

(10) TM: Milyen különbségeket veszel észre a kárpátaljai és magyarországi magyarok nyelvhasználatában?

AK: Hát kevesebb a csúnya szó a kárpátaljaiaknál, ezenkívül én nem igazán vettem észre más különbséget, talán még a szleng, amit fel tudnék hozni. Itt sokkal többen használnak szlengszavakat, mint otthon (1999, Nagydobrony, közösségsszervezés).

(11) TM: Milyen különbségeket veszel észre a magyarországi és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat között?

AK: A kárpátaljai magyarok nyelvhasználatában sok szó keveredik az ukránnal, mi kicsit másképpen is ejtjük ki a szavakat, amit az előbb is mondtam, hogy ők nem használják ezt a hosszú, ékezetes ó betűt. Meg itt szerintem jelentősen több a csúnyaszó-használat, mint nálunk, ezt megfigyeltem már régebben (2000, Nagyberég, jogi asszisztens).

Az adatközlőknek arra a kérdésre is válaszolniuk kellett, hogy előfordult-e velük, hogy magyarországiak valamilyen megjegyzéssel illették a nyelvhasználatukat. A válaszadók 88%-ával előfordult, hogy a magyarországiak megjegyzést tettek a nyelvhasználatukra, az esetek többségében azonban ezek a megjegyzések, az adatközlők véleménye alapján, nem voltak negatívak, sőt néhányan úgy vélekedtek, hogy a magyarországiak pozitív értelemben érdekesnek tartják a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatát.

(12) TM: Előfordult veled olyan, hogy valamilyen nehézségbe ütköztél a nyelvhasználatod miatt egy magyarországi beszélővel?

AK: Ez számtalanszor előfordul. Inkább az egyetemen, itt a koliban nem, mert itt mindenki határon túli, mindenki úgy beszél, ahogy akar, deviszont az egyetemen sokszor észreveszem magamon, hogy ezt-azt nem így kellett volna kimondanom, mert lehet, hogy egyáltalán nem értik, meg most is volt egy szóbeli vizsgám, és a tanár vizsga után azt mondja nekem, hogy: „Ön véletlenül, nem Kárpátaljáról való?”, mondom de, erre ő, hogy: „hát nagyon hallani azt a tájszólást.” Nem tehetek róla, ezt így el kell fogadni (nő, Királyháza, ökológia).

(13) TM: Előfordult veled kárpátaljai magyarként, hogy valamilyen nehézségbe ütköztél a nyelvhasználatod miatt egy itteni, magyarországi beszélővel?

AK: Igen, voltak olyan szavak, amiket ők nem éretek meg, merthogy nekem fel sem jutott az, hogy az ukránból lett átvéve.

TM: Eszedbe jut néhány példa?

AK: Hát a *pápká*, a *szkocs*, a *bulocska*, a *szitka*, tehát hogy ők ezeket nem értik.

TM: És mi volt a reakciójuk, amikor ilyen szavakat hallottak tőled?

AK: Ha ezt boltban mondtam, akkor néztek egyet, de a barátnőim megkérdezték, hogy mi az, meg hogy mondtam el akkor magyarul, és most már ők is tudnak ilyen szavakat.

TM: Nem érzed, hogy emiatt negatívabban viszonyulnak hozzád, hogy ilyen szavakat használasz?

AK: Nem, egyáltalán. Ők érdeklődnek ezek iránt, hogy én hogy beszélek, meg ilyesmi (nő, Kisgejőc, biomérnök).

Ezt követően olyan kérdéseket tettem fel a hallgatóknak, amelyekkel feltárhattam a nyelvi attitűdjüket mind a kárpátaljai, mind a magyarországi magyar nyelvhasználatra vonatkozóan. Megkérdeztem az adatközlőktől, hogy szerintük hol beszélnek szebben magyarul, Magyarországon vagy Kárpátalján. Voltak olyan válaszadók, akik szerint a magyarországiak szebben beszélnek magyarul. Főleg azok a válaszadók gondolták így, akik érzékelik anyanyelvváltozatuk nyelvjárásiasságát. Ezt példázza az alábbi interjúrészlet.

(14) TM: Neked kiknek a nyelvhasználata tetszik jobban, a magyarországiaké vagy a kárpátaljai magyaroké?

AK: Hát ez a magyarországi szebb. Az otthoni a *la*, meg nem tudom, mindig ahogy hazamegyek, rögtön visszaveszem azt a beszédet (nő, Csongor, kémia).

(15) TM: Kiknek a nyelvhasználata tetszik jobban, a magyarországiaké vagy a kárpátaljai magyaroké?

AK: Az ittenieké szebb. Én is szeretnék így beszélni, de nem nagyon sikerül, és ha kis időt otthon töltök, akkor megint átveszem teljesen az otthoni beszédet. Ha otthon vagyok, akkor nem zavar, csak itt (nő, Nagydobrony, közösségsszervező).

Ezzel ellentétben nagyobb arányban fordultak elő olyan válaszok, amelyek egyértelműen a kárpátaljai magyar nyelvhasználat pozitív megítélésére utaltak. Az adatközlők 61%-a azt válaszolta, hogy a kárpátaljai magyarok szebben beszélnek magyarul a magyarországi magyaroknál.

(16) TM: Szerinted hol beszélnek szebben magyarul, Magyarországon vagy Kárpátalján?

AK: Úgy gondolom, hogy Kárpátalján, mert azért egy picit látszik a különbség szerintem. Itt olyan sok a szleng, hogy is mondjam, ezek a cukimuki szavak, mint a szupcsi, kicsi stb. De az sem tetszik, hogy sokan olyan sok idegen szót használnak, hogy néha nem is értem. Úgy gondolom, hogy mi egyszerűen beszélünk, de szépen és érthetően, és szerintem még tisztelet tudóban is (nő, Beregszász, néprajz).

(17) TM: Neked kiknek a nyelvhasználata tetszik jobban, a magyarországiaké vagy a kárpátaljai magyaroké.

AK: Nekem egyértelműen a kárpátaljai magyaroké. Persze nem úgy értem, hogy a magyarországiak nem beszélnek szépen, de azért eléggé más, és nekem az otthoni jobban tetszik.

TM: Meg tudnád ezt magyarázni példán keresztül?

AK: Igen. A magyarok mindent rövidítenek, például: ubisali, kövi, tali, jó nálunk is beszélnek így, de itt szinte csak így hallom ezeket a szavakat. Akkor még azt is észrevettem, hogy itt sokkal több csúnya szót használnak, nálunk csak akkor, ha idegesek az emberek, de itt csak úgy egy átlagos, hétköznapi beszélgetés közben is. A másik véglet meg az, amikor már valaki túl úriasan beszél, az már kicsit olyan színpadias. De ezzel nem azt akarom mondani, hogy nálunk mindenki tökéletesen szépen beszél, csak ha így általánosan kell véleményt alkotnom, akkor nekem a kárpátaljai szebb (nő, Beregszász, gyógytornász).

Összefoglalás

Az adatközlők válaszai alapján elmondható, hogy az anyanyelven tanulás, a másodnyelvi kompetenciák, illetve a másodnyelvhez kapcsolódó attitűdök jelentős szerepet játszanak a tanulmányi célú mobilitásban. A hallgatók többsége számára fontos, hogy anyanyelven tanuljon, és a jövőben az anyanyelvén kamatoztassa tudását. A kutatásba bevont személyektől kapott adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a kárpátaljai magyar fiatalok nagyobb része nem tud ukránul, és nem is motiváltak abban, hogy elsajátítsák az ukrán nyelvet. Ezek az eredmények igazolják, hogy a nyelvi attitűdök alakulását társadalmi okok is befolyásolják, mivel egy adott nyelvről, a nyelvet beszélő személyhez vagy közösséghez való viszonyunk alapján is vélekedhetünk.

A kutatásban részt vevő adatközlők véleménye alapján azt lehet megállapítani, hogy észreveszik a különbségeket a kárpátaljai magyar és a magyarországi magyar nyelvhasználat között. Minden megkérdezett fel tudott sorolni példákat erre vonatkozóan. A legtöbben a legészrevehetőbbként az orosz/ukrán kölcsönshasználatot említették, ezt követően a nyelvjárási jelenségek gyakoribb előfordulását a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban. Több esetben felmerült továbbá az is, hogy a magyarországiak több szlengszót és trágár szót használnak a kommunikáció során, mint a kárpátaljai magyarok. Ezzel a kutatás elején felállított 1. hipotézis beigazolódott: amint azt a korábbi kárpátaljai magyar kutatások is feltárták, különbségek figyelhetők meg a magyarországi és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat között, és ezt az általam megkérdezett hallgatók is észrevették, illetve példákkal is alátámasztották a véleményüket.

Az adatközlők válaszai alapján az is megállapítható, hogy a megkérdezettek pozitívan vélekednek a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. Bár voltak olyan válaszadók, akiknek a magyarországiak nyelvhasználata tetszik jobban, de a válaszadók nagyobb része a kárpátaljai magyar nyelvhasználatot preferálja a magyarországival szemben, annak ellenére is, hogy a legtöbb adatközlő be tudott számolni olyan esetről, amikor magyarországi magyarok valamilyen megjegyzéssel illették az ő nyelvhasználatukat. Ezek a megjegyzések azonban az esetek többségében nem voltak negatívak. A megkérdezett hallgatóktól kapott válaszok alapján tehát az rajzolódik ki, hogy esetükben igen erős a kárpátaljai kötődés annak ellenére is, hogy különböző okokból Magyarországon folytatják a tanulmányaikat. Összességében tehát pozitívan vélekednek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról, az anyanyelvváltozatokról, ugyanakkor próbálnak tudatos nyelvhasználókká válni: a magyarországi magyarok körében igyekeznek a nyelvhasználatukat a magyarországiakéhoz igazítani, viszont a kárpátaljai magyarok körében visszaváltak a kárpátaljai magyar nyelvhasználatra, ami erősíti a közösségi összetartozást. Ez a helyi nyelvváltozat presztízsének, megmaradásának kedvez.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Benő Attila (2022): Magyar nyelvváltozatok a Kárpát-medencében. A nyelvi háttértalanítás eredményei és további feladatai. In: Karmacsi Zoltán – Márku Anita–Máté Réka (szerk.): A határ mint konvergáló és divergáló tényező a nyelvben. Termini Egyesület. Törökbálint. 27–50.
- Cseresnyési László (2004): Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Csernicskó István (1998): A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest.
- Csernicskó István (2004): A magyar nyelv kárpátaljai helyzetéről. Magyar Tudomány 4: 473–480. http://real.mtak.hu/25146/1/jav_csernicsko_matud.pdf (Letöltés: 2018. 11. 19.)
- Csernicskó István (2008): Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: Fedinec Csilla (szerk.): Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományos-ság Külföldön Elnöki Bizottság. Budapest. 153–170.
- Csernicskó István szerk. (2003): A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba. PoliPrint Kft. Ungvár.
- Csernicskó István – Soós Kálmán (2002): Gyorsjelentés – Kárpátalja. In: Mozaik 2001. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet. Budapest. 91–135.
- Csernicskó István–Szabó Mihály Gizella (2010): Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In: Bitskey Botond (szerk.) Határon túli magyarság a 21. században. Köztársasági Elnöki Hivatal. Budapest. 167–198.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes (2018): Kreatív-produktív módszerek és kvalitatív szövegelemzés a poétikai kutatásban. In: Domonkosi Ágnes–Simon Gábor (szerk.): Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban. Linceum Kiadó. Eger. 113–137.
- Dudics Lakatos Katalin (2015): A nemek és a nyelvjárási attitűd összefüggéseiről egy kérdőíves felmérés tükrében. In: Márku Anita – Hires-László Kornélia (szerk.): Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból. Autdor-Shark. Ungvár. 34–43.
- Dudics Lakatos Katalin (2019): Kárpátaljai magyar pedagógusok nyelvjárási attitűdjének alakulása két felmérés eredményei alapján (2008–2018). Magyar Nyelvjárások 57: 123–134.
- Dudics Lakatos Katalin (2020): Kárpátaljai magyar pedagógusok és tanítványaik metanyelvi ismereteiről. Magyar Nyelvjárások 58: 165–173.

- Dudics Lakatos Katalin (2021): Kárpátaljai magyar iskolások nyelvjárási attitűdjének alakulása egy megismételt kérdőíves gyűjtés alapján. *Magyar Nyelv* 117: 346–354.
- Ferenc Viktória (2015): Kik lesznek a jövő pedagógusai? – egyéni tényezők és intézményi hatás a kárpátaljai magyar nyelvű pedagógusképzésben. *Kisebbségkutatás* 4: 89–123.
- Ferenc Viktória – Séra Magdolna (2013): Kárpátalja – Ukrajna. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Pillók Péter (szerk.): *Mozaik2011 – Magyar Fiatalok a Kárpát-Medencében. Kutatási Jelentés. Belvedere. Szeged–Budapest.* 85–138.
- Fishbein, Martin – Ajzen, Icek (1975): *Belief, attitude, intention and behaviour. An introduction to theory and research.* Reading, MA: Addison-Wesley [ebből magyarul olvasható: 222–244, 253–255, *Az attitűd információs alapjai.* In: Hunyady György (szerk.) 1984. *Szociálpszichológia.* Gondolat Kiadó. Budapest. 175–210].
- Gal, Susan (1991): Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio* 1/1: 66–76.
- Gazdag Vilmos (2021): Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban. *Termini Egyesület. Törökbálint.*
- Grin, François (2013): Language Policy, Ideology, and Attitudes. In: Bayley, Robert–Richard Cameron–Ceil Lucas (szerk.) *The Oxford Handbook of Sociolinguistics.* University Press. Oxford. 629–650.
- Juhász Valéria (2009): A MaxQDA szövegelemző program. In: Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar nyelv mint európai világnyelv. MANYE XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus.* Balassi Intézet. Budapest.
- Karmacs Zoltán (2009): Nyelvi attitűd: gyengítő és erősítő tényezők Kárpátalján a magyar nyelv esetében. In: Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 415–422.
- Kiss Anita (2022): Kárpátaljai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók nyelvhasználatához és nyelvi változatossághoz kapcsolódó attitűdjei. *Monográfia.* IMI Print Kft. Nyíregyháza.
- Kiss Jenő (1995): *Társadalom és nyelvhasználat.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő (2002): *Társadalom és nyelvhasználat.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Lakatos Katalin (2006): A nyelvjárások megítélése kárpátaljai iskolások körében. *Magyar Nyelvjárások* 45: 97–104.
- Lakatos Katalin (2010): Kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudata és attitűdje. *PhD-értekezés.* ELTE. Budapest.

- Ludányi Zsófia (2020): Nyelvi ideológiák és kvalitatív szövegelemzés a nyelvi tanácsadói diskurzusokban: esettanulmány. In: Bölskei Andrea – Heltai János Imre (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben. IV. Szociolingvisztika, névtan, nyelvtörténet. (A MANYE Kongresszusok Előadásai 14.)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Márku Anita (2013): „Po zákárpátszki”. Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben. „Líra” Poligráfcentrum, Ungvár.
- Márkus Zsuzsanna (2014): Eljönni. Itt lenni. És visszamenni? A határon túli magyar hallgatók a magyarországi munkaerőpiacon. *Educatio* 23/2: 312–319.
- P. Lakatos Iлона (szerk.) (2002): *Mutatványok a hármashatár menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.
- Sándor Klára (1999): Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Galgóczi László (szerk.) *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció*. JGYF Kiadó. Szeged. 133–171.
- Sándor Klára (2016): *Nyelv és társadalom. Krónika Nova*. Budapest.
- T. Károlyi Margit (2002): A nyelvi tudatosság és attitűd vizsgálata a beregszászi főiskola hallgatóinak különböző csoportjaiban. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen. 329–338.
- Teperics Károly (2017): Tanulmányi célú nemzetközi migráció jelensége, jelentősége Debrecenben. *Debreceni Szemle* 25: 82–102.
- Trudgill, Peter (1974): *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Trudgill, Peter (1997): *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF. Szeged.

KÜLÖN, KÖZÖS AKARATTAL: FEHÉR FAJVÉDŐK ÉS FEKETE NACIONALISTÁK ÉRINTKEZÉSI PONTJAI AZ 1960-AS ÉVEK ELEJÉNEK AMERIKÁJÁBAN

1.

„A muszlimokat ugyanúgy üldözik, mint a Náci Pártot [...] és sok mindenben együtt dolgozunk velük” – jelentette ki a The Los Angeles Examiner 1963. május 7-i száma szerint George Lincoln Rockwell (1918–1967), az Amerikai Náci Párt – American Nazi Party, ANP (1966 után: National Socialist White People’s Party) – vezetője, amikor ellátogatott Los Angelesben a fekete nacionalista vallási-politikai szervezet, a Nation of Islam – NoI – tagjai elleni per helyszínére (FOIA: Rockwell, George L.-HQ-2: 50). Meghökkenítő kijelentés a korabeli amerikai közélet közismerten Hitler-rajongó, fehér szupremácista figurájától, aki írásaiban és beszédeiben is rendre csak niggereknek nevezte az USA afroamerikai lakosságát, akikkel kapcsolatban nem csinált titkot abbéli meggyőződéséből, hogy szellemileg, erkölcsileg egyaránt alacsonyabb rendűeknek tartja őket a fehérénél. Mielőtt szót ejtenénk arról, vajon miféle együttműködésre gondolhatott a pártja és a fekete muszlimok között, ugorjunk vissza az időben az ANP és a NoI közös történelmének kezdetéhez, amely 1963 tavaszát megelőzően mintegy két évvel korábbra datálható.

1961. június 25-én a Nation of Islamnak a washingtoni Uline Arénában tartott gyűlésére érkező mintegy nyolcezer fekete amerikai kikerekedett szemmel bámult arra a komplett náci maskarába öltözött húsz fehér aktivistára, akik George Lincoln Rockwell vezetésével az ANP képviselőjében tiszteletüket tették a rendezvényen. Rockwell készségesen válaszolt a fekete újságírók kérdéseire, akiknek kifejtette, hogy teljes mértékben egyetért a NoI programjával (Schmaltz 1999: 120). Az összegyűlték elsősorban annak a férfinak a beszédéért zárandokoltak el az ország különböző részeiből, akit Rockwell, a tőle telhető legnagyobb elismerésként, „a feketék Adolf Hitler”-ének nevezett (Simonelli 1999: 50): a NoI teljhatalmú vezetőjének, Elijah Muhammadnak (1897–1975) a szónoklatát kívánták meghallgatni. Ő végül betegség miatt távol maradt a gyűlésről, a közönséget azonban teljes mértékben kárpótolta a fekete muszlimok új csillaga, Malcolm X tiszteletes (1925–1965) „Szeparáció vagy halál” címmel megtartott gyűjtő hatású beszéde.

Az esemény méltán vívta ki Rockwell csodálatát: a nyolcezer fős tömeg nagyságrendileg felülmúlta a Náci Párt rendezvényein az idő tájt rendszerint

összeverődött szimpatizánsok számát. A jól öltözött fekete muszlimok fegyelmettsége és rajongása is imponáló volt számára, Malcolm X beszédében pedig megtalálni vélte azt az üzenetet, ami számára fontos volt. Elismerését egy 20 dolláros adomány formájában fejezte ki, amit a szónok a kamerák előtt köszönt meg neki (Malcolm X Thanks...). Rockwell a rendezvényt követően azt nyilatkozta egy tv-riporternek, a muszlimok kérték, hogy tartson ő is beszédet. Ez a kijelentés egyáltalán nem felelt meg a valóságnak, de pontosan nyolc hónappal később, 1962. február 25-én a Nation of Islam tizenkét ezres chicagói gyűlésén teljesült a kívánsága.

Rockwell közvetlenül Malcolm X és Muhammad után kapott szót; felszólalásában többek között a fehéreket és feketéket egyaránt kizsákmányoló zsidókról beszélt, és feltette a költői kérdést a hallgatóságának: a néger szervezeteknek vajon szükségük van-e zsidó vezetésre. Egybehangzó „nem” volt a muszlimok válasza. *„Tudjátok, hogy mi niggereknek hívunk titeket. De nem szeretnétek inkább őszinte fehér emberek véleményével szembesülni, akik a szemetekbe mondják azt, amit a többiek a hátatok mögött mondogatnak? Tényleg nyerhettek azzal valamit, ha egy csapat gyáva fehér sunyi figurával üzleteltek? A sárga-liberálisokkal, akik azt mondják, hogy szeretnek benneteket, egyébként pedig úgy rekesztenek ki titeket, ahogy csak tudnak. Én nem félek elétek állni és elmondani nektek, hogy gyűlölöm a fajkeveredést, és életem végéig harcolni fogok ellene. De ugyanakkor minden tőlem telhetőt megteszek, hogy segítsék a tiszteletreméltó Elijah Muhammadnak megvalósítani a saját földetekre vonatkozó tervét Afrikában. Elijah Muhammadnak igaza van – szeparáció vagy halál!”* (Schmaltz 1999: 133–134.)

Elijah Muhammad két hónappal később így viszonzta a Náci Párt vezetőjének szavait: *„Rockwell úr [...] jól beszélt. [...] Nem azt kéri, hogy kövessük őt. Ő helyeselte az önmagunkért való kiállásunkat. [...] Más fehér ember nem akarja, hogy kiálljatok magatokért. [...] Mit érdekel minket, hogy ők fehérek-e? Ha az igazat mondják nekünk, mit érdekel minket? Egyszerűen megtapsoljuk őket!”* (Schmaltz 1999: 134.)

Az eddig elmondottak alapján sejthető, mi az, ami a Nation of Islam meghatározó alakjainak nézetei közül Rockwell érdeklődését mindenekelőtt felkeltette. Mielőtt részletesebben kitérnénk Malcolm X-nek és Elijah Muhammadnak az afroamerikaiak elkülönülésével kapcsolatos kijelentéseire, meg kell jegyezni, hogy az Amerikai Náci Párt főhrere hajlamos volt tendenciózusan, saját elvárásainak megfelelően interpretálni a NoI vezetőinek szavait, összesmosva azokat más fekete politikusok gondolataival.

2.

Nem a fekete muszlim vezetők voltak az elsők, akik zászlajukra tűzték az afroamerikai lakosság szeparációjának programját, illetve akik ezen program mentén

megkísérelték az ellenséggel való *modus vivendi* kialakítását. Rockwellnek a NOI gyűlésein való felbukkanása előtt négy évtizeddel, 1922 júniusában a Universal Negro Improvement Association and African Communities League (UNIA) alapítója, Marcus Garvey (1887–1940) rövid, kétórás eszmecserét folytatott Atlan-tában a nem sokkal korábban, 1915-ben újjászervezett Ku Klux Klán akkori vezetőjével, Edward Young Clarke-kal.

Garvey az akkor már évszázados előzményekre visszatekintő, ugyanakkor csak szerény eredményeket felmutató „Vissza Afrikába” mozgalom propagátora-ként vált ismertté, aki részben a rövid életű Black Star Line hajózási társaság el-nőkeként igyekezett megvalósítani idealista elképzeléseit. Ezen túlmenően arra a meggyőződésre jutott, hogy a feketéknek ugyanúgy el kell utasítaniuk a „fajkeve-redést”, a vegyes házasságokat, mint ahogy a KKK is teszi, hiszen a Klán erősza-kos fellépéseinek, a déli államokban a lincskultúra virágzásának a fő oka ezekben a jelenségekben volt keresendő. A megoldás Garvey szerint ebből következően nem az integráció erőltetése, hanem pont ellenkezőleg, a fekete és fehér lakosság elkülönülése lehetett, egy faji háború elkerülése érdekében (Rolinson 2007: 144).

Garvey nézetei a fehér fajvédők ideológiájával nem voltak éppen összebékíthetetlenek, a „Vissza Afrikába” jelszava szépen rímelt a fehér Amerika köve-telésére, így akár magától értetődőnek is tekinthetnénk, hogy az UNIA vezetője egy személyes találkozó formájában próbált közös nevezőre jutni a Klánnal. A helyzet azonban nem volt ennyire egyszerű. Egyes déli államokban a feketékkel szembeni erőszak ebben az időszakban nemegyszer az UNIA helyi vezetői, akti-vistái elleni támadások formájában nyilvánult meg, 1920-ban pedig a szervezet Key westi (Florida) zászlóbontását a Ku Klux Klán ottani megalakítása követte egyfajta ellenlépésként (Martin 1986: 345). Éppen ezért Garvey szándéka Clarke invitálásának az elfogadásával az volt, hogy világossá tegye a Klán számára az UNIA céljait, a konfliktusok jövőbeni elkerülése érdekében.

Amiben mindenképpen sikerült közös nevezőre jutnia a két vezetőnek, az a „faji tisztaság” kérdése volt. Amikor Garvey, az „erőszaktevő néger” toposzára rákontrázva megkérdezte Clarke-tól, hogy mi a véleménye a fekete nőket meg-erőszakoló fehér férfiakról, a Klán-vezér ezt válaszolta: *„ugyanúgy ellenezzük ezt, ahogy egy önmagára adó néger is és mi a faji tisztaság, különösen a fehér faj tisztaságának megőrzése érdekében jöttünk létre, s ezért nem szeretnénk önökre kényszeríteni azt, amit mi sem akarunk elfogadni önöktől”*, továbbá: *„szimpatizálnék minden olyan néger szervezettel, amely a néger faj integritásának megő-rzésére törekedne, ahogyan a fehér szervezetek is igyekeznek megőrizni a fehér faj integritását”* (Rolinson 2007: 144).

A találkozót követően mindkét félre éles kritika áradata zúdult. Garvey-t tá-madások érték olyan afroamerikai integrációpárti vezetők részéről, mint William Edward Burghardt Du Bois vagy Asa Philip Randolph (utóbbi egyenesen a „Klán néger vezetőjének” aposztrofálta őt: Martin 1986: 346), Clarke pedig az év végén

távozott a KKK éléről. Évtizedekkel később viszont George Lincoln Rockwell az 1961-ben megjelent *This Time the World* című könyvében mint a fehér és fekete fajvédők közös ügyének nagy harcosáról emlékezett meg Garvey-ről, elismerően szólva az afroamerikaiak „hazatérése” érdekében kifejtett erőfeszítéseiről. Szerinte zsidó összeesküvés futtatta zátonyra az UNIA vezetőjének terveit, hiszen a zsidóknak szükségük van az általuk politikailag és gazdaságilag egyaránt kizsákmányolt, szegény és iskolázatlan feketék szavazataira az USA fehér társadalma fölött gyakorolt hatalmuk fenntartásához – ezért nem engedhették meg az Afrikába való visszatérésüket (Rockwell 1963: 429–430).

Rockwellnek a fehér fajvédők őszinteségével kapcsolatban a NoI 1962-es gyűlésén elmondott szavai lényegében Garvey egykori véleményét visszhangozták, amely szerint a KKK és a többi hasonló csoportosulás nagyobb barátai a feketéknek, mint az egyéb, képmutató fehér szervezetek, illetve hogy minden fehér ember voltaképpen potenciális Klán-tag. (Lásd még Malcolm X elhíresült hasonlatát: „*a fehér konzervatívok nem barátai a négernek... De legalább nem csinálnak titkot belőle. Olyanok, mint a farkasok; kimutatják a foguk fehérjét, így egy néger mindig tudhatja, hányadán áll velük. A fehér liberálisok rókák, akik szintén viczorognak, de mosolygást színlelnek*”; Gardell 1996: 272–273). A következő fejezetben azt tekintem át röviden, hogy igaza volt-e Rockwellnek, amikor Elijah Muhammad és Malcolm X alakjában Marcus Garvey munkásságának folytatóit és reménye szerint beteljesítőit vélte felismerni.

3.

Kétségtelen, hogy Muhammadék sok tekintetben Garvey szellemi nyomvonalán haladtak tovább, amikor a „sem szegregáció, sem integráció” álláspontjára helyezkedve megfogalmazták az USA afroamerikai népessége területi elkülönülésének igényét. Malcolm X számos megszólalásában kifejtette a Nation of Islammal való szakítását megelőzően, hogy a feketék integrációját célzó politikát, mint egy valódi problémára adott hamis választ, a szegregációhoz hasonlóan elutasítja (lásd pl. egy 1963 májusában adott rádióinterjút: Carson 2012: 241). Ugyanakkor Garvey és Elijah Muhammad, illetve Malcolm X koncepciója a lényeg tekintetében alapvetően tért el egymástól: utóbbiak nem az afrikai „őhazába” kívánták visszavezetni az afroamerikaiakat, hanem az USA területén kívántak létrehozni egy önálló, fehér konzervatív/fajvédő farkasoktól és liberális rókáktól egyaránt mentes fekete államot valahol az ország déli részén. Viszont Garvey-hez hasonlóan ők is megpróbálták megszerezni elképzelésükhöz a Klán vezetőinek támogatását, akikkel legalább egy alkalommal leültek tárgyalni, az Amerikai Náci Párttal való kapcsolatfelvételt megelőzően mintegy fél évvel.

Nincsenek részletes információink a Ku Klux Klán és Malcolm X között 1960 végén vagy 1961 elején, Georgiában lezajlott találkozón elhangzottakról.

Az FBI-akták szerint a fő téma a létrehozandó fekete állam terve volt. Malcolm X egy, már a Nation of Islamból való távozását követően, 1965 februárjában tartott New York-i gyűlésen „*There is a worldwide revolution going on*” címmel megtartott beszédében azt állította, hogy a KKK Georgiában vagy Dél-Karolinában juttatott volna területet a NoI számára. Ekkor már szégyenletesnek gondolta saját szerepvállalását ebben az ügyben, és arról is beszámolt, hogy „*a találkozó napjától kezdve a Klán nem konfrontálódott a fekete muszlim mozgalommal Délen*” (Carson 2012: 26, 202, 382; Perry 1990: 123, 135). (A találkozó időpontja bizonytalan: az FBI aktájában konkrét dátumként 1961. január 28. szerepel, Malcolm X a beszédében, illetve az ezt követően tartott sajtótájékoztatón, tehát egymás után kétszer is 1960 decemberét említette. Az FBI irataiban a tervezett állam helyszínéül Észak-Karolina olvasható Georgia és Dél-Karolina helyett.)

Malcolm X-nek a Ku Klux Klánnal megkötött „békére” tett utalása felfedi, hogy ha Elijah Muhammad az USA területéből kihasított önálló fekete állam létrejöttét illetően túl sok reményt nem táplálhatott is, a KKK-val való tárgyalásoknak, akárcsak egykor Marcus Garvey, úgy most az ő részéről voltak ennél sokkal gyakorlatiasabb indokai is: az 1960-as évek elején a felívelő polgárjogi mozgalomra adott egyre erőszakosabb reakciók közepette létkérdésnek tekintette, már csak a fekete muszlimok számbeli kisebbsége miatt is, a fehér fajvédőkkel való háború elkerülését Délen (Clegg III, 2014: 154). Malcolm X szerint a megállapodás immunitást biztosított a NoI számára egészen addig, amíg ők megmaradtak a faji elkülönülés ideájának a talaján (Goldman 1979: 253).

Ami a Rockwell-lel való kokettálást illeti: az ANP-nek sohasem sikerült tömegszervezetté válnia, a párt tagsága a csúcsidőszakban is néhány száz főre volt tehető csupán, megnyilvánulásaik pedig inkább voltak tekinthetőek PR-akciónak, mintsem komolyan vehető fenyegetéseknek, ezért a nációkkal való megegyezési kényszerről nem igazán lehet beszélni. C. A. Clegg szerint Muhammad egyfajta mumusként használta Rockwellt, akinek megnyilatkozásait fehér többségi véleményként igyekezett interpretálni, ily módon is próbálva minél több feketét beterelni a Nation of Islam védőszárnyai alá (Clegg III, 2014: 154). Emellett az ANP-vel való rövid életű barátkozás is alkalmas eszköznek tűnhetett a NoI tárgyalókészségének hangsúlyozására a fehér fajvédők irányába.

4.

„*Most találkoztam Amerika legkülönlegesebb fekete emberével: a tiszteletreméltó Elijah Muhammaddal, a Nation of Islam vezetőjével. Meglepődtem, amikor kiderült, mennyire egyetértünk egyes kérdésekben; ők úgy gondolják, hogy a feketéknek el kellene hagyniuk ezt az országot és vissza kellene menniük Afrikába vagy máshova. És mi is így gondoljuk. Ők azt akarják elérni, hogy a fekete férfiak hagyják békén a fehér nőket, és hogy a fehér férfiak hagyják békén a fekete nőket;*

és mi is ezt akarjuk. A tiszteletreméltó Elijah Muhammad és én kidolgoztunk egy kölcsönös segítségnyújtási megállapodást [...]. El tudod képzelni, hogy az Amerikai Náci Párt gyűlését a Union Square-en Elijah Muhammad hűséges fekete rohamcsapatának tömör falanxa védi a zsidó heccelőktől? Oi, oi, oi, oi!”

George Lincoln Rockwellnek az ismert polgárjogi harcos, az 1961-es Freedom Ride-kampány egyik kezdeményezője, James Farmer kezéhez „kiszivárgott” levele alapján (Farmer 1998: 226) – akárcsak az 1962-es NOI-gyűlésen elmondott beszédéből kiindulva – könnyen arra a megállapításra lehetne jutni, hogy Rockwell nem volt teljesen tisztában a Nation of Islam vezérének valódi céljaival. Ez azonban nyilvánvalóan nem így volt. Más megnyilatkozásaiból egyértelműen kiderül, hogy pontosan tudta, Muhammad és Malcolm X nem Marcus Garvey Afrika partjai felé tartó hajóira kívánta fekete testvéreit felterelni. Az 1961. június 25-i rendezvényen az újságírók előtt a támogatása mellett nem hallgatta el az ő és Muhammadék koncepciója közti alapvető különbséget: „ők Amerikából akarnak egy darabot, én meg inkább azt szeretném, ha Afrikába mennének” (Schmaltz 1999: 120). A *This Time the World* lapjain, a Garvey-ről szóló fejtegetéseket közvetlenül követően arról értekezik, hogy ő akár támogatni is tudná az USA területén létrehozandó fekete állam terveit, ha nem lenne jobb megoldás a „négerproblémára”, a fehér faj elkorcsosulásának megállítására – de szerencsére van. A feketék Afrikába való visszaköltözését az Egyesült Államok anyagilag is támogathatná: azokat az összegeket, amelyeket eddig többek között a polgárjogok kiterjesztésére költöttek el, egy modern, iparosodott afrikai nemzet felépítésére kellene fordítani. És Elijah Muhammad lenne az a megfelelő vezető, aki ezt a vállalkozást az afroamerikaiak részéről levezényelhetné (Rockwell 1963: 430–433).

Rockwellnek a fehér árja Amerikáról megálmodott mozaikfreskójának ez volt az utolsó, helyére kívánczó darabkája: a szeparáció programjának a feketék migrációja révén való megvalósítása. Valószínűleg nem tűnt számára lehetetlen feladatnak Muhammad és Malcolm X meggyőzése, hiszen oly sok más kérdésben azonos állásponton voltak: a fajkeveredés és az integráció elutasítása, a fehér és fekete népesség szeparációjának igénye közös platformra helyezte őket, már csak arra kellett volna rávenni a fekete muszlimokat, hogy ne az Egyesült Államok területén akarják felépíteni országukat. Ehhez kívánta őket megnyerni Rockwell a gyűléseiken való megjelenéseivel is (FBI 1965: 62).

A Náci Párt vezetőjét nagy álma, a „négerkérdés” megoldása mellett sokkal önösebb célok is vezették a Nation of Islammal való kapcsolatfelvétel során. Említettem, hogy az ANP-nek sohasem sikerült nagy tömegeket megmozgatnia: ez igaz volt mind a tagság, mind a nyilvános megmozdulásaikon megjelent szimpatizánsok száma tekintetében. Ha Rockwell a pártszervezés terén (más korábbi vállalkozásaihoz hasonlóan) alapvetően kudarcot vallott is, ahhoz volt némi érzéke, hogy nézetei és akciói számára médiajelenlétet biztosítson. Amire már csak a

mainstream politikai céljai megvalósítása érdekében is szüksége volt: 1965-ben beszállt a virginiai kormányzóválasztó versenybe (amelyen végül 1,1 %-os eredményt elérve, mintegy 5700 szavazattal az utolsó helyen végzett; Hunter 1972: 21). Rockwell nem hirtelen jött elhatározásból döntött a megmérettetésről. Már 1962-ben úgy foglalta össze egy lap számára politikai terveinek menetrendjét, hogy a virginiai kormányzóválasztást követően az ANP képviselőket és szenátorokat juttat Washingtonba, majd jöhet az 1972-es elnökválasztás... (Schmaltz 1999: 165). A fekete muszlimokhoz való közeledési kísérletének s a számukra tett „ajánlatának” kétségtelenül volt egy olyan üzenete, hogy a pártvezér képes elrugaszkodni a nyers fajgyűlölet talajáról és politikailag értékelhető programokat megfogalmazni. Az integrációellenes fekete szervezetek képviselőivel való közös szereplés nem a Noi 1961-es gyűlésén tett első látogatásával vette kezdetét: még 1959-ben, a Náci Párt alapításának évében együtt fotózkodott Marcus Garvey egyik követőjével; a képet felhasználta a *We Challenge the Jews!* címmel megjelent korabeli pamfletjéhez (Schmaltz 1999: 51).

Rockwell a polgárjogi mozgalom akcióinak, így a James Farmer-féle CORE-hoz (Congress of Racial Equality) kötődő, 1961-es Freedom Ride megtrollkodásával is igyekezett a személye és pártja felé irányítani a sajtó figyelmét. A többségükben középkorú afroamerikaiakból és fehérekből álló első freedom ridek, összesen tizenhárman 1961. május elején azzal a céllal szálltak távolsági buszokra, és utaztak át a déli államokon New Orleans mint tervezett végállomás felé tartva, hogy teszteljék, sikerült-e a gyakorlatban érvényt szerezni a Legfelsőbb Bíróság azon korábbi határozatainak, melyek alkotmányellenesnek nyilvánították a szegregáció alkalmazását az államközi buszjáratokon. Több államban brutális erőszakot váltott ki a Klán-tagokkal megerősített helyi lakosság részéről a kezdeményezés, az alabamai Annistonban pedig kis híján tömegkatasztrófához vezetett, amikor a felhergelt tömeg rágyújtotta az utasokra a buszt (Farmer 1998: 195-től).

A Náci Párt tagjai – Rockwell vezetésével – a gyűlölet buszt vetették be a polgárjogi aktivisták által igénybe vett járművekkel szemben. Május végén mintegy egy egytucatnyian Washingtonból szintén New Orleans felé vették az útjukat egy Volkswagen kisbusszal, melyen a következő, némileg ironikus felhangú feliratokat helyezték el: „*Lincoln Rockwell's Hate Bus*”, valamint „*We Do Hate Race Mixing*” (gyűlöljük a fajkeveredést). Bár Rockwell az indulás előtt sajtótájékoztatón jelentette be az akciót, a remélt érdeklődés a lapok részéről ezúttal elmaradt (Schmaltz 1999: 116–117; Simonelli, 1999: 49). George Lincoln Rockwell médiaszereplői pályafutásának a csúcsára kétségtelenül halála előtt egy évvel, 1966 áprilisában jutott el, amikor a Playboy magazin egy terjedelmes, „összinte” beszélgetést közölt vele. A Malcolm X életrajzírójaként (és utóbb a Gyökerek szerzőjeként) ismert Alex Haley által készített interjúban a pártvezér részletesen kifejtette véleményét a zsidókról, a feketékről, a meg nem történt holokausztról, a fajkeveredés veszélyeiről és egyéb kedvenc témáiról (Haley 1966).

5.

A fentebb leírtak nem jelentik azt, hogy Rockwellnek pusztán néhány címlapfotó vagy hangzatos szalagcím miatt lett volna szüksége a Nation of Islam vezetőjével való kapcsolatápolásra. Jó néhány megnyilatkozása jelzi, hogy (legalábbis 1964-ig) nagy reményeket fűzött Elijah Muhammadhez, akit valóban megnyerhetőnek tartott saját terveihez. Az ebben az időben keletkezett írásaiban a legnagyobb elismerés hangján beszélt róla: „[...] *Elijah Muhammad a föld legalacsonyabb rendű emberei – lusta, részeges, koszos, mocskos szájú, tisztátalan gondolkodású csavargók és bűnözők – a »niggereknek« nevezett visszataszító teremtmények közül egy milliót, vagy többet fegyelmezett, önmagára adó, józan, keményen dolgozó, udvarias, tiszta beszédű és tiszta emberré változtatott át. Azok a fehérek, akik niggerbarátnak bélyegeznek engem, amiért tisztelem Elijah Muhammatet, mutassák meg nekem, hol van az a fehér vezető, aki mostanság ilyen mesteri vezetői képességekről tett tanúbizonyságot!*” (Rockwell 1963: 431). A NoI vezetőjéről alkotott véleményét aztán átértékelte Malcolm X és a fekete muszlimok szakításának hatására 1964 márciusát követően. A Náci Párt magazinja, a Stormtrooper 1964. nyári számában együttérző hangon egy őszinte, de meggyengült emberként festi le Muhammatet, akit a kommunista befolyás – vagyis Martin Luther King (Coon) befolyása – alá került fiai elárultak, Malcolm X-et pedig távozásra kényszerítették a Nation of Islamtól, amelyet a vörös polip egyik újabb csápjává változtattak át (Rockwell 1964: 10).

A Muhammad és Malcolm X közötti, utóbbinak a NoI-ból való távozását eredményező konfliktus részben politikai, részben személyes okokra volt visszavezethető. A Kennedy-gyilkosságot Malcolm X rendkívül kegyeletsértő módon, a nagyjából a Karma hatalmát kifejezni hivatott szófordulatoknak megfeleltethető szó-lással kommentálta: „*the chicken had gone home to roost*”; emiatt Muhammad kilencvennapos szilenciumra ítélte őt (Malcolm X–Haley 1965: 301–302). (Malcolm X utóbb egy rádióműsorban azzal védekezett, hogy nem Kennedy halálán kívánt örvendezni, hanem a fehér Amerika fejére visszahulló bajokra tett ebben a formában utalást; Carson, 2012: 288.) Ez idő tájt nehezen feloldható feszültséget okoztak kettejük között Elijah Muhammad fiatal lányokkal fenntartott, évtizedes házasságtörő kapcsolatai, amelyeket az egyre nehezebben cáfolható híresztelések, illetve az ellene indított apasági perek hatására maga a NoI vezetője is elismert 1963-ban (Malcolm X–Haley 1965: 295-től). Mindezekon túl a fehér fajvédőkkel fenntartott kapcsolatokat, a KKK-val kötött korábbi megállapodásokat is egyre inkább átértékelte Malcolm X, amelyekről 1965 februárjában, alig egy héttel a meggyilkolása előtt már úgy vélekedett, hogy nem szolgálták a feketék érdekeit (Carson 2012: 383; Gardell 1996: 273). (Már a szakítás pillanatában is arról beszélt egyébként, hogy az általa létrehozandó új párt a fehér szupremacistákkal szembeni aktív önvédelemre igyekszik rávenni az afroamerikaiakat; Handler 1964: 1).

Rockwell Malcolm X iránti megbecsülésének szintén több alkalommal hangot adott, még azután is, amikor a NoI egykori tiszteletese már kevésbé barátságos nyilatkozatokat tett az ANP vezetőjével kapcsolatban, mint 1964-et megelőzően. A párt Stormtrooper melletti másik kiadványa, a The Rockwell Report 1966-os számában egy nagyszerű rasszista, nacionalista vezetőként említette az akkor már majdnem két éve halott politikust, a „zsidó és kommunista vezetők” marionettfigurájának tekintett Martin Luther Kinggel állítva szembe őt (Rockwell 1966: 22). Halálakor pedig az alábbi esetlenül érzelmős (és egyébként hazugságot tartalmazó) megemlékezést tette közzé, szintén a Rockwell Reportban: *„Ezt a részt Malcolmmal zárom, megállva, hogy letöröljem könnyeimet, ahogy arra gondolok, hogy nigger ifjúságának virágjában vágta le őt és felhívva a figyelmet arra, hogy Malcolm mindig azt prédikálta, hogy »vissza Afrikába«, amíg át nem kelt oda, hogy felkeresse őseit”* (Schmaltz 1999: 243).

Malcolm X és George Lincoln Rockwell kísértetiesen hasonló körülmények között fejezték be életüket: mindkettőjükkal egykori elvbarátaik lövései végeztek. Kettejük szellemi öröksége közül Malcolm X-é bizonyult tartósabbnak és nagyobb hatásúnak – s nemcsak a fekete szeparatisták körében, hanem a „túloldalon” is. Az Egyesült Államok délkeleti részén létrehozandó fekete állam tervét az az 1968-ban alapított Republic of New Africa (RNA) mozgalom vitte tovább és konkretizálta, amelynek egyik vezetője, Milton Henry detroiti ügyvéd 1964 nyarán egy interjú készítése kapcsán került kapcsolatba a Nation of Islam egykori politikusával (Breitman 1966: 77). Ennek az új fekete államnak az eszméje hatással volt a Rockwell halála után színre lépő fehér fajvédők: Richard Butler, David Duke, Thomas Metzger, Harold Covington és mások nézeteire is, akik az Egyesült Államok etnikai alapon való felosztásáról, illetve egy fehér enklávé létrehozásáról fantáziáltak írásaikban. A fehér etnikai állam (White Ethnostate) ideájának egyik nagy hatású propagátora, Wilmot Robertson (Humphrey Ireland) lapjában, az Instaurationban az 1970-es évek derekán közzétette az önálló etnikai területekre feldarabolt USA térképét, amelyen egyebek között a Manhattant és Long Islandot magában foglaló West Israel mellett felfedezhetjük, némileg karcsúbb formában, az RNA által körvonalazott New Africát is... (Robertson 1976: 4–5).

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Breitman, George (szerk.) (1966): Malcolm X Speaks. Selected Speeches and Statements. Secker & Warburg. London. XIII + 225.
- Carson, Clayborne (2012): Malcolm X: The FBI File. Skyhorse Publishing. New York, New York. (E-book-változat.) 573.

- Clegg III, Claude Andrew (2014): *The Life and Times of Elijah Muhammad*. The University of North Carolina Press. Chapell Hill, North Carolina. XVI + 377.
- Farmer, James (1998): *Lay Bare the Heart. An Autobiography of the Civil Rights Movement*. Texas Christian University Press. Fort Worth, Texas. XIX + 370.
- Gardell, Mattias (1996): *In the Name of Elijah Muhammad. Louis Farrakhan and the Nation of Islam*. Duke University Press. Durham, North Carolina. XII + 482.
- Goldman, Peter (1979): *The Death and Life of Malcolm X*. University of Illinois Press. Urbana–Chicago, Illinois. XXII + 476.
- Hunter, Jack R. (1972): *Linwood Holton's long quest for the governorship of Virginia and its impact on the growth of the Republican Party*. MA-diplomamunka. University of Richmond, Virginia. 109. <https://scholarship.richmond.edu/masters-theses/353/> (Letöltés: 2023. 07. 21.)
- Malcolm X – Haley, Alex (1965): *The Autobiography of Malcolm X*. Ballantine Books. New York, New York. XVI + 460.
- Martin, Tony (1986): *Race First. The Ideological and Organizational Struggles of Marcus Garvey and the Universal Negro Improvement Association*. The Majority Press. Dover, Massachusetts. X + 422.
- Perry, Bruce (szerk.) (1990): *Malcolm X: The Last Speeches*. Pathfinder Press. New York, New York – London – Montréal – Sydney. 189.
- Rolinson, Mary G. (2007): *Grassroots Garveyism. The Universal Negro Improvement Association in the Rural South, 1920–1927*. The University of North Carolina Press. Chapell Hill, North Carolina. XIV + 286.
- Schmaltz, William H. (1999): *Hate. George Lincoln Rockwell and the American Nazi Party*. Brassey's. Washington, D.C. – London. XVIII + 389.
- Simonelli, Frederick J. (1999): *American Fuehrer. George Lincoln Rockwell and the American Nazi Party*. University of Illinois Press. Urbana – Chicago, Illinois. XI + 208.

TOVÁBBI FORRÁSOK

- FBI (1965): *American Nazi Party Monograph*. Pt. 02. 60. lap. (Az oldalszámozás folytatólagos a Pt. 01. számú elektronikus dokumentummal.) <https://vault.fbi.gov/American%20Nazi%20Party%20/American%20Nazi%20Party%20Part%20of%20view> (Letöltés: 2023. 07. 21.)
- FOIA: Rockwell, George L.-HQ-2: *George Lincoln Rockwell FBI-aktái*, 2. rész. 90. lap. https://archive.org/details/foia_Rockwell_George_L.-HQ-2 (Letöltés: 2023. 07. 15.)
- Malcolm X Thanks George Lincoln Rockwell for \$20 Donation at Washington, D.C. Rally (June 25, 1961) <https://www.youtube.com/watch?v=6w1HwjuaE8> (Letöltés: 2023. 07. 16.)

- Haley, Alex (1966): Playboy interview: George Lincoln Rockwell: a candid conversation with the fanatical fuhrer of the american nazi party. Playboy. 1966/4. szám. 71–82; 154–156. Az interjú online változatát lásd: <https://alexhaley.com/2019/09/10/alex-haley-interviews-george-lincoln-rockwell/> (Letöltés: 2023. 07. 21.)
- Handler, M. S. (1964): Malcolm X Splits With Muhammad. Suspended Muslim Leader Plans Black Nationalist Political Movement. New York Times. 1964. március 9. 1., 42. <https://www.nytimes.com/1964/03/09/archives/malcolm-x-splits-with-muhammad-suspended-muslim-leader-plans-black.html> (Letöltés: 2023. 07. 22.)
- Robertson, Wilmot (1976): The National Premise. Instauration. 1976/4. szám. 4–5; 18. old.
- Rockwell, George Lincoln (1963): This Time the World. Parliament House. New York, New York. (Második kiadás.) 441. https://archive.org/details/This-TimeTheWorld_37 (Letöltés: 2023. 07. 17.)
- Rockwell, George Lincoln (1964): Black Muslims turn Left. Stormtrooper. 1964/2. szám. 10. <https://archive.org/details/stormtrooper11> (Letöltés: 2023. 07. 22.)
- Rockwell, George Lincoln (1966): White Backlash. The Rockwell Report. 1966. nov.–dec. 22–23.

AZ UTOLSÓ LEHETŐSÉGEK ÉVEI – AMERIKAI ÉRDEKEK VÁLASZÚTON AZ 1990-ES ÉVEK KLÍMAKONFERENCIÁIN

Az 1980-as évek második felében, illetve az 1990-es években kidolgozott nemzetközi környezetvédelmi egyezmények jelentették az utolsó lehetőséget arra, hogy az emberi közösség az egyre fenyegetőbbé váló klímaváltozást megállítsa. A sikeres és mai napig példaértékű Montreali Jegyzőkönyv után a nemzetközi tudományos közeg reménykedett abban, hogy egy hasonló keretrendszerben el lehet érni az egyik legfontosabb üvegházgáz, a szén-dioxid emissziójának szabályozását is. Ebben azonban csalódniuk kellett, ugyanis sem a noordwijki konferencia, sem a riói Föld-csúcstalálkozó, sem pedig a Kiotói Jegyzőkönyv nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Kutatói szempontból nézve érdekes, hogy a fent említett konferenciák és megállapodások különböző környezetvédelmi megfontolású amerikai elnökök ciklusai alatt születtek. A Montreali Jegyzőkönyv a környezetvédelmet háttérbe szorító Reagan-kormányzat alatt jött létre, a noordwijki és riói konferencia egy zöldfordulatot végrehajtani kívánó republikánus elnök, George H. W. Bush alatt vallottak kudarcot, a Kiotói Jegyzőkönyv pedig a környezetvédelmi üzeneteket hangsúlyosan megjelenítő demokrata Clinton-kormányzat alatt lett a működésképtelen nemzetközi egyezmények iskolapéldája. Kutatásom azt vizsgálta, hogy a különböző egyezményekhez való amerikai hozzáállás milyen politikai megfontolások szerint változott. Ennek megértéséhez azonban szükséges egy rövid kitekintés az amerikai környezetvédelmi konszenzusra, és az azt felrúgó Reagan-adminisztrációra.

A konszenzus és a Reagan-mandátum

A környezetvédelmi kérdés világszerte egyre nagyobb nyilvánosságot kapott az 1980-as évek végétől kezdve. Az Amerikai Egyesült Államokban ez a folyamat azonban már korábban megkezdődött. Egyfajta környezetvédelmi konszenzus már a 19. század végétől kezdve kialakult, azonban az ember-természet viszony hangsúlyos politikai kérdéssé az 1960-as évek ellenkulturális mozgalmának köszönhetően vált. A korábbi konszenzus a természetet elsősorban mint amerikai kulturális örökséget kívánta védeni. Ennek a természeti értékvédelemnek az volt a célja, hogy ellensúlyozza azt a hiányérzetet, amit az Egyesült Államok művészeti és épített hagyományának európaihoz képest érzékelt elmaradása jelentett (Nash 2001: 67–75). Az 1960-as évek mozgalmai pedig a környezetvédelem

kérdésében találták meg azt a politikai témát, amelyben újra szembe lehetett helyezkedni a főszoddral (Rome 2003: 541–546).

Az 1970-es évek sokkjai és energiaválságai az energiapolitikát nemzeti ügygé tették. A Richard Nixon gazdasági reformjait követő sokk sebezhető helyzetbe hozta az USA gazdaságát (Lowenstein 2011). A jom kippuri háborúba való Izrael melletti amerikai beavatkozás okozta energiaválság is kiemelte az amerikai energiabiztonság javításának fontosságát.¹ A Reagan-kormányzat és a kialakulóban lévő új jobboldali tömb azzal a szándékkal érkezett a Fehér Házba, hogy új lendületet adjon az amerikai iparnak, fellendítse az erőforrások kitermelését, és vállalkozásbarát jogi környezetet teremtsen. Ezek az elképzelések egy lazább környezetvédelmi politika és egy környezetvédelmimozgalom-ellenes politikai kommunikációs keret irányába mutattak (Nye 1998: 235).

1980-as, elsőprő győzelmük után a megújult, Reagan vezette republikánus párt úgy érezte, hogy mandátumukhoz tartozik a környezetvédelmi és energiapolitika radikális átalakítása is.

Azonban nem ismerték fel, hogy a környezetvédelmi kérdések inkább két-párti jellegűek, és sokkal szélesebb közönséggel rendelkeznek, mint egy párt választói köre. A környezetszennyezés, a környezeti katasztrófák és az éghajlatváltozás politikai hovatartozástól függetlenül érintik az embereket. Az első Reagan-kormány környezetvédelmi intézkedései ennélfogva komoly ellenállást szültek mindkét politikai oldalon. Jóformán nem volt olyan civil szervezet, amely ne tiltakozott volna a belügyminiszter, James G. Watt földpolitikája ellen, vagy ne kritizálta volna Ann Gorsuch Burford működését az Amerikai Környezetvédelmi Hivatal, az EPA élén (Prochnau 1981). Az ellenállás mértékét mutatja, hogy Watt és Gorsuch leváltását 1983-ra sikerült kikényszeríteni. Ennek oka nemcsak a környezetvédelemmel foglalkozó civil szervezetek nyomása volt, hanem a reagani környezetvédelmi politika konfrontatív jellege is, amely támadási felületet adott a politikai ellenfeleknek. A Demokrata Párt 1981-re felismerte a környezetvédelmi kérdések politikai jelentőségét. A DNC² által megrendelt Dotty Lynch – Charles Manatt feljegyzés eredményei azt mutatták, hogy a környezetvédelmi kérdésekben való határozott kiállás választókerületi szinten is sikert hozhat a demokrata jelöltek számára (Mitchell 1984: 69–71). Ennek eredményeként a demokraták a környezetvédelmi kérdéseket mint lehetséges politikai fegyvert kezdték használni.

1986-tól kezdve az Irán–Contra-botrány a második Reagan-kormányzat számára lehetetlenné tett minden környezetvédelemmel kapcsolatos konfrontációt,

¹ A jom kippuri háborúban az Egyesült Államok térségbeli szövetségését, Izraelt támogatta. Bár Izrael győzelmet aratott az arab koalíció országai fölött, az OPEC olajembargót hirdetett az Egyesült Államok és európai szövetségesei ellen. Ez az Egyesült Államokban üzemanyaghiányt és energiaválságot okozott (Goodwin, 1981).

² Democratic National Committee, a Demokrata Párt központi szervezete.

mivel az elnöknek nem volt szüksége további vitákra maga körül. Ennek eredményeként a környezetvédelmi témákat a kormányzat igyekezett háttérben tartani.

Az 1980-as évek végén azonban a környezetvédelem ismét országos címlaptéma lett. 1988-ban hőhullám és aszály sújtotta a keleti partvidéket és a középnyugatot, ami a lakosság figyelmét az antropogén üvegházhatás éghajlati következményei felé terelte. Erre reagálva Reagan tervezett utódja, George H. W. Bush azzal az ígérettel kampányolt, hogy a Fehér Házban hivatalba lépve nagyobb hangsúlyt fog fektetni a környezetvédelmi kérdésekre, különösen a globális felmelegedésre (Firozi 2018).

1989. március 24-én, körülbelül két hónappal Bush elnöki beiktatása után történt az Exxon–Valdez-olajkatasztrófa Alaszka partjainál. Az olajszennyezés tragikus pusztítást okozott a természetben és az élővilágban, a pusztítás képei hatalmas médiavisszhangot kaptak (D’Oro 2019). George H. W. Bush is kénytelen volt behatóan foglalkozni a környezeti kérdésekkel, hogy enyhítse a közvélemény aggodalmát. Kezdetben Bush megpróbált elhatárolódni Reagan környezetvédelmi politikájától. Nyitottabb volt az együttműködésre, és nem volt érdekelt abban, hogy a környezetvédelmi kérdések mentén polarizálja a választókat. Kormányzata sok szempontból a reagani örökség folytatása volt, de az elnök csapata felismerte, hogy bizonyos fajta környezetvédelmi eredményekre szükség van, mivel a téma túl erőssé vált ahhoz, hogy az ellenzéknek hagyják.

Az egyik jelenség, amely egyre több országos címlapot és közérdeklődést váltott ki, a savas eső volt. Ahogy az Egyesült Államokban a légszennyezés egyre jobban elhatalmasodott, a savas esők egyre több területet érintettek, beleértve az erdőket, a nemzeti parkokat és a mezőgazdasági területeket is. A tudományos bizonyíték a jelenség háttérében megkérdőjelezhetetlen volt, a probléma pedig fenyegető, tehát a Bush-kormányzat gyorsan cselekedett: kezdeményezte a Clean Air Act³ felülvizsgálatát.

A törvény 1990-es módosításai szabályozták a savas esők fő okozójának számító kén-dioxid-kibocsátást, illetve foglalkoztak a légszennyezéssel és az ózonszint csökkenésével. A Clean Air Act felülvizsgálata volt a Bush-elnökség legfontosabb belpolitikai környezetvédelmi sikere. A belföldi eredményeket azonban beárnyékolta az Egyesült Államok nemzetközi környezetvédelmi szerepvállalása.

³ Az Egyesült Államok átfogó légszennyezéssel kapcsolatos törvénye. Többek között az iparra és a gépjárművekre vonatkozó emissziós standardek ebben a törvényben vannak lefektetve.

Nemzetközi konferenciák, eredményesség, érdekek

Ezzel egy időben az 1980-as és 1990-es évek amerikai környezetvédelmi politikájának érdekes aspektusai a nemzetközi konferenciák és a nemzetközi környezetvédelmi együttműködések. Ezek a kezdeményezések az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején nyertek nagyobb teret, mivel a meggyengült Szovjetunióval lehetővé vált az érdemi kooperáció.

Figyelemre méltó, hogy az első jelentős nemzetközi környezetvédelmi megállapodás a Szovjetunióval szintén egy republikánus kormányzat alatt jött létre. Richard Nixon 1972-ben egy olyan környezetvédelmi kezdeményezést írt alá a Szovjetunióval, amely a sarkvidéki és szubarktikus ökológiai rendszereket kívánta megóvni (Train 1996: 185–195). Míg Nixon egyszerűen diplomáciai jégtörőként használta a környezetvédelem kérdését, az 1980-as évek környezetvédelmi jegyzőkönyvei és konferenciái részletesebb magyarázatra szorulnak.

A mai napig a legsikeresebb nemzetközi környezetvédelmi megállapodás a Montreali Jegyzőkönyv. A Montreali Jegyzőkönyvről 1987-ben állapodtak meg, és 1989. január 1-jén lépett hatályba. Meglepő lehet, hogy a nemzetközi megállapodást, amelynek sikere az összes nemzetközi környezetvédelmi szerződés mérceje, a környezetvédelmet szkeptikusan szemlélő Ronald Reagan elnöksége alatt dolgozták ki. A kulcs a folyamat megértéséhez a Montreali Jegyzőkönyv korlátozott alkalmazási köre, és egy, a társadalmat érdeklő probléma határozott, kockázatoktól mentes megoldása.

Az 1980-as évek végére az ózonréteg pusztulásának kérdése megragadta a közvélemény figyelmét (Roan 1990: 1–5). A kérdéssel kapcsolatos kutatások már az 1970-es években megkezdődtek, és a megállapodás idején már biztos volt, hogy a CFC-gázok kibocsátása felelős a légköri ózonréteg csökkenéséért. Az USA kormánya és az összes nagy kibocsátó megegyezett abban, hogy a CFC-gázokat fokozatosan ki kell vonni a forgalomból, és termelésüket le kell állítani. A jegyzőkönyv különbséget tett a gázok között az ózontbontó képességük szerint, és ennek megfelelően azok kivonásához eltérő határidőket határozott meg. A Reagan-kormányzat és a hivatalba lépő Bush-kormányzat számára a megállapodás egy mindenki számára előnyös megoldást jelentett. A Montreali Jegyzőkönyvvel a kormányzat egy fontos környezetvédelmi kérdést kezelt, megvalósítása politikailag nem került sokba, mivel az összes többi potenciális versenytárs beleegyezett ugyanabba a keretbe, és a republikánusok javíthatták környezetvédelemmel kapcsolatos imázsukat. A George H. W. Bush-csapat számára is előnyösnek hatott, hogy Bush az elnökségét egy olyan sikeres nemzetközi környezetvédelmi megállapodással kezdhette, amelynek kidolgozásában ő is részt vett. A Montreali Jegyzőkönyv sikere azonban olyan következményekkel járt, amelyek végül súlyosan érintették Bush elnökségét, és a későbbiekben beárnyékolták annak környezetvédelmi eredményeit.

Montreal után a nemzetközi tudományos közösség optimista volt. Mivel a diplomáciai megoldás közelebb hozta egymáshoz az egymás riválisainak tekintett hatalmakat, remélték, hogy a következő nagy lépés a környezetszennyezés csökkentésében a szén-dioxid szabályozása lesz. A szén-dioxid légkörre gyakorolt hatása ekkorra már jól ismert volt, az emberi kibocsátás által felerősített üvegházhatás pedig azt vetítette előre, hogy a Föld éghajlata belátható időn belül megváltozik. A változás mértéke és széles körű hatásai azonban ekkoriban még nem voltak teljesen ismertek. Egy lehetséges átfogó megállapodás kereteinek megtervezésére 1989-ben konferenciát tartottak a hollandiai Noordwijkben. A konferencia szervezője a holland környezetért felelős miniszter, Ed Nijpels volt, tartalmi felelőse pedig Pier Vellinga klímakutató (Tebbens 2020). Az eredeti terv az volt, hogy egy a Montreali Jegyzőkönyvhöz hasonló, a szén-dioxid-kibocsátást korlátozó megállapodás alapjait fektetik le a nagyhatalmak között. A nemzetközi közösségnek azonban csatlódnia kellett. Az amerikai küldöttséget William K. Reilly, a George H.W. Bush által kinevezett EPA vezetője, D. Allan Bromley, az elnök tudományos tanácsadója és John Sununu kabinetfőnök alkották. Sununu klímaszkeptikus volt, és a küldöttség többi tagját arra kényszerítette, hogy ne fogadjanak el semmilyen kötelező CO₂-kibocsátási célt (Nuccitelli 2018).

A nemzetközi tudományos közösség értetlenül állt az események előtt, de utólag visszatekintve a noordwijki kezdeményezés már a kezdetektől fogva kudarcra volt ítélve, mivel egy átfogó CO₂-szabályozás mögött, ellentétben a CFC-gázok kérdésével, nem állt jelentős támogató (Van Fleet 2018). De nem vezett el minden remény.

1992-ben a környezetvédő közösség várakozással tekintett az ENSZ környezetvédelmi és fejlesztési konferenciájára, közismertebb nevén a Föld-csúcstalálkozó, vagy a riói konferencia elé. A konferencia célja az volt, hogy új nemzetközi együttműködést alakítson ki a hidegháború utáni világ számára az olyan fenyegető környezeti kérdésekkel kapcsolatban, mint az éghajlatváltozás, a termelési szabványok, a vízkészletek és az óceánok védelme. Az Egyesült Államok fellépése azonban árnyékot vetett a konferenciára. George H. W. Bush csak úgy egyezett bele a konferencián való részvételbe, hogy a kötelező szén-dioxid-kibocsátási célok nem kerülnek szóba a konferencián. Az a tény, hogy az elnök még a téma megvitatására sem volt hajlandó, nemzetközi visszhangot váltott ki. Ebben az időben az Egyesült Államok volt felelős a világ üvegházhatású gázkibocsátásának több mint 36%-áért, ezért megközelítésüket önző és protekcionista megközelítésként értelmezték (Weiner 2003: 575).

Indokaik azonban ennél bonyolultabbak voltak. Amikor az elnök csapata áttekintette a rendelkezésre álló klímamodelleket, ahhoz hasonlót tapasztaltak, amit ma is látunk, nevezetesen, hogy a klímaváltozás hatásait felmérő éghajlati modellek messze nem pontosak. A modellek valószínűségekkel dolgoznak,

és még a globális hőmérséklet előre jelzett változásának mértéke is ingadozik a bevont tényezőktől és azok számított hatásaitól függően.

A Bush-csapat számára ez azt jelentette, hogy a klímaváltozás mögött álló tudomány nem olyan kidolgozott, mint a CFC-gázok hatásai mögötti, ezért ostobaság lenne bármilyen nemzetközi együttműködést elfogadni, különösen akkor, ha fennáll a veszélye annak, hogy az említett együttműködés valamilyen módon hátrányos lenne az amerikai ipari érdekekre nézve. Hangsúlyoznom kell, hogy bár ez a hozzáállás furcsának tűnhet egy vállalati környezetben kockázatkezeléssel foglalkozó szakemberek számára, a lépés összhangban volt az USA környezetvédelmi politikájával. Hasonló minták figyelhetők meg a 20. századi amerikai történelemben a városi szennyezés, a savas eső, az ózonréteg csökkenése és a mezőgazdasági szennyezés esetében. Mindezeket szem előtt tartva fontos hangsúlyozni, hogy a riói konferencia az éghajlatváltozáson kívül más területeken ért el eredményeket.

A résztvevők megállapodásokat kötöttek a termelési szabványok – különösen bizonyos mérgező összetevők, mint például az ólom – a vízpolitika, az óceánok élővilágának védelme, valamint az alternatív üzemanyagtípusokra vonatkozó kutatási kezdeményezések terén. Az éghajlatváltozással és a kötelező szén-dioxid-kibocsátással kapcsolatos intézkedésekről nem esett szó, mivel az Egyesült Államok vonakodott a kérdéssel foglalkozni, de megfelelő finanszírozás mellett további kutatásokat terveztek. A fentieket áttekintve elmondhatjuk, hogy a riói csúcstalálkozó környezetvédelmi eredményei tükrözik az USA belpolitikai hozzáállását.

A Rióban tárgyalt környezetvédelmi kérdésekben George H. W. Bush nem csupán megtagadta a cselekvést, de bizonyos alternatívákat is bemutatott a nemzetközi közösségnek. Ilyen eszközök voltak az adókedvezmények és a piaci alapú gazdasági megoldások a környezetszennyezés és a természetpusztítás ellen. E piaci alapú megoldások között szerepeltek az úgynevezett debt-for-nature cserék is. A csererendszert a riói csúcstalálkozón hivatalosan nem fogadták el, csak bizonyos problémák lehetséges megoldásaként mutatták be, de mechanizmusa jó példa volt arra, hogy a Bush-kormányzat mit tekintett hatékony környezetvédelmi mechanizmusnak (Bush 1992).

A debt-for-nature cserét mint rendszert Thomas Lovejoy tervezte meg, aki hivatalos minőségében tanácsadóként dolgozott a Reagan-, a Bush-, majd később a Clinton-kormányban. A csereprogram lehetséges megoldást jelentett a latin-amerikai országok adósságválságára, és megóvta az említett országok veszélyeztetett fajait és területeit a pusztulástól. A rendszer kétféleképpen működött.

Az egyik az úgynevezett kereskedelmi debt-for-nature program, míg a másik a kétoldalú debt-for-nature program volt. A kereskedelmi csereügylet során egy környezetvédelmi civil szervezet, például a World Wildlife Fund, a The Nature Conservancy vagy a Conservation International felvette a kapcsolatot az

adós országgal, hogy környezetvédelmi intézkedésekért cserébe megvásárolná államadósságának egy bizonyos részét, és hajlandó azt semmissé tenni. Ezek a környezetvédelmi intézkedések lehetnek bizonyos területek védetté nyilvánításai vagy a vadon élő állatok vagy területek védelmét szolgáló törvények meghozatalai.

Ha az adós országgal megegyezés jön létre, akkor a civil szervezet megvásárolja az említett adósságösszeget a másodlagos piacon – gyakran kedvezményes áron –, és az előzetesen megállapított feltételek szerint elcseréli vagy semmissé teszi azt. Ha az adósság egy másik országé, a nem kormányzati szervezet megvásárolhatja azt a hitelező ország nemzeti bankjától.

A kétoldalú debt-for-nature csereügylet egyszerűbb, mint a fenti mechanizmus. Az adós ország és a hitelező ország megállapodnak abban, hogy az adósság egy része elengedésre kerül, cserébe a környezetvédelmi jogszabályokért, illetve bizonyos fajok vagy területek védelméért (Deacon és Murphy 1997: 2–5). Erre példa az Egyesült Államok és Jamaica közötti megállapodás, amelyben az USA kormánya 16 millió dollárnyi jamaikai adósságot engedett el erdővédelmi tevékenységekért cserébe (Deacon–Murphy: 2–5). A debt-for-nature ügyletek nem kaptak egyöntetűen pozitív visszhangot. A fejlett országok a természetvédelem működő eszközének tekintették, míg a latin-amerikai és a fejlődő országok az „éghajlati gyarmatosítás” fenyegetését látták benne (Deacon–Murphy: 8).

Bizonyos szempontból a riói csúcstalálkozó sikeresnek volt mondható, mivel előrelépést jelentett egy átfogó nemzetközi éghajlatvédelmi megállapodás felé. A résztvevők felismerték, hogy az Egyesült Államok nem fog részt venni semmiféle kötelező érvényű szabályozásban, amíg a klímamodelleket nem kutatják megfelelően, és a megoldások veszélyeztetik az USA hegemoniáját. Utólag visszatekintve azonban a csúcstalálkozó történelmi kudarc is, hiszen talán ez volt az utolsó esély az antropogén klímaváltozás megállítására.

A Bush-kormányzat az 1992-es választások előtt igyekezett az elnököt pragmatikus, piacorientált környezetvédőként feltüntetni. Vitathatatlan környezetvédelmi sikerei ellenére Rio árnyéka, valamint az amerikai politika érzékelt önzése és protekcionizmusa negatívan hatottak Bush kampányára. Az 1984-es Reagan-kampányhoz képest nagy különbség volt, hogy George H. W. Bush nem tudta csak úgy tompítani a környezetvédelmi kérdést, mivel azt ellenfele, Bill Clinton döntő témává tette. Clinton az ismert környezetvédő Al Gore-t választotta alelnökjelöltjének, és azzal az üzenettel kampányolt, hogy a környezetvédelem költségeiről és a piacorientált megoldás szükségességéről szóló republikánus üzenetek hamis dilemmák (Vig 1997: 106). Clinton kijelentette, hogy az energiahatékonyság és az új technológiák több munkahelyet fognak teremteni, és más módon fogják támogatni a gazdasági növekedést. Bush kommunikációs kerete nem volt következetes. Néha a jogalkotási eredményeivel és a környezetvédelmi kérdésekben való nemzetközi együttműködésével kampányolt, néha pedig

radikálisoknak ítélte a környezetvédőket, akik az amerikai gazdaság bukását akarták. Bush elvesztette az elnökválasztást, a 12 évig tartó republikánus hegemonia véget ért. Bush vereségét részben a környezetvédelemmel kapcsolatos kommunikációja okozta (Bosso 1997: 54).

A hivatalba lépő Clinton-kormány elkötelezett volt a környezetvédelem témája mellett, ennek oka elsősorban a választók felől érkező nyomás volt. A klímaváltozás és a környezeti szennyezés újra és újra a média által felkapott téma lett, tehát komoly politikai erő nem engedhette meg magának, hogy ne foglalkozzon a kérdéssel. Ennek eredményeként került sor a Kiotói Jegyzőkönyv felemás amerikai elfogadására.

A riói konferencia után finanszírozott klímakutatások 1997-re eredményt hoztak. A klímaváltozás ténye nyilvánvalóvá vált, és bár annak mértéke továbbra is kétséges volt, a kormányzatokon lévő nyomás egy új, immáron a szén-dioxid emisszióját csökkentő nemzetközi egyezmény létrehozása felé mutattak.

A Kiotói Jegyzőkönyv tervezete azonban elfogadhatatlanná vált az Egyesült Államok számára, amely részvétele nélkül a szerződés sokat veszített jelentőségéből. A Jegyzőkönyv az aláíró országok között csoportokat képzett, és ezen csoportokra különböző kibocsátáscsökkentési előírások vonatkoztak. A fejlett, iparosodott országoknak jelentős kibocsátáscsökkentést kellett volna vállalniuk, míg az olyan fejlődő országokra, mint India vagy Kína egyáltalán nem vonatkozott volna előírt kibocsátáscsökkentés. Az Egyesült Államok ekkor már mint potenciális vetélytársakat kezelte az említett országokat, így bármilyen megegyezés, amely az amerikai hegemonia potenciális csökkenéséhez vezetett volna, politikai szempontból nézve elfogadhatatlanná vált. Ezt az álláspontot az Egyesült Államok Szenátusa a Byrd–Hagel-határozat formájában kodifikálta is (105th Congress 1997). A határozat azt mondta ki, hogy a Szenátus nem fog jóváhagyni semmilyen olyan nemzetközi környezetvédelmi egyezményt, amely a fejlődő országoktól nem követeli meg az emissziócsökkentést, és hátrányosan érintené az USA gazdaságát. A célzás nem is lehetett egyértelműbb a kiotói megállapodásra. A Szenátus a határozatot ellenszavazat nélkül fogadta el (Bush 2001).

A Clinton-kormányzat ettől függetlenül aláírta a Jegyzőkönyvet, de tisztában voltak azzal, hogy a hivatalos ratifikációt a Szenátus nem szavazná meg (CNN 1997). Ezzel a lépéssel igyekeztek a Republikánus Pártot felelőssé tenni a megállapodás kudarcáért.

Következtetés

A Reagan-kormányzat teljesen át akarta alakítani az amerikai környezetvédelmi politikát, amely a 20. században bevált konszenzuson alapult. Ez heves ellenálláshoz vezetett, ami ráébresztette a demokratákat, hogy a környezetvédelem kérdését politikai fegyverként lehet felhasználni. 1983-ra a környezetvédelmi

konszenzus lebontásának kulcsfigurái, James G. Watt és Ann Gorsuch Burford lemondtak, mivel működésük túl ellentmondásos volt. A Reagan-kormányzat az 1984-es elnökválasztás előtt tompította a környezetvédelmi kérdéseket, és a második ciklus alatt a kérdést igyekeztek a háttérben tartani, részben az Irán–Contra-ügy politikai terhei miatt. Reagan utódja, korábbi alelnöke, George H. W. Bush el akart határolódni Reagan örökségének bizonyos elemeitől, beleértve a vitatott környezetvédelmi politikát is. A környezetvédelmi kérdésekkel azonban mindenképpen foglalkoznia kellett, mivel a katasztrófák és a szennyezési problémák miatt a közfigyelem erre a kérdésre irányult.

A korszak nemzetközi környezetvédelmi megállapodásai és konferenciái megmutatják, hogyan képzelte el az Egyesült Államok kormánya a nemzetközi együttműködést a környezetvédelmi kérdésekben. A Montreali Jegyzőkönyv, amely betiltotta az ózonréteget lebontó CFC-gázokat, sikertörténet volt. A közfigyelmet felkeltő valós környezeti probléma és a megoldás tudományosan megalapozott volta együttesen gyors és kielégítő politikai választ biztosított. A norodwijki konferencia, amely az antropogén eredetű éghajlatváltozás megállítása érdekében a szén-dioxid-kibocsátás szabályozását tűzte ki célul, sikertelen volt. Ennek okai a bizonytalan éghajlati modellek voltak, valamint az Egyesült Államok emissziócsökkentéssel kapcsolatos vonakodása, amely a kormányzati vélekedés szerint gazdasági versenyhátrányt okozott volna az USA-nak. Az 1992-es riói csúcstalálkozóznak megvoltak a maga eredményei, például több kutatást finanszírozott, és piaci alapú megoldásokat vezetett be bizonyos környezeti problémákra, de visszatekintve kudarcként is értelmezhető, mivel ez volt az utolsó alkalom, amikor a klímaváltozást meg lehetett volna állítani. Részben a riói csúcstalálkozó rossz kommunikációja miatt Bush az 1992-es választásokon elvesztette a környezetvédelmi témát Bill Clintonnal szemben.

A Kiotói Jegyzőkönyv tervezetét a kényszer szülte. Az alkotók igyekeztek kedvezményeket biztosítani a fejlődő országok legerősebb tagjainak, azonban ez a fajta megoldás az Egyesült Államok felől elfogadhatatlanná tette a tervezetet, ugyanis a fejlődő országok csoportjából a feltörekvő Kínát mint potenciális riválist azonosították. Clinton elnök ugyan aláírta a Jegyzőkönyvet, azonban annak ratifikálására nem került sor egy, a Szenátus által meghozott blokkoló határozat miatt.

Az említett nemzetközi konferenciákat és egyezményeket tekintve megállapítható, hogy a sikeres környezetvédelmi egyezményeknek az Egyesült Államok szempontjából nézve három feltétele van. Az egyik a tudományos bizonyíték, miszerint a probléma valós, és annak megoldása a jelenlegi eszközökkel lehetséges. A másik a választói oldalról érkező nyomás. Ez az Egyesült Államok közvéleményét tekintve az 1960-as évek óta állandónak tekinthető. A harmadik feltétel pedig az amerikai hegemonia biztosítása. Nem feltétlenül cél, hogy az Egyesült Államok nyerjen egy környezetvédelmi megállapodással, sokkal fontosabb, hogy a potenciális ellenfelek ne profitálhassanak belőle.

Kutatásom a későbbiekben arra kíván választ adni, hogy ezek a folyamatok milyen módon érvényesülnek a 21. század kibontakozó klímaválságában és az azt kísérő olyan nemzetközi egyezményekben, mint a Párizsi Éghajlatvédelmi Egyezmény, illetve a felértékelődő COP-konferenciák.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- 105th Congress (1997–1998): A resolution expressing the sense of the Senate regarding the conditions for the United States becoming a signatory to any international agreement on greenhouse gas emissions under the United Nations Framework Convention on Climate Change. (1997, July 25). <https://www.congress.gov/bill/105th-congress/senate-resolution/98/text>
- Bosso, Christopher J. (1997): Seizing Back the Day: The Challenge to Environmental Activism in the 1990s. In Vig, Norman J. (Ed.) *Environmental Policy in the 1990s: Reform or Reaction?* (pp. 1–31.) Washington D.C.: CQ Press.
- Bush, George H.W. (1992): Address to the United Nations Conference on Environment and Development in Rio de Janeiro, Brazil. <https://bush41library.tamu.edu/archives/public-papers/4417>
- Bush, George W. (2001): Text of a Letter from the President to Senators Hagel, Helms, Craig, and Roberts. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/03/20010314.html?fbclid=IwAR3NOeKZqGxfk-KIV9opgPJTIFoW2ybfTXvoJBLydunDurushd2SLTovcGWM>
- CNN (1997): Clinton Hails Global Warming Pact. CNN. <http://edition.cnn.com/ALLPOLITICS/1997/12/11/kyoto/>
- D’Oro, Rachel (2019): 30th Anniversary: Exxon Valdez Oil Spill Inflicted Lasting Wounds. Juneau Empire, <https://www.juneauempire.com/news/30th-anniversary-exxon-valdez-oil-spill-inflicted-lasting-wounds/>
- Deacon, Robert T., Murphy, Paul (1997): The Structure of an Environmental Transaction: The Debt-for-Nature Swap. *Land Economics*, (1), 1–24.
- Duintjer Tebbens, Marijn; van Hest, Renee; Vernhout, Bram (2019): Hoe het reddden van de aarde strandde in Noordwijk aan Zee. Nieuwsuur*, <https://www.youtube.com/watch?v=LqjZStt9quE>
- Firozi, Paulina (2018): The Energy 202: How George H.W. Bush helped turn acid rain into a problem of yesteryear. *The Washington Post*, <https://www.washingtonpost.com/news/powerpost/paloma/the-energy-202/2018/12/04/the-energy-202-how-george-h-w-bush-helped-turn-acid-rain-into-a-problem-of-yesteryear/5c0590001b326b60d12800f2/>
- Goodwin, Crauford D. (1981): From John F. Kennedy to Jimmy Carter. *The Wilson Quarterly* 2(5), 70–90. <http://www.jstor.org/stable/40256086>.
- Lowenstein, Roger (2011): The Nixon Shock. *Bloomberg*, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2011-08-04/the-nixon-shock>

- Mitchell, Robert Cameron (1984): *Public Opinion and Environmental Politics*. In: Norman J. Vig (Ed.). *Environmental Policy in the 1980s: Reagan's New Agenda*. Washington, D.C.: CQ Press
- Nash, Roderick Frazier (2001): *Wilderness and The American Mind*. New Haven and London: Yale University Press.
- Nuccitelli, Dana (2018): The GOP and Big Oil Can't Escape Blame for Climate Change. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/climate-consensus-97-per-cent/2018/aug/06/the-gop-and-big-oil-cant-escape-blame-for-climate-change-dana-nuccitelli>
- Nye, David E. (1998): *Consuming Power: A Social History of American Energies*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Prochnau, Bill (1981): The Watt Controversy. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1981/06/30/the-watt-controversy/d591699b-3bc2-46d2-9059-fb5d2513c3da/>
- Roan, Sharon (1990): *Ozone Crisis: The 15-Year Evolution of a Sudden Global Emergency*. United Kingdom: Wiley.
- Rome, Adam (2003): "Give Earth a Chance": The Environmental Movement and the Sixties. *The Journal of American History* 2(90), 525–54. <https://doi.org/10.2307/3659443>.
- Train, Russell E. (1996): The Environmental Record of the Nixon Administration. *Presidential Studies Quarterly*. (1), 185–96. <http://www.jstor.org/stable/27551558>.
- Van Fleet, Jonathan (2018): Editorial: A Chilling Story About Climate Change. *Concord Monitor*, <https://www.concordmonitor.com/Sununu-and-climate-change-19676534>
- Weiner, John Barlow et al. (2003): International Environmental Law. *The International Lawyer*. (2), 575–87. <http://www.jstor.org/stable/40707857>.
- Vig, Norman J. (1997): "Presidential Leadership and the Environment: From Reagan to Clinton" In Vig, Norman J. (Ed.) *Environmental Policy in the 1990s: Reform or Reaction?* 95–119. Washington, D.C.: CQ Press.

ABSZTRAKTOK
ÉS SZERZŐI ADATOK

KERESZTUTAK: ERKÖLCSI DILEMMÁK

Összefoglaló: Jonathan Franzen amerikai regényíró 2022. szeptember 16-án Thomas Mann-díjat kapott Lübeckben kivételes elbeszélőtehetségéért. A díj odaítélői szerint a díjazott Tolsztoj, Dosztojevszkij és Thomas Mann nyomdokain haladva a nagy társadalmi és családregegyek műfaját elevenítette fel a 21. században. A szerző hatodik regénye, a Keresztutak egy négygyermekes lelkészcsalád 1971. évi adventre történő készülődése során eleveníti fel a család múlt- és jelenbéli konfliktusait tágabb történelmi és társadalmi kontextusokba helyezve az eseményeket. Megelevenedik a beatnemzedék lázadása, a polgárjogi mozgalmak, a fehér protestáns értelmiségi közösség viszonya a feketékhez és az indiánokhoz, a fiatalok háborúellenessége, az egyház szerepének megváltozása. A regény szereplőinek mindegyike a morál tudatában végez önvizsgálatot, és értékeli saját döntéseit. Az erkölcsi jó megszegése büntudatot okoz, melyben a máig ható puritán (keresztény) ethosz alapját ismerhetjük fel egy sokszínű és bonyolult világban. A büntudat alapvető funkciója az erkölcsös életre történő figyelmeztetés. Franzen regénye azt is igazolja, hogy az egyéni és közösségi jó elválaszthatatlan egymástól, s hogy minden írás morális cselekedet, a jó írásmű pedig morális példa.

CROSSROADS: THE DILEMMAS OF MORALITY

Abstract: On 16 September 2022, the American novelist Jonathan Franzen was awarded the Thomas Mann Prize in Lübeck for his exceptional narrative talent. Following in the tradition of Tolstoy, Dostoevsky and Thomas Mann, the author has revived the genre of the great social and family novel in the 21st century. The author's sixth novel, Crossroads, recounts the past and present experiences and conflicts of a family of a pastor, his wife and their four children while preparing for Christmas in the Advent of 1971. The events are placed in broader historical and social contexts: the rebellion of the Beat Generation, the civil rights movement, the white Protestant intellectuals' relationship with blacks and Indians, the anti-war sentiment of young people, and the changing role of the church. Each character has a deep sense of morality, introspects and evaluates their own decisions. The moral good and its transgressions lead to a sense of guilt in the characters, which is the basis of the Puritan (Christian) ethos that still prevails in today's ambiguous and complex world. The basic function of guilt is to constantly remind people of the need to live a moral life. Franzen's novel also demonstrates that the individual and the social good are inseparable, and that all writing is a moral act and a good piece of literature should always serve a moral example.

SZERZŐI ADATOK

Dr. Ajtay-Horváth Magda
főiskolai tanár
Nyíregyházi Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
ajtayhorvath.magda@nye.hu

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

PÁRHUZAMOK ÉS KERESZTEZŐDÉSEK AZ ÚJRAFORDÍTÁSOKBAN

Összefoglaló: Az újrafordítások időről időre megjelennek a világirodalmi látókörünkben. Klasszikusoknak számító fordítások után elgondolkoztató, mi inspirálja az újrafordításokat. Az eredeti aktuális jelentésképzése, asszociatív viszonyrendszere lenne ez? Az expresszivitás, a szóképek érzelmi töltete, a szinonimaválasztás egyéni döntés. Mitől függ ez a stratégia a szövegépítésben? A temporalitásnak, az eltelt idő hatásának szerepe van a nyelvhasználatban. Ez a korstílus változása. De ezzel együtt ráhatása van a változó szociokulturális háttérnek, az eseménytörténeti, eszmerendszeri, társadalmi kontextusnak is a nyelvben megélt, újraírt szöveg megformálására. A fordítói súlypontosítás, a fókuszkiemelés, ugyanúgy változhat, ahogy az olvasó jelentéstulajdonítása is változik, keresztezi az előző korok befogadói horizontjának szemantikai és szemiotikai síkjait. A két nyelv rendszeréből, grammatikai, morfoszintaktikai építkezéséből óhatatlanul kereszteződések adódnak. Erre próbálunk rávilágítani egy 2022-ben megjelent új Puskin-kötet fordításai kapcsán.

PARALLELS AND CROSSINGS IN RETRANSLATIONS

Abstract: Retranslations appear from time to time in our view of world literature. After the classic, well-known translations it makes one think what leads to retranslations. Is it the actual meaning formation and associative relations of the original work? The expressivity, the emotional charges of the chosen words and the choices of synonyms are personal decisions. What does this strategy depend on during text building? Temporality, the effect of the elapsed time influences the language usage. This is called the change of stylistic period. However, along with this there are other effects on the formations of retranslated texts coming from the changing socio-cultural background, the context of the historical era and the society. The change in the translator's emphasis and focus can alter just like the reader's meaning formation and it crosses the semantic and semiotic plane of

horizon of the previous era. There are always inevitable crossings originated from the grammatical systems and the morpho-syntactic structures and text building processes of the two languages. This is what we try to explore and give insight into with regards to the new Pushkin retranslation that was published in 2022.

SZERZŐI ADATOK

Prof. dr. habil. Cs. Jónás Erzsébet
professor emerita
Nyíregyházi Egyetem
csjonase@gmail.com

CSOBÓ PÉTER GYÖRGY

SZELÍD ÉS FENSÉGES VADAK

Összefoglaló: A tanulmány a posztkoloniális kritika kontextusában (elsősorban Homi K. Bhabha *sztereotípa* fogalmának segítségével) elemzi J.-Ph. Rameau *A gáláns indiák* című operájának egy részletét, illetve Clément Cogitore ezt felhasználó videóját (*Les Indes Galantes – Les Sauvages*, 2017). A videó – amely sokkoló, magnetizáló hatást gyakorol nézőjére – rendkívüli energiákat felszabadító módon olvassa egymásra a francia barokk egyik népszerű művének koloniális-aufklérista utópiáját és a 90-es évek Los Angeles-i gettóiban született „KRUMP” explóziószerű, egyszerre félelmetes és lenyűgöző hatású mozgáskultúráját. A koloniális opera szüzségére és zenéjére vetett „dekolonializáló” pillantás pedig, melyet a videó vizuális-akusztikai eszközei még összetettebbé tesznek, a hibriditás igen izgalmas alakzatát hozza létre.

GENTLE AND SUBLIME SAVAGES

Abstract: The study analyzes two works in the context of postcolonial criticism (primarily with the help of Homi K. Bhabha's *stereotype* concept): an excerpt from Rameau's opera (*Les Indes Galantes*, 1736) and Clément Cogitore's video (*Les Sauvages*, 2017). The video – which has a shocking and magnetizing effect on its viewers – releases extraordinary energies in a way that juxtaposes the colonial-enlightened utopia of one of the popular works of the French Baroque and the terrifying and impressive "KRUMP" dance born in the ghettos of Los Angeles in the 90s. The "decolonializing" glance at the plot and music of the colonial opera, which is made even more complex by the visual-acoustic devices of the video, creates a very exciting form of hybridity.

SZERZŐI ADATOK

Dr. Csobó Péter György
főiskolai docens
Nyíregyházi Egyetem
Történettudományi és Filozófiai Intézet
csobo.peter@nye.hu

KISS ANITA

A NYELVI VÁLTOZATOSSÁG MEGÍTÉLÉSE A KÁRPÁTALJAI MAGYAR EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN

Összefoglaló: Tanulmányom központi témája a kárpátaljai magyar származású egyetemi hallgatók nyelvi tudatosságának a megismerése és nyelvi attitűdjeinek vizsgálata. Kutatásomban Debrecenben tanuló kárpátaljai magyar hallgatók beszámolóí alapján szeretném bemutatni a kárpátaljai és a magyarországi magyar nyelvhasználat közötti eltéréseket. Továbbá arra is rá szeretnék világítani, hogy az adatközlők hogyan ítélik meg a nyelvi változatosságot, milyen nyelvi attitűdöket kapcsolnak a kárpátaljai és a magyarországi magyar nyelvváltozatokhoz. A vizsgálat eredményei alapján a megkérdezett kárpátaljai magyar egyetemisták pozitívan vélekednek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról, az anyanyelvváltozatról, ugyanakkor próbálnak tudatos nyelvhasználókká válni: a magyarországi magyarok körében igyekeznek a nyelvhasználatukat a magyarországiakéhoz igazítani, viszont a kárpátaljai magyarok körében visszaváltanak a kárpátaljai magyar nyelvhasználatra, ami erősíti a közösségi összetartozást. Ez a helyi nyelvváltozat presztízsének, megmaradásának kedvez.

THE PERCEPTION OF LINGUISTIC DIVERSITY AMONG HUNGARIAN STUDENTS IN TRANSCARPATHIA

Abstract: The central theme of my study is to investigate the linguistic awareness and attitudes of university students of Transcarpathian Hungarian origin. In my research, I would like to present the differences between the use of the Hungarian language in Transcarpathia and in Hungary on the basis of the accounts of Hungarian students studying in Debrecen. Furthermore, I would like to find out how the respondents perceive linguistic diversity and what linguistic attitudes they associate with the Hungarian language varieties in Transcarpathia and Hungary. The results of the study show that the surveyed Transcarpathian Hungarian students have a positive attitude towards the use of the Transcarpathian Hungarian language and their mother tongue, while at the same time they are trying to

become conscious language users: among Hungarians in Hungary they are trying to adapt to the language use of Hungarians in Hungary, while among Transcarpathian Hungarians they are switching back to the Transcarpathian Hungarian language, which strengthens community cohesion. This helps the prestige and survival of the local language variety.

SZERZŐI ADATOK

Dr. Kiss Anita
adjunktus
Nyíregyházi Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
anita.kiss@nye.hu

KISS SÁNDOR

AZ UTOLSÓ LEHETŐSÉGEK ÉVEI – AMERIKAI ÉRDEKEK VÁLASZÚTON AZ 1990-ES ÉVEK KLÍMAKONFERENCIÁIN

Összefoglaló: 1992-ben George H. W. Bush elnök részt vett az ENSZ Környezetvédelmi és Fejlesztési konferenciáján Rio de Janeiróban. A nemzetközi és tudományos közösség nagy reményeket fűzött a „Föld-csúcstalálkozónak” is nevezett konferenciához, ugyanis arra számítottak, hogy a Szovjetunió összeomlásával a nemzetközi együttműködés új, egyszerűbb, amerikai vezetésű formája jelenik meg az élet minden területén, így a környezetvédelmi egyezmények kapcsán is. A CFC-gázok kibocsátását fokozatosan megszüntető Montreali Jegyzőkönyv sikere pedig abba az irányba mutatott, hogy a klímaváltozásért felelős CO₂ szabályozása is elérhető lehet hasonló eszközökkel. George H. W. Bush és az Egyesült Államok azonban csalódást okozott a nemzetközi közösségnek. Az amerikai hozzáállás kritikusai úgy vélték, hogy a konferencián tanúsított magatartás csupán azt bizonyítja, hogy az amerikai protekcionizmus és az ipari érdekek felülírják a közös, globális aggodalmakat. Kutatásom azt vizsgálja, hogy milyen tényezők vezettek az Egyesült Államok 1992-es lépéseihez, és az ebből fakadó politikai környezetet hogyan hatott az 1997-es Kiotói Jegyzőkönyv körüli politikai vitákra, amely talán az utolsó lehetőséget jelentette az ember okozta klímaváltozás megállítására.

THE YEARS OF LAST CHANCES – AMERICAN INTERESTS AT A CROSSROADS IN THE CLIMATE CONFERENCES OF THE 1990s

Abstract: In 1992, President George H. W. Bush attended the United Nations Conference on Environment and Development in Rio de Janeiro. The

international and scientific community had high hopes for the conference, also called the "Earth Summit". Encouraged by the success of the Montreal Protocol, which phased out the emission of CFC gases, the international community expected that, with the collapse of the Soviet Union, a new, simpler form of international cooperation would emerge in all areas of life, including environmental protection under American leadership. The goal would have been to regulate the emission of CO₂, the gas which is partly responsible for the climate change that we are experiencing. However, George H. W. Bush and the United States disappointed the international community. Many believed that the behavior shown at the conference merely proved that American protectionism and industrial interests override common global concerns. My research examines what factors led to the behavior of the US in 1992 and how the resulting political environment affected the political debates surrounding the 1997 Kyoto Protocol, which was perhaps the last chance to stop human-caused climate change.

SZERZŐI ADATOK

Kiss Sándor
tanársegéd
Nyíregyházi Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
kiss.sandor@nye.hu

LUKÁCS BÉLA

THE CONCEPTS OF 'ROAD', 'JUNCTION', AND 'CROSSROADS' AS SOURCE DOMAINS IN MARK TWAIN'S *ADVENTURES OF HUCKLEBERRY FINN*

Összefoglaló: Mark Twain (született Samuel Langhorne Clemens néven) 1884-ben megjelent *Huckleberry Finn kalandjai* című műve rendkívül szemléletesen és hitelesen jellemez nekünk néhányat az Amerikai Egyesült Államok polgárháború előtti déli államai közül. Mark Twain maga is délről származott, ezért regénye megírása során hitelesen és nagymértékben támaszkodott a jellegzetesen déli kulturális, nyelvi és földrajzi sajátosságokra. Földrajzilag az egész történet a Mississippi folyó völgyében játszódik, amely az amerikai történelem egyik fő vízi útvonala és kereszteződése a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. Ezt a földrajzi-kulturális tájat közelítjük meg most a fogalmi metaforák felől, hiszen a cikk megpróbálja feltárni, hogy miként gondolhatunk el, fogalmazhatunk meg másként, fogalmilag néhány valóban fontos, a regényben előforduló szimbólumot: „út”, „elágazás” és „kereszteződés”. Ebben a cikkben az „út” alatt az emberek

mozgását értjük, legyen az vízen vagy szárazföldön; és mint valakinek a magasabb erkölcsi szint eléréséhez vezető metaforikus „útját”. Az „elágazás”, ahogyan a tanulmányban érvelek, valaminek a jelzője. Végül, a „keresztveződés” fogalmát az érdekek és/vagy nézetek közötti konfliktusok sokasága képviseli.

Abstract: Mark Twain's (born as Samuel Langhorne Clemens) *The Adventures of Huckleberry Finn*, published in 1884, describes us some of the antebellum Southern states of the United States of America in an extremely vivid and authentic manner. Himself coming from the South, Mark Twain credibly and heavily relied on the typically Southern cultural, linguistic, and geographic features in the course of writing his novel. Geographically, the entire story takes place in the valley of the Mississippi River, a major waterway and crossroads in the American history both in the literal and non-literal sense. This geographical-cultural landscape is approached now from the point of view of conceptual metaphors, as the article attempts to reveal how we can think of, in other terms, conceptualize some really important symbols occurring in the novel: 'Road', 'junction', and 'crossroads'. In the current article, 'road' is to understood as people's movement, be it either on water or land; and as someone's metaphorical 'road' to reach a more advanced moral level. 'Junction' is, as argued in the paper, some sort of indicator. Finally, the concept of 'crossroads' is represented by an abundance of conflicts between interest and/or views.

SZERZŐI ADATOK

Béla Lukács

University of Debrecen, Doctoral School of Linguistics

University of Nyíregyháza, Institute of Linguistics and Literature

lukacs.bela@nye.hu

NAGY BALÁZS

MESÉK METSZÉSPONTJÁBAN: FELSŐTISZAI NÉPMESÉK TOVÁBBÉLÉSE A GYERMEKIRODALOMBAN

Összefoglaló: A folklorizmus a múltban és a jelenben is meghatározó folyamata a gyermekirodalom formálódásának. Népmeséink rendkívül gazdag anyaga mindig is ihletője volt a modernség szerzőinek, akiknek nyomán számos átírat, feldolgozás vagy csak az adott kornak szóló aktualizált változat született. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a XX. század elején, a Felső-Tisza vidékén gyűjtött népmesék hogyan élnek tovább Mészöly Miklós átdolgozásaiban, és hódítják meg napjaink gyermekolvasóit egy kortárs mesemondónak, Zalka Csenge Virágnak

köszönhetően. Kutatásomban összevetem az Ugocsa megyében gyűjtött, nyitott szerkezetű mesék szövegeit Mészöly és Zalka szövegváltozataival, miközben arra keresem a választ, hogy a meseátdolgozások milyen tartalmi és nyelvi változásokat eredményeztek, s hogyan hat mindez a mese befogadójára. Példákon keresztül törekszem annak a szemléltetésére, hogy a XX. század elején gyűjtött szövegek hogyan módosultak, mire az 1950–60-as évek, majd a XXI. század olvasója elé kerültek. A népmesék átörökítésének jelentőségét hangsúlyozva szeretnék rámutatni az átdolgozó felelősségére is.

AT THE INTERSECTION OF FOLK TALES: THE CONTINUATION OF FOLK TALES FROM UPPER TISZA REGION IN CHILDREN'S LITERATURE

Abstract: Folklorism is a defining process in the development of children's literature in the past and in the present. The rich material of our folk tales has always been an inspiration to modern authors, who wrote numerous transcriptions, adaptations, or just updated versions. In my study, I examine how the folk tales collected in the Upper Tisza region at the beginning of the 20th century live on in Miklós Mészöly's adaptations and conquer today's children's readers thanks to a contemporary storyteller, Virág Zalka Csenge. In my research, I compare the texts of the open-structured folk tales collected in Ugocsa county with the text versions of Mészöly and Zalka, while looking for the answer to what kind of changes in content and language resulted from the taleadaptation, and how this affects the recipient of the tale. Through examples, I try to illustrate how were the texts collected at the beginning of the century changed when the 1950s–60s and then the XXI. were presented to the readers of the 20th century. Emphasizing the importance of passing down folk tales, I would also like to point out the responsibility of the adapter.

SZERZŐI ADATOK

Dr. Nagy Balázs
adjunktus
Nyíregyházi Egyetem
Óvó- és Tanítóképző Intézet
nagy.balazs@nye.hu

**KÉT ANARCHISTA ÉS A MEGTESTESÜLT SZOCIALIZMUS
TALÁLKOZÁSA: ANARCHIZMUS ÉS SZOCIALIZMUS
KERESZTEZŐDÉSE**

Összefoglaló: Goldman, Berkman és Vlagyimir Iljics találkozása 1920-ban nagy várakozásokat keltett a radikális mozgalmakban. Az anarchisták és a kommunista Lenin közötti találkozóra azért került sor, hogy megvitassák Goldman és Berkman esetleges szerepét orosz honban az amerikai kiutasításukat követően. Hogyan keresztezték egymást életművek, elvek, ideák? Alexander Berkman 1888-ban emigrált az Egyesült Államokba az Orosz Birodalomból. Hithű anarchista, aki a kapitalista rendszer elleni üzenetként merényletet kísérelt meg egy gyártulajdonos ellen, amiért lecsukták. Szabadulása után más tevékenységek miatt végül az I. világháború befejezése előtt kémkedés vádjával lecsukták, majd kiutasították. Emma Goldman még 1885-ben emigrált az Egyesült Államokba az Orosz Birodalomból, ahol anarchista szónokként, publicistaként küzdött a nők jogaiért, és születésszabályozást propagált. Összefüggésbe hozták egy az amerikai elnök ellen elkövetett merényletre való felbujtással. A Berkmannal közös tevékenységek miatt ugyanúgy börtönbe zárták, majd kiutasították. Lenin eddigre anarchisták tömegét küldte börtönbe, mivel egyszerű banditáknak tartotta őket. Az anarchista pár ezzel szemben a mozgalom legalizálását kérte tőle, biztosítékként, hogy a forradalommal vannak. Személyes találkozásuk során azonnal összeütközésbe kerültek, és az ideák keresztezték egymást. Három személy, kettő narratíva, de csak egyetlen forradalom. Hogyan változott a két eszme egymáshoz való viszonya az évek során? Volt-e átfedés, kereszteződés közöttük? Az 1920-as és 1921-es Oroszországban töltött év végül megihlette Goldmant és Berkmant is, megírták visszaemlékezéseiket, melyekben erősen kritizálják a Lenin-féle új gazdaságpolitikát, a központosított kormányt és az államkapitalizmust. Tanulmányomban két különböző világgép és elmélet találkozásának a történetét mutatom be. Az idealizmus és a várakozás története, amelynek bemutatom mélyen gyökeredző elméleti alapjait is. Anarchizmus és szocializmus 1872-es hivatalos szakítása óta, az első nagy kaliberű nemzetközi közeledés kiemelkedő gondolkodókkal.

Abstract: The meeting of Goldman, Berkman and Vladimir Ilyich in 1920 raised great expectations in the radical movements. The meeting between the anarchists and the communist Lenin was held to discuss the possible role of Goldman and Berkman in the Russian homeland following their expulsion from the US. How did life's work, principles and ideas intersect? Alexander Berkman emigrated to the United States from the Russian Empire in 1888. He was a devout anarchist who, as a message against the capitalist system, attempted to assassinate a factory

owner and was arrested. After his release for other activities, he was finally arrested for espionage before the end of World War I and deported. Emma Goldman emigrated to the United States from the Russian Empire in 1885, where she became an anarchist orator and publicist, campaigning for women's rights and birth control. She was linked to an attempt to assassinate the US president. He was also imprisoned and then deported for his activities with Berkman. Lenin has so far sent scores of anarchists to jail, considering them to be mere bandits. The anarchist couple, on the other hand, ask him to legalise the movement as a guarantee that they are with the revolution. During their personal meeting, they immediately clashed and ideas crossed. Three people, two narratives, but only one revolution. How has the relationship between the two ideas changed over the years? Did they overlap or cross? The years spent in Russia in 1920 and 1921 finally inspired Goldman and Berkman to write their memoirs, in which they strongly criticise Lenin's new economic policies, centralised government and state capitalism. In my study I present the story of the meeting of two different world views and theories. It is a story of idealism and expectation, for which I also present the deep-rooted theoretical foundations. Anarchism and socialism since the formal break with socialism in 1872, the first large-scale international rapprochement with prominent thinkers.

SZERZŐI ADATOK

Nagy Tibor
Debreceni Egyetem
Történelmi Intézet
nagytibor8500@gmail.com

PIELDNER JUDIT

KULTÚRÁK, MŰVÉSZETEK, ÉLETVILÁGOK KERESZTEZŐDÉSE SALLY POTTER FILMJEIBEN

Összefoglaló: Sally Potter multimediális gyakorlataiban gyökerező művészetében a film a társművészetek kereszteződéseiben helyezkedik el, a film határain túli művészeti impulzusokból táplálkozik. A társművészetek túláradó jelenléte a filmjeiben nyíltan intermediális és reflexív alkotásokat eredményez, amelyek a művészetek szimbiotikus közösségét tanúsítják. Egy korábbi, *A tangó lecke* (*The Tango Lesson*, 1997) című film művészetköziségére összpontosító tanulmány (Pieldner 2019) következtetéseit újragondolva, jelen írás az elemzés keretét két további filmmel – *Igen* (*Yes*, 2004) és *A nem járt utak* (*The Roads Not Taken*, 2020) című filmekkel – egészíti ki, amelyben az intermedialitás performatív

térként jelenik meg, a társművészetek diszkurzív és figurális jelenléte lényegesen összefügg a másság témakörével. Sally Potter filmjeinek központi témája az interszubjektivitás. A tanulmány azt vizsgálja, hogyan valósul meg a Másik kérdésének megközelítése a film és az irodalom, a festészet, a tánc, a színház és a szobrászat közötti intermediális kereszteződéseken keresztül.

CROSSROADS OF CULTURES, ARTS AND PRIVATE REALITIES IN SALLY POTTER'S FILMS

Abstract: Rooted in Sally Potter's multimedia practices, film emerges throughout her artistic oeuvre at the crossroads of arts, and is nourished by artistic impulses beyond its boundaries. The overflowing presence of the other arts has resulted in overtly intermedial and reflexive works which attest to the symbiotic communion of arts. Rethinking the conclusions of an earlier article focused on the intermediality of the *The Tango Lesson* (1997) (Pieldner 2019), this paper aims to enlarge the frame of analysis by looking at a selection of films also including *Yes* (2004) and *The Roads Not Taken* (2020), in which intermediality appears as a performative space whereby the discursive and figural presence of the other arts is substantially linked to the theme of otherness. Intersubjectivity is among the central themes of Sally Potter's films. This paper looks at how the issue of the Other is approached through intermedial crossroads among film and literature, painting, dance, theatre, sculpture.

SZERZŐI ADATOK

Dr. Pieldner Judit
habilitált egyetemi docens
Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem
Csíkszeredai Kar
pieldnerjudit@uni.sapientia.ro

PUSKÁS BERNADETT

A KERESZT A BIZÁNCI ÉS A GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ IKONOGRÁFIÁJÁBAN

Összefoglaló: A kereszt ábrázolása az ókeresztény és a kora bizánci időszakból terjedt el a keresztény egyházban. Szerepel domborműveken, a Passió festett jelenetein, de ötvösművészeti önálló tárgyként is készült. Egyes ábrázolásai történeti kontextusban, Krisztus kínszenvedésének eszközeként jelenítik meg, más-hol jelképként utal a megváltásra, az életfamotívummal társulva. A kelet-európai

görögkatolikus egyház történeti előzményét a Kárpátok mentén kialakult bizánci rítusú püspökségek jelentik, többek között a przemysli és a munkácsi. Művészetükben a középkortól maradtak fenn keresztek, illetve a kereszt festett ábrázolásai különféle ikonográfiai változatokban. A késő középkori művészetből a kereszt festett ábrázolásai tűnnek ki a 15–16. századi ünnepikonokon. A kereszteknek a sajátos térmegjelölő, térfoglaló szerepe is lehet. Ilyenek a 17. századtól kezdődően a két oldalukon festett körmeneti keresztek, melyek között a vízkeresztkor használtak nemcsak a megfeszített Megváltót, hanem másik oldalukon Krisztus megkeresztelését is megjelenítik. Sajátos műfajt jelentenek a településekről kivezető utak mellé állított útszéli keresztek, valamint a templomokat koronázó kovácsoltvas keresztek, melyek változatos formái felekezeti azonosító jelekként is szolgáltak.

THE CROSS IN THE ICONOGRAPHY OF THE BYZANTINE AND GREEK CATHOLIC CHURCH

Abstract: The depiction of the cross has been widespread in the Christian church since the early Christian and early Byzantine periods. It appears on reliefs, painted scenes of the Passion, and as an independent object of goldsmith's art. Some of its depictions portray it in a historical context, as an instrument of Christ's suffering, while others are symbolic of redemption, associated with the tree of life motif. The historical antecedents of the Greek Catholic Church in Eastern Europe are the Byzantine-rite eparchies that formed along the Carpathians, including the ones in Przemysł and Munkács (Mukachevo). In their art, crosses have survived from the medieval period, along with painted depictions of the cross in various iconographic variations. Painted depictions of the cross stand out in late medieval art, on holiday icons from the 15th–16th century. Crosses can also play a unique role in defining and occupying space. These include, from the 17th century onwards, the crosses used in processions, painted on both sides, among which those used at the Epiphany not only depict the crucified Saviour, but also the baptism of Christ on the other side. Special genres include roadside crosses along-side roads leading out of settlements and wrought-iron crosses crowning churches, with their diverse forms also serving as denominational identification marks.

SZERZŐI ADATOK

Prof. dr. habil. Puskás Bernadett
egyetemi tanár
Nyíregyházi Egyetem
Vizuális Kultúra Intézet
puskas.bernadett@nye.hu

**„Ó NEM, E BESZÉD NEM IGAZSÁG! / DEHOGY LÉPTÉL
SZÉPFÖDÉMŰ HAJÓRA, NEM / JÁRTÁL TE A TRÓJAI VÁRBAN!":
TRÓJAI HELENÉ ALAKJÁNAK ELŐKÉPEI AZ ÓKORI GÖRÖG
IRODALOMBAN**

Összefoglaló: Trójai Helené alakja a szépség és a bűn visszatérő metaforája az antik görög irodalomban és hagyományban. E tanulmány a Helené-alak mitológiai párhuzamainak rövid bemutatására és vizsgálatára vállalkozik. Helené előképeit elemezve láthatjuk, hogy a különböző mítosztörténetek nőalakjait összekötik a közös tulajdonságok, a hasonló szüzsék vagy epizódok, sőt akár a genealógia. Ha közelebbi vizsgálódásokba kezdünk az antik görögség Helené-témájú szövegeiben, láthatjuk, hogy az alak önmagában polivalens, jóként vagy rosszként való megítélése a történetmesélők (pl. Homérosz) számára már a kezdetektől fogva sem eldöntött faktum. A három női előkép (Aphrodité, Pandora, Thetisz) és Helené történetének áttekintéséből, illetve a szüzsék összevetéséből kirajzolódik, hogy Helené isteni minősége sokkal hangsúlyosabb, mint azt a köztudatban a Helené-alak pozíciója feltételezi.

Abstract: The character of Helen of Troy in ancient Greek literature and tradition is a recurring metaphor of beauty and sin. This paper addresses the introduction to, and examination of the mythological parallels of the Helen-phenomena. Examining the prefigurations of Helen, we might see how female characters of different mythological stories are sharing certain features, situations or even genealogies. At a closer look, Helen's personality itself from the beginnings appears as polyvalent in antique texts; it is intention of the storytellers (e.g. Homer) not to predetermine whether Helen is good or evil. The story of Helen of Troy and her three female prefigurations (Aphrodite, Pandora, Thetis) reveals for us that the divine quality of Helen is more pronounced than assumed by general knowledge.

SZERZŐI ADATOK

Szalai Fatima Eszter
egyetemi tanársegéd
Nyíregyházi Egyetem
Zenei Intézet
szalai.fatima@nye.hu

KERESZTEZŐDÉSEK, AVAGY FORDULÓPONTOK A FIATAL FELNŐTTEK ÉLETÉBEN

Összefoglaló: A pszichológia tudományában a Kereszt/eződések (Cross/roads) fogalmának tartalmához legközelebb a krízisek jelensége áll. A krízis (crisis) olyan fordulópontot jelent az egyén életében, amely váratlanul vagy a fejlődés által meghatározott eseményeket követően jelenik meg, a személy életét jelentősen befolyásolva. A krízisek lehetnek töréspontok, amelyek válságot okozva, negatív irányban formálják az életet, de hathatnak pozitívan is, a növekedés irányába terelve a személyiséget. A krízisek egyik típusa az emberi fejlődés természetes velejárója, hiszen a folyamat magában foglalja a változásokhoz való alkalmazkodást. Az egyes életszakaszokban eltérő feladatokkal, nehézségekkel kell szembenéznie a fejlődő egyénnek, amelyeket eredményesen kell teljesítenie. A fejlődési szakaszok specifikumai közül a fiatal felnőttkor kríziseit ismertetem. A készülődő felnőtttség életszakasza olyan átmeneti állapotot jelöl, amely a serdülőkort elhagyva, de a felnőttkort még el nem érve jelenik meg. Ebben az időszakban a fiatal a felnőtttség küszöbén állva változatos kihívásokkal néz szembe, amelyeket a felnőttkori, érett identitás kialakítása érdekében sikeresen kell megoldania. Ezekkel a kihívásokkal egyesek könnyebben, míg mások nehezebben küzdenek meg.

CROSSROADS OR TURNING POINTS IN THE LIVES OF YOUNG ADULTS

Abstract: In the science of psychology, the concept of Cross/roads is most closely related to the phenomenon of crisis. A crisis is a turning point in an individual's life that occurs unexpectedly or events determined by development, significantly affecting the person's life. The crises can be breaking points that shape a life in a negative direction, causing an impasse, but they can also have a positive effect, pushing a person towards growth. Crises are a natural part of human development, as the process involves adapting to change. At each stage of life, the developing individual faces different tasks and difficulties, which he or she must successfully complete. Among the specificities of the developmental stages, the crises of young adulthood will be presented. Emerging adulthood is a transitional stage that occurs after leaving adolescence before reaching adulthood. During this period, the young person, on the beginning of adulthood, faces a variety of challenges that he or she must successfully overcome in order to develop a mature adult identity. Some of the people can cope with easier these challenges, while this is harder for others.

SZERZŐI ADATOK

Szatmáry Ágnes
mesteroktató
Nyíregyházi Egyetem
Alkalmazott Humántudományok Intézete
szatmari.agnes@nye.hu

SZOBOSZLAY GYÖRGY

KÜLÖN, KÖZÖS AKARATTAL: FEHÉR FAJVÉDŐK ÉS FEKETE NACIONALISTÁK ÉRINTKEZÉSI PONTJAI AZ 1960-AS ÉVEK ELEJÉNEK AMERIKÁJÁBAN

Összefoglaló: Az 1960-as évek elején az amerikai polgárjogi mozgalom árnyékában a Nation of Islam, a Ku Klux Klan, valamint az Amerikai Náci Párt vezetői a találkozóikon az együttműködés lehetőségét keresik politikai törekvéseik érintkezési pontjai mentén. Ez a mondat akár egy hollywoodi politikai thriller ajánlója is lehetne, azonban, amint ez írásomból reményeim szerint ki fog derülni, a történelmi valóság sokkal több izgalmat hordoz bármelyik kriminél. A dolgozat középpontjában a a Nation of Islam és az Amerikai Náci párt meghatározó alakjai: Elijah Muhammad, Malcolm X, valamint George Lincoln Rockwell korabeli nézeteinek és céljainak a bemutatása áll, hogy képet alkothassunk arról, miért látott lehetőséget Rockwell az Elijah Muhammaddal való együttműködésben – még akkor is, ha ezen célok lényegi elemének a tekintetében a főszereplők voltaképpen elbeszéltek egymás mellett. (Az írás a 2023. április 18-án a Nyíregyházi Egyetemen megrendezett „Cross/roads – Kereszt/eződések” konferencián elhangzott előadásom szövegén alapul.)

SEPARATELY, THROUGH A JOINT EFFORT: THE INTERSECTIONS OF WHITE SUPREMACISTS AND BLACK NATIONALISTS IN THE USA IN THE EARLY 1960'S

Abstract: In the early 1960s, in the shadow of the American civil rights movement, the leading figures of the Nation of Islam, the Ku Klux Klan and the American Nazi Party held meetings in order to seek cooperation along the intersection of their political aspirations. This sentence could be a spoiler for a Hollywood political thriller, but, as I hope my writing will show, historical reality is far more exciting than any crime thriller. The focus of this essay is on the contemporary views and goals of Elijah Muhammad, Malcolm X, and George Lincoln Rockwell, the leading figures of the Nation of Islam and the American Nazi

Party, to give a picture of why Rockwell saw an opportunity in working with Elijah Muhammad – even if the protagonists were actually at odds over the essential element of these goals. (The paper is based on the text of my presentation at the "Cross/roads" conference held at the University of Nyíregyháza on 18 April 2023.)

SZERZŐI ADATOK

Dr. Szoboszlai György
főiskolai docens
Nyíregyházi Egyetem
Történettudományi és Filozófia Intézet
szoboszlai.gyorgy@nye.hu

SZŐKE RICHÁRD RAJMOND

SZILÁGYI LAJOS VÁLASZTÁSI EREDMÉNYEI A BERETTYÓÚJFALUI VÁLASZTÓKERÜLETBEN 1916–1931

Összefoglaló: Minden politikai választás egyfajta kereszteződés, ahol az adott társadalom eldöntheti milyen úton kívánja a továbbiakban szűkebb vagy szélesebb körben értelmezett lakóhelyük problémáit megoldani. A Horthy-kor választásai a korszakban is igen sajátos rendszerként nyertek értelmezést és a történeti megismerés tárgyaként is számos vizsgálat tárgyát képezik. Jelen előadásban azt kívánom görcső alá venni, hogy milyen körülmények között tudta megszerezni a berettyóújfalui választókerület mandátumát a helyi politikus, Szilágyi Lajos. Szilágyi Lajos országgyűlési képviselő, Bihar vármegye szülöttje nem ismeretlen szereplő a 20. századi magyar politikatörténet és a helytörténet fejezeteiben. A berettyóújfalui mandátumot megszerző képviselő 1916 és 1933 között szolgált a körzetét, tehát 5 választáson mérettette meg magát, és nyerte el a kerület lakóinak bizalmát. A kampányesemények bemutatásán túl a kutatás kiterjed a választói magatartás alaposabb elemzésére is, melynek alapjául a nyílt szavazás során készült jegyzőkönyvek, illetve választói névjegyzékek szolgálnak, ezentúl a választási rendszer változásait és sajátosságait szeretném részletezni, bemutatva hogyan hatott ez Szilágyi működésére.

THE ELECTION RESULTS OF LAJOS SZILÁGYI IN THE ELECTORAL DISTRICT OF BERETTYÓÚJFALU 1916–1931

Every political election is a sort of intersection where the given society can decide how it wishes to solve the problems of their narrower or more widely un-

derstood place of residence. The elections of the Horthy era were interpreted as a very peculiar system even during the period and they are also the subject of numerous examinations as objects of historical knowledge. In this study I would like to examine and discuss the circumstances under which local politician Lajos Szilágyi was able to obtain the mandate of the Berettyóújfalu constituency. Lajos Szilágyi, Member of Parliament, a native of Bihar County, is no stranger to the chapters of 20th century Hungarian political and local history. Having won the Berettyóújfalu mandate he served his district between 1916 and 1933, therefore he competed in five elections and won the trust of the residents of the district.

SZERZŐI ADATOK

Szőke Richárd Rajmond
PhD-hallgató
Debreceni Egyetem
Történelmi és Néprajz Doktori Iskola

TAPODI ZSUZSANNA

A *SOLARIS* A VILÁGOK ÉS MŰVÉSZETEK KERESZTÚTJÁN

Összefoglaló: Stanislaw Lem regénye, a *Solaris* (1961) filozofikus sci-fi az eutópia és disztópia határán. Andrej Tarkovszkij 1972-es és Steven Soderbergh 2002-es filmje úgy meséli újra a regény szüzséjét, hogy másra-másra helyezi a hangsúlyt. Tarkovszkij alkotása a szocializmus ideológiája ellenére a klasszikus orosz irodalom tradicionális erkölcsorientáltságát folytatja. Soderbergh az új eszmei irányzatokat képviselő amerikai szemléletmódot is láthatóvá teszi. Műfaji eltérés is tapasztalható a két mozgóképes változat között, egy rendezőcentrikus és egy, a Hollywood filmjeire jellemző technika és románcszemlélet figyelhető meg bennük. Mindhárom mű az önismeret és a felelősségvállalás fontosságát hangsúlyozza, jellemző rájuk a transztextualitás.

SOLARIS AT THE CROSSROAD OF WORLDS AND ARTS

Abstract: Stanislaw Lem's novel *Solaris* (1961) is a philosophical sci-fi piece on the edge between eutopia and dystopia. Andrei Tarkovsky's (1972) and Steven Soderbergh's (2002) film retells the story by emphasizing different sides of it. Despite the socialist ideology, Tarkovsky's work focuses on traditional morality of the Russian literature. Through his movie Soderbergh shows the American perspective as well by representing new ideological trends. The two versions also differ in their genre, the first being director-centric while the other one presents

technology and romance in a way typical of Hollywood films. All three works emphasize the importance of self-knowledge and responsibility, and are characterized by transtextuality.

SZERZŐI ADATOK

Dr. Tapodi Zsuzsa
professzor
Sapientia EMTE, Kolozsvár
Csíkszeredai Kar
tapodizsuzsa@uni.sapientia.ro

TUKACS TAMÁS

ŐFELSÉGE, ROBINSON: MEGJEGYZÉSEK DEFOE REGÉNYÉNEK FORDÍTÁSAIHOZ ÉS ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Összefoglaló: Jelen tanulmány azt vizsgálja meg, hogy milyen alapfeltevések mentén, ideológiai keretekben pozicionálja magát Daniel Defoe 1719-ben megjelent *Robinson Crusoe* című regényében a főszereplő, és hogyan a vizsgált négy fordítás (Szerellemhegyi, Vajda, M. Nagy, Lengyel), hogyan és milyen mértékben képes visszaadni ezen ideológiai keret lexikai és szemantikai szintjeit. Konkrétan két hosszabb bekezdés részletes elemzésén keresztül tárulnak fel *Crusoe* vágyfantáziái, amelyek szoros kapcsolatban állnak a Péntekkel való találkozásával is.

HIS MAJESTY, ROBINSON: REMARKS ON THE TRANSLATIONS AND INTERPRETATIONS OF DEFOE'S NOVEL

Abstract: The present study examines the basic assumptions and ideological frameworks within which the protagonist in Daniel Defoe's 1719 novel *Robinson Crusoe* positions himself, and how and to what extent the four translations analysed (Szerellemhegyi, Vajda, M. Nagy, Lengyel) are able to reflect the lexical and semantic levels of this ideological framework. Specifically, through a detailed analysis of two longer passages, *Crusoe*'s fantasies of desire are revealed, which are also closely related to his subsequent encounter with Friday.

SZERZŐI ADATOK

Dr. Tukacs Tamás
főiskolai docens
Nyíregyházi Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
tukacs.tamas@nye.hu

**EGYMÁST KERESZTEZŐ SZÁNDÉKOK, TERVEK AZ APAI
ÉS AZ ANYAI NEVELÉSBEN (NÉMETH LÁSZLÓ ÉS FELESÉGE
KÉT ÉVTIZEDES VITÁJA)**

Összefoglaló: A családi nevelés sikerének sokszor megállapított, fontos feltétele, hogy a két szülő ugyanabba az irányba húzza a „nevelés szekerét”, és azonos elvek alapján, egymással egyetértésben segítik a gyermekeik fejlődését. A kettős nevelésből fakadó lehetséges következményekről, problémákról meglehetősen sokat olvashatunk a népszerűsítő pedagógiai munkákban, a szülők számára írt nevelési kézikönyvekben. Arról azonban már kevesebbet tudunk, hogy az ilyen helyzetbe került szülők hogyan éltek meg ezt a súlyos harcot, milyen érzés volt számukra az, hogy gyermekeik nevelésének kérdései is ütközőponttá, örökös vitatémává váltak a házasságukban. Németh László naplóját és levelezését tanulmányozva egy ilyen szülőpár küzdelmeibe pillanthatunk bele. Az író és a felesége, Démusz Ella között két évtizednyi harc folyt a négy lányuk nevelésére vonatkozó elképzeléseik eltérése miatt. Az író édesapa kísérleti terepnek fogta fel a gyermeknevelés területét is, lobogó szenvedéllyel vetette be magát lányai tanításába, nagy ívű terveket szőtt arról, hogyan nevel lányaiból sokoldalúan képzett, művelt nőket, akik a fizikai munkában, a háztartás ellátásában is megállják a helyüket. Felesége, aki nem tudott elszakadni a hagyományos középosztálybeli szemlélet-től, teljesen más serdülő- és ifjúkort képzelt el a lányai számára: a zsúrok világát, a társasági életet is meg kívánta ismertetni velük, szórakozási lehetőségeket, kényelmes életmódot kínált fel nekik. Tanulmányomban ennek a harcnak a stációját kívánom nyomon követni addig a pontig, amikor Németh László feladta a küzdelmet, és átengedte a lányai nevelését Ellának. Rövidebb epizódok erejéig még megismétlődött párszor a lányok képességeit, szellemi teherbírását próbára tevő, apai támogatású tanulási roham, amikor lázas igyekezettel, minimális idő alatt sajátítottak el nagy mennyiségű ismeretet, azonban a lányok erős ragaszkodása az anya világához, értékrendjéhez és a házaspár életének fordulatai (pl. a különélésük időszaka, Németh vásárhelyi évei) úgy alakították a család életét, hogy Ella hegemoniája érvényesült a négy lány szocializációjában. A Németh lányok későbbi visszaemlékezéseiből, nyilatkozataiból az derül ki, hogy bár az anya által biztosított középosztályi életformában jól érezték magukat, nem tudták kivonni magukat az édesapa hatása alól sem: gondolkodásmódjukon és személyiségükön nyomot hagyott a puritán író példája, tanítása.

INTERSECTING INTENTIONS AND PLANS IN PATERNAL AND MATERNAL UPBRINGING (TWO DECADES OF DISPUTE BETWEEN LÁSZLÓ NÉMETH AND HIS WIFE)

Abstract: An important condition for successful family upbringing that has been widely recognized is that both parents pull the "carriage of upbringing" in the same direction, and that they help their children's development on the basis of the same principles and in agreement with each other. The possible consequences and problems of dual parenting are widely discussed in popular pedagogical works and parenting manuals. However, less is known about how parents in such situations experienced this serious struggle and how they felt when questions regarding their children's upbringing become points of contention and perpetual subjects of debate in their marriage. By studying the diaries and correspondence of László Németh, we can catch a glimpse of the struggles of one such couple. The writer and his wife, Ella Démusz, engaged in a two-decade-long battle due to their differing views on raising their four daughters. The writer-father saw child-rearing as an experimental field, and passionately immersed himself in the education of his daughters, weaving grand plans on how to raise them as well-rounded and educated women, capable of handling physical labour and household chores as well. On the other hand, his wife, unable to break away from traditional middle-class values, envisioned a completely different adolescence and youth for their daughters: she wanted to introduce them to the world of parties, social life, entertainment options, and offer them a comfortable lifestyle. In my study, I aim to trace the stages of this battle up to the point where László Németh gave up the fight and handed over the upbringing of their daughters to Ella. Although there were shorter episodes of learning frenzy supported by the father, where the girls' abilities and intellectual capacities were put to the test and they rapidly acquired a large amount of knowledge with feverish effort, the girls' strong attachment to their mother's world, values, and the twists and turns in the couple's life (such as the period of their separation and Németh's years in Vásárhely) shaped the family's life in a way that Ella's hegemony prevailed in the socialization of the four girls. The later recollections and statements of the Németh daughters reveal that while they felt comfortable in the middle-class lifestyle provided by their mother, they could not escape the influence of their father: the example and teachings of the puritan writer left an imprint on their way of thinking and their personalities.

SZERZŐI ADATOK

Dr. Vincze Tamás
egyetemi docens
Nyíregyházi Egyetem
Alkalmazott Humántudományok Intézete
vincze.tamas@nye.hu